
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
СРЕМ

Глани уредник:
Мр Ђорђе Ђурић

Редакција:
Др Ненад Лемајић
Др Љубодраг Димић
Нада Симић – Лемајић

Лектор:
Александар Божић

Превод резимеа:
Милица Кисић

Издавач:
Историјски архив „СРЕМ”

Тираж:
500

Штампа:
ГРАФАМПРОМЕТ
Рума, Јована Суботића 33

ISBN: 1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

4

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2005.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ” штампан је захваљујући материјалној помоћи Министарства културе и информисања Републике Србије
и Покрајинског секретаријата за образовање и културу АП Војводине.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Љубодраг Димић, *Историографија о рату у Југославији (1941-1945) – Historiography of war in Yugoslavia (1941-1945)* · 9

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Славко Гавриловић, *Митровачки трговци и Први српски устанак – Merchants from Mitrovica and The First Serbian Rising* · *33*

Душко М. Ковачевић, Недељка Ковачевић, *Велика Ремета прилог за историју манастира – Velika Remeta Contribution to the Monastery history* · · 46

Момир Самарџић, *О изградњи железница у Срему до Првог светског рата – About the railway constructions in Srem before The First World War* · · · · · · · · 58

Ђура Харди, *Руски монаси, духовници и преписивачи на тлу Срема у средњем веку – Russian monks, priests and copyists on the territory of Srem during the medieval period* · 79

Драгица Кољанин, *Партизанско-четнички сукоб у источној Босни 1942. године – The conflict between partisans and cetniks in Eastern Bosnia in 1942* · 92

Снежана Божанић, *Промене на простору језгра бањског поседа у светлости повеље коју издаје цар Урош 1363. челнику Муси – Changes in the central part of the spa estate as a result of a charter, proclaimed by emperor Uros in 1363. to governor Musa* · 131

Никола Жутић, *Српски соколи у Срему 1903-1929. – The association of Serbian "Sokoli" in Srem (1903-1929)* · 155

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Бранко Бешлин, *Извештај* ***Браника*** *о откривању споменика бици код Сланкамена 18. августа 1892. године – The report of 'Branik' on the inauguration of the monument dedicated to the battle of Slankamen on august 18th 1892.* · 179

Владан Гавриловић, *Извештај коморске инспекције о хајдучким дружинама у Срему 1722. године – The report of the chamber inspection on the outlaw gangs in Srem in 1722.* · 191

Михаел Антоловић, *Босна и Херцеговина у годишњим извештајима министарства иностраних дела Руске империје (1878-1903) – Bosnia and Herzegovina in the annual reports of The Ministry of Foreign Affairs of the imperial Russia (1878-1903)* · 199

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Михаел Антоловић: *Лисјен Февр, Борба за историју – The Fight for history* · · 227

Михаел Антоловић: *Ђорђе Станковић, Историјски стереотипи и научно знање – Djordje Stankovic, Historical stereotypes and the scientific knowledge* · 236

Дејан Петаков: *Милан Пироћанац, Белешке – Milan Pirocanac, The notes* · · · 242

Горан Васин: *Владан Гавриловић, Земљишна књига села Вогањ (1758-1840) – Vladan Gavrilovic, The land-registries of the Voganj village (1758-1840)* · 246

ИСТОРИОГРАФИЈА

HISTORIOGRAPHY

UDC 94(497.1)"1941/1945"
930.1(497.1)"1941/1945"

Љубодраг Димић
Филозофски факултет – Београд

ИСТОРИОГРАФИЈА О РАТУ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1941-1945)

Сажетак: У тексту се говори о развоју српске историографије о рату 1941-1945. и настојањима да та област интелектуалног ангажмана коначно постане подручје знања које ће свим заинтересованим пружити „највеће могуће објашњење друштвених појава".

Кључне речи: Југословенска историографија, Други светски рат, партизани, четници, методологија, историјске науке.

Српска и југословенска историографија деценијама није неговала знања из историје саме струке. Били су ретки покушаји да се историјска наука бави сама собом као истраживачким проблемом. Напуштена је традиција теоријског мишљења у историографији. Методологија историјских истраживања никада није довољно развијена. Историја историографије потиснута је на маргину интересовања историчара зароњених у емпиријско. Питања попут оних о смислу и друштвеној сврси историјске науке, њеној улози у човековом животу, важности сазнања историјске истине, потреби за непристрасним и објективним сазнавањем прошлости ретко су постављана. Још су ређи били поуздани одговори без којих није било могуће стицати знања, обогаћивати сазнања, ширити тематске кругове истраживања, усавршавати путеве досезања до истине о прошлости. О томе колико српско и југословенско друштво мало зна о себи подједнако говори мноштво написаних, али данас стручно и научно сасвим неупотребљивих књига као и пописник тема о којима историчари нису хтели или нису смели да пишу.

Али вратимо се историографији чија је честа тема рат. Историографија о рату 1941-1945, коју су исписивали српски и југословенски историчари, развијала се у више фаза. Одређивали су је друштвени услови у којима се истраживало и писало о прошлости, доступност историјских извора, отвореност сазнања, стручна спремност и сензибилитет генерација

историчара. Загледани, данас, у историографску продукцију насталу у претходним деценијама примећујемо да је „препуна белина" али и уочавамо да је „превалила" дуг пут од тврдњи, као облика идеолошког мишљања, ка знању које никада није коначно. У првим послератним годинама идеолошке и политичке околности нису погодовале сазнавању прошлости о рату 1941-1944. Историјско знање је сматрано непотребним, а често и неподобним. Уместо њега на сцени је била митологија рата и револуције. Млади покрет, овенчан славом победника, био је убеђен да „историју прави у ходу" и да једини има право да је тумачи. Интереси револуције, народа, државе, класе која је дошла на власт сучељавали су се са основним постулатима струке историчареве. Последице су биле видне: удаљавање од стварности, непоуздана поука прошлости, доминација емоција, појава нових митова, пренаглашена политичност, идеолошка искључивост, губитак историјског мишљења и његова замена партијским ставом. У истим годинама и покрет који је био губитнички исписивао је „своју" историју („истину") о рату и испредао „своју" митологију. Та, такође, искривљена слика прошлости настајала је у оном делу „расплуђене" историографије исписиване у емиграцији. Тако су пропагандисти и острашћени учесници у догађајима о којима су писали, под „маском историчара", фабриковали „истине" у које се није смело сумњати, „истине" које су се међусобно искључивале, „истине" у које су веровали милиони људи. Апсолутизација политичких, партијских, идеолошких погледа оставила је свој траг у литератури коју су исписивали „историчари". Део судова и погледа, искристалисаних тих првих послератних година у заграничној историографској литератури, добиће „право грађанства" у српској и југословенској историографији тек у последњој деценији XX века. Анахрони, ненаучни, искључиви, натопљени страстима, преоптерећени идеолошким и политичким садржајима имаће значајно место у ваннаучној ревизији историографске слике епохе и обрту „историографске перспективе".

Зашто је било тако? Да би се разумео однос КПЈ према историографији треба направити кратак „излет" у године пре Другог светског рата. Ставови VII конгреса Коминтерне (25. 7 – 21. 8. 1935) захтевали су од свих комунистичких партија и њиховог чланства да се у сфери историографије супротстављају „идеолошкој зарази фашизма". Истицано је да фашисти „прекопавају сву историју свога народа" са циљем да себе представе „насле-

дницима и настављачима свега узвишеног и херојског у његовој прошлости". Осуђивани су кадрови који су веровали да се таква тумачења прошлости „не тичу ствари радничке класе" и који нису ништа предузимали „да би историјски веродостојно, у историјском марксистичком духу осветлили пред радним масама прошлост њихових сопствених народа, да би њихову садашњу борбу повезали са њиховим револуционарним традицијама у прошлости", са оним што је „најдрагоценије у историјској прошлости нације".

Наведено упућује на следеће размишљање:

1. Насупрот историјском методу у изучавање историје уведен је метод марксизма-лењинизма. За КПЈ је то био једини „прави метод", метод проверен од „стомилионских маса", метод који је истовремено и „идеологија радничке класе". Генерација професионалних револуционара, стасала у кризи југословенског друштва (1929-1941) и васпитана да без поговора и дисциплиновано извршава сваки поверени задатак Партије, упознала се са применом метода марксизма-лењинизма у историографији преко радова највећих ауторитета светског комунистичког покрета (Ј. В. Стаљин, *О неким питањима историје бољшевизма* (1931); Критика Стаљина и Поставка СОВНАРКОМА и ЦК СКП-б „О предавању грађанске историје у школама СССР-а" (1934); Примедбе на концепт уџбеника „Историја СССР" од Ј. В. Стаљина, А. Жданова и С. Кирова (1934); Примедбе на концепт уџбеника „Историја новог века" од Ј. В. Стаљина, С. Кирова и А. Жданова (1934); Реферат Г. Димитрова на VII конгресу Коминтерне и Резолуција VII конгреса Коминтерне (1935); „Кратки курс СКП-б (1938). Тај „историјски метод" потиснуо је, у првим деценијама после Другог светског рата, сваки други приступ изучавања, посебно, савремене историје. Континуитет са научним методом у бављењу историјом најновијег доба успостављен је тек у шездесетим годинама XX века, када се објављују први теоријско-методолошки радови Б. Графенауера, Б. Ђурђева, Д. Ђорђевића, А. Митровића, Б. Петрановића, Б. Храбака. Замена историјског метода методом „марксизма-лењинизма" оставила је трајан траг у историографији која се бави савременом историјом, посебно ратом 1941-1945. Нерегулисане последице те појаве осећају се и данас.
2. У бављењу прошлошћу предност је дата кадровима, а не историчарима. Партија је према интелигенцији исказивала неповерење,

сматрала је сличном ситној буржоазији по „млитавости", „неспособности за дисциплину и организовани рад", „индивидуализму", „сумњивим схватањима", „реакционарним идејама", грађанском пореклу, навикама. То је значило, када су у питању историчари, да је један део њих поделио судбину поражених снага и одстрањен из културног и научног живота, осуђен на дугогодишњу емиграцију, кривично гоњен и кажњаван. Друге је Партија покушала да преваспита. Под тим се подразумевало упознавање са циљевуима и задацима социјалистичке изградње, мењање грађанских навика, васпитања, традиција, старог начина живота и мишљења, „проширивање видика" учењем марксизма-лењинизма, идејним убеђивањем, објашњавањем предности социјалистичке изградње, ангажовањем у раду „масовних организација". Треће је настојала да привуче додељивањем станова, друштвених признања, повластица, високим хонорарима, економским погодностима. Позиција „немешања у политику", коју је део интелектуалаца покушао да задржи, и тежња за независним стварањем знања о историји (неутралност), сматрана је неприхватљивом, непријатељском, штетном. Малобројни историчари који су успели да задрже свој научни интегритет удаљили су се од савремености, стручно окренули бављењу оним деловима прошлости који револуционарни субјект нису занимали, своју улогу остваривали саопштавањем емпиријских података.

Насупрот историчару са развијеном стручном самосвешћу Партија је фаворизовала кадрове. У питању су били људи који „разумеју партијску линију" у свим областима друштваног живота па и у историографији. У њихову се поузданост није сумњало. О образованости и стручном знању се није размишљало. Садржина њиховог знања је била „универзална" (учење о диктатури пролетеријата је најшири идејни оквир у коме се посматра историја). Свој положај у еснафу историчара градили су на ванредном карактеру налога који им је Партија дала, а не на знању и стручности. Основна правила историјског метода нису познавали нити су их интересовала. Успешност историографског резултата мерили су степеном остварености партијског пропагандног циља. Стручна критика за њих није постојала. У себи су сажимали функцију преносника званичних партијских погледа на историју, надзиратеља и критичара написаног о прошлости, инструктора и писаца историје. Партијска дисциплина им је била највиши закон. Себе су сматрали војницима Партије. Сваку дужност су прихватали беспоговорно.

Посао „историчара" су доживљавали као било који задатак који би им Партија поверила.

Партијски кадрови су доминирали у савременој историографији, посебно оној која се бавила ратом 1941-1945, све до средине шездесетих година XX века. Касније је њихов утицај умањен, али није ишчезао.

3. Свест да треба присвојити „све што је најдрагоценије у прошлости" деформисала је историјско мишљење. У основи наведеног крио се однос комунистичког покрета према традицији. Да би служила револуцији традиција је морала бити „марксистички и критички" осветљена на „нов начин", тј. морала је бити „партијна", по форми „реалистична", по садржају „напредна", „социјална" и „народна", што је требало да значи јасна, разумљива и широко приступачна. Обогаћена идејама „партијности" и „идејном тенденцијом", најчешће „прерађена" и „прилагођена" новом времену, традиција је морала да садржи све елементе који је спајају са интересима „маса трудбеника". То је значило да је „историјска стварност" коју је историчар требао да проучава поједностављивана, унификована, мењана, прилагођавана, модификована, представљана у црно-белим тоновима. Губитак просторне и временске конкретности замагљивао је прошлост, искључивао могућност сазнавања целине историјских процеса, подстицао историјске аналогије, модернизацију прошлости, незнање. Насиље над историјом као током, како примећују историчари (А. Митровић), огледало се у потискивању изучавања прошлог у име светлије будућности, потирању постојећег у прошлости и измишљању новог, „прилагођавању" прошлости идеолошком мишљењу. Сва три начина мишљења и делања била су супротстављена захтеву струке да историју, у нашем случају историју рата 1941-1945, треба сазнати.
4. Стварано је осећање да треба бринути над оним што се и како се пише о прошлости, да треба надзирати историчара. Из чињенице да је историјска свест битна компонента друштвене свести произлазило је да се они који желе да утичу на друштво не могу одрећи утицаја на његове представе о прошлости. На историографију је, подједнако као и на остале области стваралаштва, Партија гледала са позиција практичке политике и историјског тренутка, сматрала је једним од елемената револуционарне акције, од ње тражила да испуњава конкретне задатке у припреми, извођењу, глорификовању, одржавању револуције.

Уз наведено наслеђено, трајно, суштинско у односу комунистичког покрета према изучавању прошлости, неопходно је разазнати сплет са новим – карактеристичним за сваку фазу развоја историографије о рату 1941-1945. У првим послератним годинама (1945-1948) историчар (и онај који је функцију историчара вршио у друштву) тешко се могао у посматрању прошлости, посебно „јучерашње стварности", одвојити од свега проживљеног. Идеолошке и политичке околности нису погодовале сазнавању прошлости о рату 1941-1945. Историјско знање је сматрано непотребним а често и неподобним. Друштвени интерес за знањем био је потиснут идеолошким и политичким интересима победничког и пораженог покрета. Идеологија је зацарила. Хронолошка сљубљеност са догађајима о којима се судило додатно је доприносила да се истраживање минулог рата поистовећује са учешћем у ратним збивањима, у историји која је настајала. Друштвене прилике су најдиректније утицале на уобличавање историографских резултата. У историјској свести комунистичког покрета постојао је једино он сам, издвојен из контекста историјског догађаја. Тоталитет историје га није занимао. Себе је посматрао и видео у искривљеном огледалу сопствених идеализованих и митологизованих представа о самом себи. Писци историје у емиграцији, подједнако острашћени, искључиви, са идеолошким и партијским предубеђењима, без ослона на историјске изворе настојали су да понуде своје виђење прошлог рата у коме су поделили судбину поражених. Изналажење оправдања за историјски пораз, откривање „завера", међусобно оптуживање, пропагандно ружење комунистичког покрета, утврђивање виновника издаје из 1941. и 1945. неке су од основних карактеристика те литературе. Историчари из расејања били су обузети антикомунизмом, бригом за етничко биће властите нације, националним питањем, националним расколима, међусобним сукобима и поделама. О историји се писало без историјских извора уз ослон на политичке списе партијских вођа и сећање. Историјска свест је грађена на мистификацијама, стереотипима, предрасудама, политичким закључцима, идеолошким представама. Критичко промишљање прошлости прихватано је са сумњичавошћу, рационално мишљење је потискивано идеолошким страстима, знање догматизмом, црно-белим представама и схемама. По својим основним карактеристикама, уколико се апстрахују тематски садржаји и вредносни судови које доноси и који се међусобно искључују и поништавају, „историографска литература"

која је настајала у земљи и расејању имала је међу собом много више сличности него са научном историографијом.

Сукоб са Информбироом повећао је „друштвену корисност" историографије и иницирао промене у њој. Сукоб је, на једној страни, овенчао КПЈ новом победом и отворио могућност критичког преиспитивања сопствене праксе, али и проузроковао цепање њеног јединственог језгра и довео до појаве „великог страха" који је паралисао свако слободније изражавање мишљења. Оптужбе изнете у Резолуцији Информационог бироа о „неправилној линији" КПЈ, одступању од марксизма-лењинизма, напуштању позиција радничке класе, неправилној политици према селу, попустљивости према класном непријатељу, ревидирању марксистичко-лењинистичког учења о Партији неизоставно су захтевале одговор. Несумњиво да је у свом револуционарном бићу КПЈ садржала и значајан „стаљинистички потенцијал" који је до посебног изражаја дошао у време отвореног отпора Стаљину. У настојању да спречи сопствену ликвидацију и гушење аутентичности револуције КПЈ се приклонила „аргументима историје". Политички извештај о раду ЦК КПЈ, који је на V конгресу КПЈ поднео Јосип Броз Тито и конгресне резолуције посредно су одредили концептуални оквир у коме се историографија развијала, теме о којима је писала, начин на који је приступала прошлости, језик којим је говорила. У конгресним документима, штампаним у огромним тиражима, биле су дате све потребне „оцене", „ставови", „закључци", инспирације и изворишта историјских тема и мотива, „најпоузданији одговори", „коначне истине". Историчар не само да није требало већ није више ни могао, па ни смео, да лута. Реферат Јосипа Броза тумачио је и објашњавао прошлост. Већ само позивање на ставове исказане у реферату пресецало је сваку дискусију неистомишљеника у струци.

У реферату Јосипа Броза посебна пажња је поклоњена шестоаприлском рату, „издајству војске", „кукавичлуку генерала", бекству монарха и владе. Инсистирало се на политичком ставу да КПЈ „једина остаје у земљи", сама организује, подиже и води устанак, да устанак од почетка има организовани и плански карактер, да је његов циљ властито ослобођење и помоћ народу СССР-а. Јединство Партије и дисциплина њеног чланства основна су претпоставка успеха који је остварен. Отпор непријатељу означен је питањем части „народа" који борбу за ослобођење сматра својом дужношћу. Устанак је дефинисан као „народни устанак". Поверење „народа" у КПЈ,

дискредитовање буржоазије код „народа" и пораз буржоазије у оружаној борби против „народа" чини суштину револуционарне борбе „народа". КПЈ је била та која „народу" омогућава перспективу будућности – по националном, социјалном, економском, културном и питању неограничене власти. Одбачене су тезе да су „југословенским народима" други поклонили слободу и инсистирано је на доприносу Народноослободилачког покрета победи над фашизмом. Јосип Броз је за основне непријатеље означио „немачки фашизам" и „домаће окупаторске агенте". Са истим квалификативима и стављањем знака једнакости говорило се о Павелићу, Недићу, Љотићу, Рупнику, Михаиловићу. У име државе помирења, каква је Југославија била, Броз није отварао питање жртава у Другом светском рату, њиховог броја, националног и верског састава. Симетријом је „покривена" и неравномерност учешћа појединих југословенских народа у устанку и Народноослободилачком рату. У ставове и чињенице изнете у реферату није се смело сумњати. Али, истовремено, уз обавезујуће ставове, изнете у реферату генералног секретара КПЈ, сазрела је свест да прошлост не треба само „објашњавати" већ превасходно „изучавати" да би се разумела стварност. Резолуција V конгреса КПЈ о основним наредним задацима организације КПЈ дефинисала је обавезе историчара на следећи начин: „Системски развити рад на марксистичко-лењинистичком изучавању проблематике наше земље. Зато треба организовати рад на изради и изучавању историје наше Партије, историје радничког покрета наше земље, историје народноослободилачке борбе и проблема изградње социјализма код нас. Овај задатак треба схватити као један од најважнијих предуслова идеолошког образовања партијских кадрова и васпитања маса у духу социјализма". У тренутку највећег политичког усијања и раскола тим декларативним захтевом за „изучавањем" историје КПЈ је дала прилику струци. У питању је настојање да формирањем „научне" пожељне слике о себи партија одбаци и обеснажи оптужбе Информационог бироа. Од историчара је тражено: „разрадити нашу стварност и тековине наше револуције и путеве изградње социјализма код нас". Да би се у томе успело, почело је сабирање историјских извора, неговање и развијање начела критике извора, покретање стручних историјских часописа, организовање асоцијација историчара, формирање установа које ће се бавити прибирањем и чувањем историјских извора (архиви и партијски сервиси) и изучавањем најновије прошлости (партијски институти). Бројне варијације идеолошког дискурса и даље су

биле доминантне, речник историјског израза крајње формализован, број стандардних мисаоно-језичких операција ограничен. Ипак, и поред тога што је бављење историјом било само декор, што у њему није било слободе и креативности, што су у написаном преовлађивала општа места, фразе, апологетика, појављују се први зборници грађе и први озбиљнији истраживачки радови. Освајање емпирије било је предуслов за досезање научности.

У годинама препуним противуречја (1948-1958) партија се ослобађала совјетских утицаја и окретала изучавању сопственог историјског искуства. У идејном раду посебна пажња је поклоњена објашњавању природе југословенске револуције, њеним специфичностима, начину решавања националног питања. Временом КПЈ је прокламовала напуштање улоге непосредног оперативног руководиоца у државном и друштвеном животу. Нови стил рада, прокламован на VI конгресу КПЈ 1952. године, захтевао је да партија постане „идеолошка авангарда радничке класе и друштва у целини", да се одрекне улоге „командног центра" и постане основна усмеравајућа снага у друштву. Кадрови ниског образовања, навикнути на директивни стил рада, испуњени страхом од новина, дезорганизације власти, опште анархије, напуштања комунистичког курса и рестаурације грађанског друштва, тешко су се навикавали на нови начин рада. Насупрот њима предност је давана људима који „смело и одважно мисле". Ипак, партија се никада није могла ослободити предрасуда о „довитљивим и паметним интелектуалцима". Потискивање државне регулативе из целокупног друштвеног живота пратило је испољавање ужих локалних интереса, лабављење целине заједнице, исказивање аутархичних тенденција.

Све наведено оставило је трага и у историографији. Окретање историјским изворима допринело је јаснијем разграничавању совјетског бирократског искуства и југословенске револуције. Историографија, и даље оптерећена цитатима, дескрипцијом, примитивним садржајима, почела је да нагомилава фактографију. Постала је поузданија и поред тога што је наставила да буде само једна од компонената политике и идеологије владајућег субјекта. Обрачун са стаљинистичком доктрином није значио преиспитивање домаћег стаљинистичког наслеђа. У бављењу савременом историјом историчар је почео да се користи историјским изворима али је, уз изражену селекцију грађе која се давала на увид, постојала и селекција оних који су били повлашћени (поуздани) да користе сакупљене историјске изво-

ре. Тематска усмереност била је и даље присутна. Видна је апсолутизација партијског фактора, култ личности, прећуткивање или ружење осталих чинилаца историјског процеса, стереотипи, предрасуде, једнострано сенчење догађаја, покрета, идеја, носилаца унутрашње политике и спољашњих чинилаца, ограниченост у тумачењу националних феномена, политичка ангажованост. Посебно је уочљива хипертрофираност војне стране збивања. Документи припремани за објављивање скраћивани су „по мери" идеологије, имена револуционара који су „скренули" са историјског пута партије су изостављана, подаци селективно брисани. У деликатним случајевима (као при издавању комплета часописа „Пролетер", збирке „Историјски архив КПЈ", „Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа" или „Историје СКЈ") коначан суд о избору текстова доносили су Ј. Броз, Е. Кардељ, А. Ранковић, М. Ђилас. У историји „рата и револуције" проналажени су нови моменти (изградња регуларне армије од партизанских одреда у условима потпуне окупације земље; стварање организованог јединства савеза радника и сељака преко Народног фронта; рушење старе и изградња нове власти; остваривање социјалистичке револуције) за које је истицано да обогаћују теорију и праксу марксизма-лењинизма. Све се више инсистирало на социјалистичком карактеру југословенске револуције и класној структури Народноослободилачког покрета чије је идејно и политичко језгро „радничка класа".

Прелазак из педесетих у шездесете године XX века нова је прекретница у развоју историографије о рату 1941-1945. Захтев за самокритичношћу, непомирљивост према догматизму, верност „револуционарном стваралачком духу марксизма", порука да „ништа што је створено не сме за нас бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је напредније, још слободније, још људскије", били су постулати које је прокламовао VII конгрес СКЈ. У питању је било „пуцање догме" које се, поред осталог, осетило и у сфери стваралаштва и науке. Декларативно је одбачено свако бирократско-прагматично схватање односа партије према науци и уметности. Истакнуто је да је за развој науке највећа препрека ограничавање њеног слободног развоја, јер је у питању област друштвеног живота која само у свом властитом развоју, суочена са друштвеном праксом, може досећи сопствену коректуру и вредносне критеријуме. Партија се јавно одрекла улоге арбитра у вредновању кретања у науци и њихових резултата. Тих година становништво Југославије је по први пут после 1945.

осетило благодети привредног напретка. Уживало се у „високом стандарду" и варљиво уљуљкивало у „благостању" живота средње класе и неумерене потрошње. У Југославији се живело, како су то већ приметили поједини историчари (Б. Петрановић), „за данас и за будућност која је изгледала осигурана и за наредни век. Социјална површина изгледала је сасвим мирна а живот спокојан до те мере да се погледи уопште нису морали окретати ка прошлости". Такво време и партијски ставови изнети на VII конгресу СКЈ створили су илузију да „владајуће снаге" дефинитивнио прихватају антидогматски програм, окрећу се Европи, почињу да уважавају економске законитости, одбацују кадровску и институционалну сраслост државе и партије, партијску диктатуру, бирократску владавину, отпочињу процес демократизације друштва, његову модербнизацију, наговештавају социјално благостање и демократски живот. Стварност је била знатно суморнија. Децентрализација земље је добила сасвим супротне облике од жељених. Поремећајем равнотеже између центра и република (покрајина) генериран је национализам у свим деловима земље и свим сферама друштвеног живота (политика, економија, култура). Старе националне идеологије, традиције, потискивани историјски догађаји, појаве, питања – почели су да израњају подстичући страсти. Слабљење друштвене улоге СКЈ потхрањивало је бирократске идеје о поновном претварању партије у „фактор власти". Напуштање политике „стезања каишa" произвело је контраефекте у прекомерном богаћењу и лагодном животу функционера. Национализам је налазио упориште у републичким друштвеним структурама сукобљеним око расподеле друштвене акумулације и вишка вредности, утицаја на привреду и финансије, подстицања аутономних тежњи, обнављања националних традиција. Јединствена југословенска идеологија више није постојала. Противуречности су још више заоштравали неуспех привредне реформе и дегенеризација самоуправљања. Почев од 1962. године партијско руководство више није било јединствено у виђењу правца будућег развоја Југославије. Ново време одбацило је некадашњу комунистички кохезију и чланови СКЈ су се почели делити по националној припадности. Недуго после тога једнопартијску диктатуру, коју је оличавао СКЈ, заменио је партијски федерализам као збир републичких и покрајинских национално-партијских диктатура.

Епоха није била наклоњена историчару мада је стварала илузију да једна генерација школованих и образованих историчара може да отпочне са

рационалним изучавањем тек минуле савремености. Власти је одговарао дескриптивни приступ историји, нагомилавање историјске грађе која поткрепљује партијске погледе на прошлост, идеализацију озбиљно нарушених националних односа, црно-беле пројекције прошлости, изучавање нормативног али не и стварног живота, тематска и концептуална скученост историографске литературе, методолошка једнообразност. Али отварање архива, формирање научних института, установљавање предмета „Историја народне револуције" и покретање постдипломских студија на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду, пресудно су утицали да историографија о рату добије на озбиљности. Коначно се приступило институционалном изучавању савремене историје. Рад на најновијој историји, па и историји рата 1941-1945, постао је струка.

Врата Државног архива ФНРЈ отворена су за историчаре почев од 1958. године. Почетком 1959. наговештена је теоријска могућност да се фондови Војног архива ставе на увид историчарима запосленим ван Војноисторијског института „у приватне сврхе". Средином шездесетих година (1964) историчарима запосленим у институтима за историју радничког покрета и „друштвено политичким радницима", постали су доступни поједини фондови Архива ЦК СКЈ. Тако је, готово две деценије после завршетка рата, створена теоријска могућност да историчари своја сазнања о прошлости граде на историјским изворима. Партија се, једним делом, одрекла монопола над изворима, а тиме и монопола над знањем. Историчари савремене епохе били су и даље ускраћени за део грађе који је бесповратно уништен у вртлозима рата и првим послератним годинама, документацију однету у емиграцију, архивалије присвојене од појединаца („наши другови"), материјал који је до наших дана остао на „оперативној обради", хартије верских заједница и посебних служби и установа.

Идеја о установљењу предмета „Историја народне револуције" родила се почетком педесетих година из незадовољства које је партија исказивала према третману који је у наставном процесу на Филозофском факултету имао НОБ и револуција. Године 1953. заснован је предмет. За професора је планиран Владимир Дедијер – Титов биограф, Писац „Дневника", један од шефова у агит-проп апарату, директор партијског листа „Борба", предратни комуниста и првоборац. Дедијеров „разлаз" са партијом пресудно је утицао да он своје прво предавање, насловљено „О систематизацији и оцени извора за изучавање народне револуције", није ни

одржао. Настојање партије за формирањем „катедре за најновију историју, где би се око једног професора скупљали млађи људи" остварено је тек школске 1958. године. Од 1. јула 1958. „Најновију историју народа Југославије од 1918. године" почео је да предаје Јован Марјановић – економиста по образовању, а историчар по вокацији, истакнути партијски функционер, сарадник Института друштвених наука, уредник „Историјског архива КПЈ", оснивач Архива КПЈ и Архива Југославије, човек од највишег партијског поверења. Идејно и идеолошки веома јасно опредељен Јован Марјановић је био заљубљеник струке, добро образован, лично храбар, спреман да преиспитује историјско наслеђе и чињеничку основу својих знања. Еволуција од предмета „Историја народне револуције", преко назива „Историја народноослободилачког рата и народне револуције" и касније „Историја народноослободилачке борбе", до предмета „Историја Југославије" није била ни формална, ни механичка, већ суштинска.

На прелазу из педесетих у шездесете године у партијским институтима који су се бавили савременом историјом реализовани су бројни научни пројекти посвећени НОБ-у и револуцији. Приливом млађих историчара те установе, које су у претходној деценији више личиле на партијске сервисе, добијају озбиљну научну физиономију. Напуштена је периодизација која је историју рата пратила кроз седам непријатељских офанзива. У институтским програмима приметно је тематско рачвање. У првом плану је и даље „војна историја – реконструкција догађаја" али је пажња поклоњена и изучавању политичких и друштвено-економских прилика без којих се војна збивања не могу разумети и објаснити. Писане су монографије видова, родова и служби, монографије одреда и бригада, израђиване хронологије и прегледи НОР-а, изучаван Априлски рат, завршне операције за ослобођење земље, руковођење и командовање, улога ЦК КПЈ и Врховног штаба током читавог рата. Почињу истраживања усташког и четничког покрета. Ради се на издавању грађе партизанске провенијенције, али и приређују заборници докумената са грађом „непријатељског" порекла и документацијом квислиншких формација (око 25% целокупне објављене грађе). Статистика показује да је у укупној продукцији Војноисторијског института, средином 60-тих година, 63,3% тема и преко 80% простора у институтским издањима било посвећено НОБ-у.

Развој историографије о рату 1941-1945, током шездесетих и седамдесетих година, карактерише појава великих институтских пројеката

(„Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945", „Преглед историје КПЈ/СКЈ", „Априлски рат", „Завршне операције за ослобођење земље" и друго). Често су објављивани научни радови засновани на изворима похрањеним у домаћим и страним архивима (истраживања П. Мораче, Ј. Марјановића, Д. Пленче, В. Стругара, Д. Вујовића и читаве плејаде млађих историчара). У почетку ти радови, засновани на обиљу извора, задржавају стари концептуални оквир али, убрзо и ту постају видне промене. Појављују се нове теме, напушта једностраност, „општа места" се замењују истраживачким резултатима. Процес „напуштања изучавања тематски уских сегмената прошлости на којима се „остајало" у сфери реконструкције, догађаја, где се престајало и заборављало мислити, где се није могло размишљати о процесима дугог трајања и сложеног карактера који одређују развој српског и југословенског друштва у ратним годинама 1941-1945, био је спор и мукотрпан. Подједнако успорен био је и процес прерастања историје као „науке" појединачних чињеница у науку која не само реконструише већ промишља прошлост, у њој открива смисао збивања. Лагано ишчезава некадашња фразеологија и апологетика. Уз речник историчари преиспитују и мисаони инструментариј струке. Настају први теоријски радови о проблемима истраживања савремене историје, примени историјског метода у истраживањима савремености, употреби историјских извора, историјској дистанци, новим методолошким техникама (квантитативни метод, метод анализа садржаја и друго). Уочљиво је формирање националних историографија. У почетку стидљиво, касније, подржани од републичких партијских структура, агресивно, историчари воде ратове о томе да ли је постојала југословенска револуција или је њу чинио збир (8) националних, републичких револуција. Уз бројна мемоарска сећања почиње се профилисати и права мемоарска литература. Контролни механизми у историографији добијају другачије облике. Суштина литературе која је тих година настајала, како је већ примећено (Б. Петрановић), није у „њеној идеолошкој боји", већ у спремности једне генерације историчара „да уочи неке нове феномене, приђу им на други начин, критички, савесном фактографском анализмом". Научна литература о рату тек се зачела. Процес одвајања критичке историографије о рату 1941-1945. није био ни брз ни лак. Тим пре што је део историчара посвећених овим темема имао сопствено ратно младалачко искуство и трајно био фасцинирам револуционарном сменом власти у оквирима светског рата.

У последњим деценијама века знање се неслућено увећало. Сам проток времена, тако је бар изгледало током 80-тих година, релативизовао је некадашње анимозитете и идеолошке искључивости. Историју рата 1941-1945, почели су изучавати професионалци – историчари, али су бројни били и аматери. Није био редак случај да су баш ови последњи (писци, публицисти, новинари али и бивши политичари, генерали, дисиденти) пре историчара отварали „осетљива питања", исказивали сумњичавост, трагали за тајнама, заверама. „мрљама", тражили рехабилитацију или осуде савременика. Учинак тог типа литературе, на једној страни је несумњив, али је, опет, на другој, увео сензационализам и ексклузивност са штетним последицама. Уз историографску литературу увећавала се и квази-литература, сумњива фељтонистика, вулгарна и једнострана публицистика која је, суштински, рушила досегнути ниво критичкости у изучавању рата и припремала терен за продор другачијих, опет сасвим иделогизованих тумачења прошлости, која ће постата доминантна током 90-тих година XX века. Нови вредносни судови без утемељења у изворима доприносили су померању клатна историографских тумачења ка екстремној десници. Један екстремуизам заменио је други, подједнако ненаучан, штетан, искључив. Насупрот приступа који је тежио сензацији и био негација науке, озбиљни истраживачи су истрајавали на захтевима струке да се сви историјски извори критички преиспитају, сагледају, прожму, изаналазирају пре него што се понуде закључци и вредносни судови. Упоредо са тим и критичко мишљење историчара опет је искушавано на тестовима идеологија. Трагање за новим тематским оквирима, теоријским гледиштима, емпиричким моделима, „новим" поимањима историје било је знак виталности научне историографије која се, у једној целој деценији, развијала у изолацији. Историчар је изнова почео да поставља питања изворима, пропитује учеснике и сведоке у догађајима, „сумња" у изречено и написано, одгонета односе и структуре у историјским појавама и процесима. Досезањем стручне самосвести историчар је престајао да буде партијан и постао научник – „заступник интереса знања".

У друштвеној клими осамдесетих и деведесетих година, узаврелој, препуној емотивних набоја, незадовољстава, супротстављених идеологија и историчари рата почињу да презентују „критичке рефлексије" о испитиваној појави, да сучељавају ставове. Трагајући за узроцима кризе која је раздирала југословенску државу и друштво, слободније него у претходним деценијама, приступљено је преиспитивању феномена освајања власти

оружаном револуцијом, међународног фактора, окупаторске власти, „политике компромиса", миграција и демографских промена, геноцида, избеглиштва, геноцида, идеологија супротстављених покрета, стратегија и тактика примењених у вођењу рата, „црвеног терора", националне и социјалне структуре учесника рата… Идентификоване су бројне „историографске белине", срушени табуи, оспорени митови, одбачени стереотипи. Појавила се озбиљна стручна критика. Одступило се од обраде војне историје и предност је дата политичким догађајима и процесима, упоредном посматрању ривалских покрета, државно-правној структури власти, противуречностима политике комунистичког покрета, друштву, идеологији, привреди, феноменима неравномерности учешћа појединих југословенских народа у рату и револуцији, природи квислиншких држава, суштини окупаторске управе, федерализацији Југославије у ратним годинама. Настали су прави циклуси историографске литературе (попут тзв. квислиншког циклуса). Отпочела су истраживања позадине табуисаности појединих кључних питања савремене историје („стратегија ћутања или заборава"). Приступило се проблемском супротстављању гледишта око чворних питања рата 1941-1945 (полемике у којима учествују Б. Петрановић, В. Ђуретић, Д. Биланџић, М. Зечевић, Ј. Плетерски, Ђ. Станковић, В. Глишић, Д. Петровић). Кретаивни спорови неистомишљеника, често подстицани не научним разлозима, ипак су погодовали развоју знања.

Историографија је у XX веку на просторима Југославије увек била својеврсна слика државе и односа који у њој владају. Саздана од збира националних историографија током деведесетих година, историографија о рату 1941-1945. нашла се под јаким ударом ревизионистичких погледа који су, на моменте, успевали да пониште досегнуте стручне резултате. Није у питању била само потреба за преиспитивањем до јуче најпоузданијих ставова о заједничкој прошлости и властитом положају у југословенској држави, коју је нужно наметнуло разбијање и распад Југославије. Већ удаљене и супротстављене националне историографије изгубиле сваки додир будући да су биле зависне од идеолошке и политичке принуде времена у коме су настајале. Заједничко историјско сећање престало је да постоји. Политика је настојала да потисне систематска истраживања појава које демистификују легитимност републичких и касније државних елита. Уместо знања предност је дата „селективном сећању" и „организованом забораву". Из потискиване и никада научно до краја осветљене прошлости

почеле су да пробијају стварне, преувеличане и измишљене вредности у рату супротстављених покрета, мржње, ксенофобије, национални егоизми, мегаломаније, сектаријанства, конзервативизми. Радикална ревизија историографије настојала је да измени однос према целисходности југословенске идеје, значају југословенске државе, антифашистичком карактеру југословенског рата и револуције, природи југословенског социјализма. Напад на Југославију био је у функцији поништавања и последњих остатака заједничке југословенске историјске свести као дела опште друштвене свести и идентитета некадашњих њених држављана. У истој функцији била су и „нова" тумачења рата и његових актера. Посебно јак ревизионистички удар ишао је ка антифашизму који је, несумњиво, представљао средишњи садржај ослободилачког рата 1941-1945. а у годинама социјалистичког развоја имао важну идеолошку улогу. Извршена је историографска рехабилитација усташтва у Хрватској. Критичност према фашизму у Србији супротставила се и учинила неуспешним покушаје „нормализације" љотићевог покрета. Некадашња визија рата са круто супротстављеним „позитивним" и „негативним" јунацима постала је неодржива. Једним делом свога бића монархистички покрет је укључен у антифашизам. Уследили су покушаји да се квислинзи представе као жртве рата, а жртве и учесници у антифашистичком покрету као џелати. У нараслој литератури о четничком покрету само је један мањи део заснован на постулатима историјске науке. Сарадња са окупатором објашњава се у појединим радовима доследним антикомунизмом, антифашизам бива означаван „провокацијом" окупаторских снага, не пристајање на окупацију и борба за слободу карактерише се „ирационалним бунтом", квислинство се поистовећује са „разумном националном политиком", фашистичке групације добијају ореол патриотских и антитоталитарних снага. Нужно критичко преиспитивање постојећих знања о рату 1941-1945. засновано на новим истраживањима, новим чињеницама, новим истраживачким питањима, новом вредновању постојеће литературе и новим вредносним судовима до којих се дође уз поштовање свих елемената струке сасвим је маргинализовано. Апсолутна предност је дата идеологизованим тумачењима прошлости, новој митологији, конкретним политичким интересима. Ревизионизам, као тотални раскид са прошлошћу, покушај да се негативна слика прошлости или неког његовог сегмента замени мање или више позитивном, инсистирао је на порицању и релативизацији рационалне слике прошлости. Уместо истраживања и сти-

цања знања о прошлости он је инсистирао на селекцији чињеница, адаптираним закључцима, тенденциозним објашњенима, новој идеологизованој слици прошлости, „преради" историје. Обрт „историографске перспективе" многим својим елементима значио је најдиректније, најбруталније и највулгарније кварење струке историчареве.

Где смо данас?

Пред нашим очима, неумитно, ишчезла је једна епоха са својим симболима, чврстим убеђењима, заблудама, илузијама. Зар притисак нових сазнања и све преживљено последњих година нису изазов за сваког историчара савремене историје, изазов на који треба одговорити темељним истраживањима и уз доследну примену метода струке? Посленици струке, надам се не узалудно, упозоравају да се увек мора истраживати у складу са дихотомним бићем историјске науке „да се догађаји од пре пола века морају посматрати sine ira et studio, сагласно оновременом односу снага и хијерархији вредности – политичких, идеолошких, моралних), без модернизације прошлости, али на другој страни, да историчари припадају своме времену, својој епохи, да су чеда свога доба, што их обавезује да сагледају и неке појаве које су својевремено биле невидљиве, неупадљиве или сасвим маргинализоване, а у суштини од великог значаја за текући и будући историјски процес" (Б. Петрановић).

Једно је сасвим сигурно. Даље се, у историографији, не може ићи „на стари начин". Пред генерацијом историчара која данас настоји да се бави истраживањем рата 1941-1945. налази се богато историографско наслеђе. Оно тражи преиспитивање али, истовремено, и пружа подршку историчарима. Нужно је критички се ослонити на подршку коју историчар данас има у развијеној методологији, освојеној фактографији, нагомиланом знању, широким тематским интересовањима, одмаклим мултидисциплинарним истраживањима, научној критици, интересовању јавности за историјске теме. Из окружења препуног догађајима, ратовима, заплетима, страстима, фрустрацијама, националним и идеолошким поделама историчар мора да проговори рационално, по сопственој памети, у складу са сензибилитетом времена у коме живи, поштујући досегнуту стручну самосвест, досегнуто знање и правила струке историчареве (историјски метод). Несумњиво да је историографија о рату 1941-1945. одмакла од „споменичке оптике", памфлетистике, аматерских списа, табуа. Пут сазревања стручне и научне свести удаљио је историографију од тврдњи (облик идеолошког

мишљења) и учинио је ризницом знања, које се може и треба даље увећавати.

Несумњиво да је „пејзаж" и значај савремене научне историографије унеколико промењен. Уз примену старих метода траже се „нови путеви" за одгонетање тоталитета живота у прошлости. Теме које занимају историчара се умногостручују. Свакодневно се отварају расправе о могућим путевима истраживања. На делу је веома жива интелектуална размена идеја. Историчар се занима за нове типове историјских извора. Пред искушењем је да постављајући нова истраживачка питања изнова чита историјске изворе. Све то додатно подстиче размишљања о историји и нагони истраживача да допадљиво уобличује своје мисли. У питању је покушај да историографија, коначно, постане подручје знања које ће свим заинтересованим пружати „највеће могуће објашњење друштвених појава".

Ширећи територију својих интересовања историчари су неслућено проширили поље својих интересовања. Пред њима је задатак да покушају прекорачити оквире тематских, концептуалних и интерпретативних скучености које су оптерећивале историографију претходних деценија. Слика прошлости се може сазнати, разумети па и мењати, али искључиво новим истраживањима, откривањем нових чињеница, постављањем нових питања, указивањем на нове скупове односа, применом нових метода. Упрошћено схватање прошлости и црно-беле схеме у њеном тумачењу мало кога могу задовољити. Интелектуалну јавност понајмање. Једно тенденционално и селективно виђење прошлости несме бити замењено новим. Критичко виђења југословенског рата 1941-1945, револуције, социјализма, рушење митологије која је опстајала деценијама не значи не треба да значи слабљење и ревидирање критичких оцена фашизма, његову рехабилитацију и афирмацију.

Ljubodrag Dimić

HISTORIOGRAPHY OF WAR IN YUGOSLAVIA (1941-1945)

ABSTRACT

The Serbian and Yugoslav historiographies haven't been paying enough attention to the history of their own vocation for decades. The historical science made merely rare attempts to study itself as a scientific topic. The history of historiography has been completely ignored, while the historians were only dealing with the empirical knowledge. The questions – such as the social aim of historical science, or its place within human life, the importance of revealing the historical truth and the need of depicting the past "sine ira et studio" – were only asked in rare cases. Many written books which are nowadays completely useless from the scientific point of view, as well as the list of topics that historians were persistently avoiding, also testify of how little the Serbian and Yugoslav society knows about itself.

Talking about the historiography concerning the 1941-1945 War, one can notice that it has been developing in several stages that were all influenced by the social conditions under which the past was explored and depicted, by the availability of historical sources, the competence of the historians and finally by the sensibility of the whole generation. Looking back at the existing historical production from the last decades, one can notice that it is "full of blanks", but can also claim that "it has passed the long way from statement to knowledge".

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ARTICLES AND TREATISES

UDC 339.1-051(497.113)"1804/1813"
339(497.113)"1804/1813"
94(497.11)"1804/1813"

Академик Славко Гавриловић,
Нови Сад

МИТРОВАЧКИ ТРГОВЦИ И ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК[1]

Сажетак: Живе везе митровачких трговаца са Србијом нису прекидане ни у време Првог српског устанка, него су, штавише, биле појачане. Устаници су се преко трговаца у Митровици снабдевали храном, оружјем, а и извозили су своју робу на тржишта Монархије. Одржаване су везе са свим значајнијим вођама устанка (Карађорђем, протом Матејом Ненадовићем, Јаковом Ненадовићем...). Као што ни отпор устаника није био трајно савладан, тако ни везе са Србијом нису биле прекинуте њеним сломом 1813, када су митровачки трговци као и други аустроугарски Срби имали велику улогу у прихватању своје избегле сабраће и њиховом збрињавању.

Кључне речи: Србија, Митровица, трговина, Димитрије Пуљевић, Теодор Бајић, Коста (Дима) Бајић, Карађорђе, митрополит Стратимировић.

Одувек живе, везе митровачких трговаца са Србијом узеле су великог маха у време Првог српског устанка. Оне су, нема сумње, биле многоструке и значајне, али данас не могу бити свестраније приказане због непостојања архиве града Митровице и архиве Петроварадинске граничарске регименте; понешто се о њима, ипак, може рећи на основу грађе из архиве Славонско-сремске генералне команде, земунских и бечких архива.

За аустријске власти Митровица је била место погодно за осматрање збивања у северозападној Србији и североисточној Босни, па је она стога постала један од центара аустријске обавештајне службе коју су водили пуковници Игнац Лојтнер и Матеја Обуђина. Обавештења о Србији стизала су преко Митровице и карловачком митрополиту Стевану Стратимировићу и то првенствено од тамношњег православног проте Гаврила Исаковића, али и преко појединих граничарских официра и трговаца, нарочито 1804-1806. године. Преко њих Стратимировић је не само пратио

[1] Овај чланак објављен је у *Зборнику Матице српске за историју*, бр. 20, Нови Сад 1979. међутим, имајући у виду да је ова публикација одавно распродата и тешко доступна широј публици, а и да је недавно обележена 200-годишњица Устанка сматамо да овом чланку има места у овом броју *Споменице*.

догађаје у Србији и Босни, него се повезивао са устаничким старешинама, у првом реду са Протом Матејом и Јаковом Ненадовићем[2].

Ништа од оног што се догађало у северозападној Србији није остало непримећено у Митровици,[3] у којој су час са радошћу час са стрепњом примане вести из Србије. Показује то случај српских избеглица које су се 1806. године, заједно са шабачким епископом Антимом Зеповићем, нашле у митровачком контумацу. Чувши, наиме, да су аустријске власти одлучиле да те избеглице буду претеране у Србију, што би у том моменту представљало њихово изручење Турцима, најугледнији митровачки трговци са Теодором и Костом Димом Бајићем и Јефтимијем Панаотовићем на челу, обратили су се митрополиту Стратимировићу, молећи да се он, код генерала у Петроварадину, заузме за њих и спасе их пропасти, у чему је митрополит, изгледа, и успео.[4] На помоћ истих људи епископ Антим могао је да рачуна и касније, кад је 1812. из других разлога прелазио на аустријску страну,[5] као што је за веровати да су се 1813. године митровачки Срби одазвали позиву митрополита Стратимировића да прихвате избеглице из Србије и пруже им братску помоћ, на шта упућује циркуларно писмо, сачувано у протоколу Српске цркве у Митровици.[6]

Будући пословни људи, митровачки трговци нису остајали само на изразима саосећања према устаницима у Србији, него су настојали да што боље искористе околности које су, бар повремено, омогућавале живљи и већи промет са Србијом него у ранијим временима. Из докумената очуваних у Земунском архиву види се да је у годинама првог устанка велики извоз стоке, претежно свиња, из Мачве ишао преко Митровице, одакле су тамошњи трговци српску стоку најчешће терали до Осијека, али и даље у позадину, у крајеве из којих су довозили разну мануфактурну, гвожђарску и другу робу, прослеђивану потом у пределе јужно од Саве.[7]

2 О томе: Сл. Г а в р и л о в и ћ, *Војводина и Србија у време Првог српског устанка,* Нови Сад 1974, 26, 30-37.

3 Поближе: Рад. П е р о в и ћ, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику,* књ. 1, 1804-1808, Београд 1977, passim.

4 Исто, 164-165.

5 Сл. Г а в р и л о в и ћ, нав. дело, 238-240.

6 Исто, 383.

7 *Грађа из земунских архива о Првом српском устанку,* књ. 1-3, Београд 1955-1969, passim.

Нешто о томе сазнајемо из накнадних потраживања истих тих трговаца према Србијанцима, а понешто на основу дозвола, односно пасоша добијаним ради извоза или, чешће, зарад увоза у размени са Србијом.

Тако, примера ради, из потраживања митровачког трговца Михајла Нака из 1805. године сазнајемо да је он, можда у ортаклуку са земунским трговцем Нашом Хаџи-Бајићем, куповао свиње од србијанског трговца Михајла Теодоровића, његовог дужника за суму од 600 гроша.[8] Из једне забелешке у протоколу Земунске бригаде од јуна 1807. види се да је дужничких потраживања према устаницима или устаничким трговцима имао и угледни митровачки трговац Димитрије Бајић, којем је „ради наплате дугова" издат пасош за прелазак у Београд.[9] Исти извор открива да су друга двојица Митровчана, Симеон Драгутиновић и Стојан Стефановић, октобра 1808. пријавили своја новчана потраживања од устаничког војводе Стојана Чупића.[10] То је учинио и трговац Новак Милијашевић, који је, како изгледа, имао већи број дужника у Србији. Септембра 1808. он је Магистрату у Шапцу тужио неког Вукосава Вукотића из Узвећа због дуга од 45 гроша и 15 пара, а октобра исте године неког Петра Матића из Метковића у Поцерни због дуговања од 477 форинти. Но, како то није било довољно за прикупљање дугова и од других лица, Шабачки магистрат му је поткрај децембра дозволио да пређе у Србију како би могао „дужнике призвати [и] ш њима рачуне савершавати", па му је у ту сврху издато и посебно, писмено „свидетељство".[11] Разумно је претпоставити да се у овим случајевима радило о дуговима насталим куповањем „на вересију" разне дућанске, ситничарске и мануфактурне робе прибављене зарад Милијашевићог покушаја да пласира у Србији. У случају, пак, „мајстора" – ћурчије Милована Марковића из Митровице, који је 1808. године потраживао 270 гроша од Србијанца Атанасија Николића,[12] у питању је морао бити дуг због купљених производа његовог, ћурчијског заната.

Пословних веза са устаничким трговцима имао је и Митровчанин Силвестер Николић и то, изгледа, заснованих ортаклука, на шта упућује

8 Исто 3, Београд 1969, 433, 434.

9 Исто 1, Београд 1955, 325.

10 Исто, 524.

11 *Протокол Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године,* Гласник Срп. ученичког друштва, Београд 1968, 75-76, 80-81, 89.

12 Исто, 80-81.

тужба против Димитрија Аћимовића из Шапца „за дуг, што је остало у рачуну" – свега 50 гроша.[13] Силвестера Николића у лето исте 1808. године сусрећемо и као тужитеља Остоје Милошевића из Шапца због 3.088 гроша дуга према Митровчанима Стефану Панићу и Петру Петричевићу (вероватно Николићевим ортацима). Шабачки магистрат је изашао у сусрет тужитељу и донео пресуду да Милошевић намири потраживање, уз претњу да ће се, уколико то не буде учињено, његово „движимо и недвижимо добро продати и себе са готови новци наплатити".[14]

Од значајнијих трговачких послова из 1808. године познат нам је и онај уговорен између непознатог Србијанца и једног од трговаца из породице Бајић, и то тако да је први за предујам добио 20.000 форинти. Одређени број свиња Бајић је требало да прими код Кленка око 10. јуна, али до испоруке није дошло зато што је не дуго пре тога затворена граница према Србији. Све наводи на закључак да се Бајућу нешто неочекивано догодило, јер наилазимо на податак да је његова жена Александра (преко митрополита Стратимировића) надвојводи Лудвигу упутила молбу за преузимање поменутих свиња. Надвојвода се, у својству главног инспектора Војне границе, у том часу налазио у Срему.[15]

Када је реч о трговцу Пантелији Витомировићу, знамо да свиње није увек куповао директно од Србијанаца, него и посредством домаћих, земунских трговаца. О томе сведочи, у лето 1809, куповина свиња у износу од 36.866 форинти (од којих је 11.866 форинти плаћено у готовом новцу, док је на 25.000 форинти дао облигацију) из заоставштине земунског трговца Драгутина Милутиновића, снабдевача устаника храном и оружјем, и једног од најзначајнијих купаца њихове стоке.[16] Витомировић је, како изгледа, био уортачен са осјечким трговцима Францом Девосом и Исајлом Јоцковићем, за чији је новац куповао стоку из Србије, на што упућује Девосов захтев из 1812. године да му се из Витомировићеве заоставштине исплати 2.059 форинти, као и онај Јоцковићев, поднесен ради исплате 202 форинте у банкама.[17] У својству увозника свиња из Србије, за Осјечанина Девоса везан је био, чини се, и митровачки трговац Никола Месаљ, и с њим је 1810. за-

13 Исто, 51.

14 Исто, 56-57.

15 Архив САНУ, Срем. Карловци, ПМА „Б" 51/I, II из 1808.

16 *Грађа из земунских архива* 3, 331.

17 Исто, 471.

једно куповао свиње од српског трговца Дреновца, задуженог код њих на суму од 4.675 пијастера, док је укупна вредност од њега купљене стоке износила 5.226 пијастера, што се може видети из спора вођеног пред аустријским судским властима.[18] Из спора, пак, решаваног 1811. у Земуну, сазнајемо да је митровачки трговац Стеван Панић преко две године успешно трговао са српским трговцем Михаилом Ранковићем из Барзиловице, те да је с њим последњи пут уговорио испоруку два чопора свиња и дао му предујам од 5.710 гроша. Ипак, Ранковић је са своје стране учинио све да изврда договор, тако да није дошло до испоруке свиња, већ до Панићеве тужбе и захтева да буде обештећен преко Ранковићевих ортака и дужника у Земуну и Митровици.[19]

Дугова и дужничких потраживања свакако је било много више, али чињенице из расположивих извора говоре само о неколицини сличних случајева. У првом, реч је о трговцу Фрањи Жебојевићу (Зебовићу?), споменутог децембра 1810. у контексту добијања пасоша за Београд ради инкасирања дугова,[20] док је у другом случају реч о трговцима свињама, Вићентију Ристићу и Павлу Бану, којима је јануара 1812. у исту сврху одобрена исправа за пут у Београд.[21] Трећи се, пак, тиче сточарског трговца Пантелија Панића који је 1. маја 1812. добио дозволу да пређе у Београд и прикупи средства од дуговања трговачких партнера према њему,[22] што је, нешто касније, допуштено и трговцу Јовану Станимировићу.[23] До следећих потраживања дошло је после слома устаничке Србије 1813. године, кад су из имовине интернираних устаничких војвода одштету затражили митровачки трговци Вићентије Ристић, Петар Вујић и Димитрије Пуљевић, и били одбијени, попут већине војвођанских веровника.[24]

---

18 Исто, 465-467.

19 Исто, 192-193, 198-200.

20 А. И в и ћ, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку,* књ. 7-8, Београд 1966, 691.

21 Исто 9, 7.

22 Исто 10, 70.

23 Исто 10, 66.

24 А. И в и ћ, *Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813. и 1814*, Историјски часопис 2, 1951, 159.

*
* *

Најпоузданије податке о трговању Митровчана са српским устаницима пружају нам протоколи Славонске генералне команде у Петроварадину о издавању пасоша, односно дозвола за извоз или за увоз. Њима се могу приказати и обим и врста пословања појединих трговаца, без обзира на то што су бројке у пасошима често биле више оријентационе него стварне, те се дешавало да је извожено више од пријављеног. То се нарочито односило на храну, преко потребну војсци и становништву устаничке Србије. Вероватно је кријумчарење било често појава. Наиме, тешко је претпоставити да су трговци на Сави, дакле и они из Митровице, за сваку пошиљку производа одлазили у Петроварадин ради добијања пасоша, поготово што знамо да је граница са Србијом у кратким периодима, на смену отварана и затварана, што је ометало легалну размену добара између Сремаца и Србијанаца.[25]

Званичну размену, међутим, могуће је пратити само у појединим годинама, и то првенствено током целе 1811. и прве трећине 1812. године. За годину, пак, 1810. очувани подаци односе се само на извоз производа,[26] и то:

Трговац	Брашно (центи)	Жито (мерова)	Суражица (мерова)	Кукуруз (мерова)
Никола Атанасијевић	500	-	500	800
Алекса Војмиловић	50	-	-	200
Гаврило Лукинић	1.000	2.000	-	-
Петар Михајловић	-	-	-	500
Стеван Николић	-	-	-	500
Пантелија Панић	30	-	-	-
Димитрије Пуљевић*	3.000	2.000	-	-
Павле Филиповић	-	-	-	3.000

Подаци посебно исказани за децембар 1810. односе се и на извоз и на увоз, али само на тројицу митровачких трговаца, и то:

---

25 Сл. Г а в р и л о в и ћ, нав. дело, passim.

26 Архив Хрватске у Загребу, Славонска генерална команда (краће: АХЗ, СГК), Праес. 364/1813.

* Године 1811. Пуљевић је добио пасош за легални увоз из Србије 500 свиња, 100 волова и 100 коза (А. И в и ћ, *списи* 9, 515).

Трговац	Извоз	Увоз[27]
Георгије Димитријевић	Вино 400 акова	свиња 50 говеда 50 коња 15
Никола Костић	Вино 400 акова	лој 50 центи восак 20 центи
Стеван Николић	Купус 5000 главица	свиња 500 говеда 50

У легално вођеној трговини са Србијом 1811. године учествовало је око 55 митровачких трговаца, увозећи стоку, дрво, мед, восак, лој и сирову кожу, а извозећи житарице, вино и ракију, рибу, купус, ситничарску робу, одећу, платно и мараме. У захтевима за пасоше навели су намере да увезу:

				Кожа	
Свиња	Говеда	Коња	Оваца-коза	говеђих	овчијих, козјих
46.870	7.800	830	10.000	1.100	5.800

Огрева (хвати)	Меда (центи)	Воска (центи)	Лоја (центи)
3.500	295	64	310

Поред огрева, увожене су и знатне количине прућа, кола, стубаца и дрвета за занатске потребе.

Истовремено, Митровчани су планирали да (уз мање количине пасуља и купуса) извезу у Србију следеће прехрамбене производе:

Брашно (центи)	Жито (мерова)	Кукуруз (мерова)	Вино, ракија (акова)	Сушена риба (центи)
50	2.200	7.200	4.700	130

као и разне шпецерајске и мануфактурне робе.[28]

27 А. И в и ћ, *Списи* 7-8, 692.

28 Исто 9, 492-515.

Интензивна размена настављена је и 1812. године, али засад расположиви подаци о њој постоје само за период 1. јануар – 2. мај, време у којем је био предвиђен увоз

Свиња	Говеда	Коња	Оваца-коза	Кожа (овч. и козјих)
9.800	2.620	210	1.800	4.400

односно

Огрева (хвати)	Меда (центи)	Воска (центи)	Лоја (центи)
600	40	12	30

И овог пута, поред огрева, увожено је доста коља, стубаца, прућа и дрвета за потребе заната.

Извоз хране и пића требало је да се креће у следећим количинама:

Брашно (центи)	Вино-ракија (акова)	Сушена риба (центи)
100	2.110	10

Као и раније, у Србију су извожени разна ситничарска, бакалска роба, одећа, нешто кудеље и њеног семена, земљано посуђе и дуван.[29]

Уочљиво је да је увоз из Србије био неупоредиво већи од извоза у њу, те да су главне ставке извоза у 1811. години били житарице и пиће, док су у следећој години били заступљени само пиће и бакалска роба. Имајући у виду тадашњу оскудицу металног новца у Срему и повремено одбијање устаника да примају аустријску папирну монету, могло би се претпоставити да је трампа, као вид размене добара, морала бити већа но што би се могло закључити увидом у увозно-извозне пасоше. Устаницима је храна била

29 Исто 10, 58-70.

потребнија од аустријског новца, и стога не треба искључити претпоставку да је део житарица могао доћи до устаника само кријумчарским путевима.[30]

*
* *

Попут земунских, и митровачки трговци учествовали су у снабдевању српских устаника оружјем и муницијом. У Срему је држање оружја готово било правило. Граничари, сељаци, али и трговаци, стално су били у поседу оружја и муниције због одбране од разбојника и због учешћа у ратовима против Турака и Француза, па није искључено да су их одатле, у мањим количинама, већ у почетку устанка могли да набаве, односно купе српски устаници. Но, то није било довољно, па су неки митровачки трговци покушавали да изван Срема дођу до оружја, на што упућује једна достава против њих из пролећа 1808. они су тада, наводно, на вашару у Осијеку купили велики број пушака за устанике, израђених у фабрици у Ферлаху, Достава се односила и на то да су дошли до барута пореклом из ерарских (државних) магазина и, касније, продали га Србијанцима.[31]

Аустријске власти посебно су 1806. указале на трговца Хаџи Алексу Селаковића, човека који је српске устанике снабдевао свим потрепштинама. Он је, наиме, још док је живео у Сарајеву, по целој Босни агитовао за Карађорђа, с којим је био у сталној преписци док се његов брат налазио у устаничкој војсци. Због веза са устаницима Хаџи Алекса морао је да побегне из Сарајева, и потом се настанио у Митровици не прекидајући ни преписку с Карађорђем ни агитацију у корист устаника, у новој средини – међу српским становништвом у Аустрији.[32]

Главну, а, могло би се рећи, и трајну улогу у снабдевању устаника оружјем и муницијом имао је митровачки трговац Димитрије Пуљевић, чије

30 О тој проблематици види: Сл. Г а в р и л о в и ћ, *Воводина и Србија,* passim.

У тој трампи и кријумчарењу трговци нису имали обзира, о чему маја 1806. сведоче устаничке старешине из западне Србије, које су преко Димитрија Пуљевића од командујућег генерала у Петроварадину молиле да се сремским трговцима забрани „давати рану и сиротинску стоку куповати, јербо то је терговање нама сасвим погибел" (М. К о л а р и ћ, *Димитрије Пуљевић* – трговац *из Сремске Митровице и снабдевач за време првог устанка,* Зборник МС за друштв. науке 7, 1954, 176).

31 А. И в и ћ, *Списи* 5, Суботица 1939, 421.

32 Исто 3, 484.

пословне и пријатељске везе са Србијанцима потичу још од Кочине крајине а можда и раније. Преко њега, на начин нама недовољно познат, устаници у Мачви дошли су до прва два топа, као и до обученог тобџије,[33] а није искључено ни да су и касније и топови и тобџије стизали у Србију на исти начин, захваљујући Пуљевићу и његовим везама са аустријским официрима у Војној граници.[34]

Изгледа да су се устаничке вође већ после скупштине у Орашцу обратиле Пуљевићу да им обезбеди испоруке у храни и оружју, што су поновиле и средином јуна 1804, дајући му најширу пуномоћ да у име целог српског народа може „на сваком мјесту и заискати и запросити какову нибуд потребну и нуждну помоћ". Том приликом вожд Карађорђе и војводе молили су га да не штеди труда „као и до сада што није штедио", чиме су недвосмислено потврђивали његову позитивну улогу од самог почетка устанка.[35]

Из делимично очуване преписке види се да је Пуљевић био у присној вези са Протом Матејом и Јаковом Ненадовићем, те са војводом Луком Лазаревићем. Он је њима слао храну, оружје, војничке шаторе, артиљеријске табле за гађање, упаљаче за топове, ракете, фишеке, топовску ђулад и барут, а за узврат је од њих примао стоку и готов новац. Каткад је он одлазио у Мачву, повремено су Прота Матеја и устанички емисари прелазили у Срем ради обављања тих послова. Из војводских писама Пуљевићу 1804-1806. године може се закључити да су велики део својих успеха против Турака устаници приписивали његовој помоћи. Бивали су врло забринути у ситуацијама када би она каснила, због чега су се трудили да избегну сваки неспоразум у погледу њеног плаћања.[36]

Нарочито значајну услугу устаницима у Мачви Пуљевић је учинио крајем 1805. године, кад им је послао „ствар" коју су они „много преће у отечеству виђети желили". Они су извршили пробу те „ствари" и „верло добри успјех видјели" и зато му изразили највећу могућу захвалност за његово „велико [. . .] трудољубље и љубов [према] сладком отечеству".[37]

---

33 М. К о л а р и ћ, нав. дело, 171-172.

34 Allgemeine Verwaltungsarchiv, Wien, Polizei Hofstelle, Nr. 3250 из 1812. године.

35 М. К о л а р и ћ, нав. дело, 171-172.

36 Исто, 174-176

37 Исто, 175.

Иако извор јасно не каже о чему је реч, ми се усуђујемо да претпоставимо да је у питању морао бити неки топ већег калибра, неопходан устаницима приликом опсаде Шапца.

Пошто је од јуна 1806. године Пуљевић постао званични снабдевач устаника у западној Србији, он је са својим пријатељима, српским трговцима Николом Милићевићем Луњевицом и Николом Музикравићем, основао кредитно-извозничку компанију са капиталом од 40.000 гроша. На челу тог предузећа био је Музикравић, а капитал у њега уложили су и неки други шабачки трговци, па и војвода Јаков Ненадовић. На другој страни Саве, у Митровици, Пуљевић је држао дереглије којима је номинално управљао извесни Плавшић. Пуљевићево предузеће имало је оборе по Посавини, Тамнави и Поцерини, и у њима је држало стоку за извоз у Аустрију, из које је, новцем за продану стоку, потајно испоручивало оружје и муницију српским устаницима. У питању су били велики послови од изузетног значаја за Србију, о чему говори и податак из 1806. године (пре оснивања предузећа), према коме је Пуљевићу „за вилајетску потребу" исплаћено око 29.000 гроша или скоро половина пореза ваљевске и шабачке нахије. Пуљевићево предузеће је, између осталог, давало зајмове добро стојећим српским трговцима и занатлијама, те је сасвим прихватљиво мишљење да је допринело процвату трговине и занатства у Шапцу и Мачви.[38]

У настојању да помогне српске устанике, Пуљевић је успео да добије и подршку петроварадинског команданта, фелдмаршала Јозефа фон Симбшена, тако што му је овај, с пролећа 1809, на његов властити захтев, дозволио да за устанике набавља оружје, због чега је Карађорђе писмом од 12. маја т.г. Симбшену изразио највећу захвалност српског народа.[39]

Своју трговачку и патриотску активност Пуљевић је продужио до под крај устанка кад су га Јаков Ненадовић и Никола Луњевица, предвиђајући пораз Србије, наједном напустили и повукли своје, оставивши га да сам прикупља дугове и поднесе сву штету. То се тешко одразило на његово пословање у Митровици и, наводно, довело га до просјачког штапа и до пресељења у Старе Бановце. Судећи по констатацијама његовог биографа, од некадашњих уносних послова остале су му само неплаћене менице и преписка са устаницима.[40]

38 Исто, 172-173.

На Пуљићево предузеће асоцира, можда, и забелешка у Протоколу Шабачког магистрата од 3. маја 1808., која гласи да је пуковнику Лојтнеру у Митровици „писато да наплати Павла Богатинца и Мрцајла са Димитријем Пуљевићем" (*Гласник СУД,* 1868, 16).

39 А. И в и ћ, *Списи* 6, 1965, 175.

40 М. К о л а р и ћ, нав. дело, 173.

*
* *

У време Првог српског устанка Митровица је за западну Србију имала улогу и значај какав Земун имао за централну Србију: била је главни пункт аустријске обавештајне службе, али и место преко кога су се српски устаници снабдевали храном и оружјем, трговали и примали обавештајне податке о намерама Аустрије.

Од раније легално вођена трговина са Србима узела је у време устанка великог маха, наравно – у периодима кад су аустријске власти држале отворену границу према њој. У време затварања границе трговина са Србијом добијала је вид кријумчарења с обзиром на велике потребе устаника у храни и оружју, односно на заинтересованост митровачких и других трговаца да разменом са Србијом преброде тешкоће у које су западали због опадања вредности аустријског новца.

Из дужничких потраживања, као и из фрагментарно очуване евиденције вођене од стране аустријске власти, може се видети да је велики број митровачких житарских, сточарских, дрварских и ситничарских трговаца био ангажован у легалној трговачкој размени са устаницима, извозећи житарице и брашно, вино и ракију, те понешто сушене рибе, поврћа и разне ситничарске и шпецерајске робе, а увозећи стоку, првенствено свиње и говеда, дрво, мед, восак, лој и сирову кожу. Увоз из Србије био је стално већи од извоза у њу, што је устаницима омогућавало да дођу до новца ради куповине оружја и житарица, а митровачким трговцима да дођу до стоке коју је тако јако тражило аустријско тржиште (градови, војска), односно до новца у коме се оскудевало у провинцијама удаљеним од великих привредних центара Монархије.

Док је у трговини стоком и житарицама учествовао велики број Митровчана, у снабдевању устаника оружјем и муницијом ангажовала се неколицина, а међу њима је најзаслужнији био Димитрије Пуљевић. Као „званични" снабдевач устаника у целини, а посебно оних у западној Србији, користећи се својим добрим везама са граничарским официрима, па и са генералима у Петроварадину, Пуљевић је развио велику пословну активност у сопственом интересу, али и на највећу корист српских устаника, чиме је на делу исказивао свој патриотизам и неизбрисиво ушао у анале првог устанка.

Akademik Slavko Gavrilović
Novi Sad

MERCHANTS FROM MITROVICA AND THE FIRST SERBIAN RISING

ABSTRACT

Being the army location of Petrovaradin regiment, Mitrovica played an important role during The First Serbian Rising. The town's position enabled Austrian government to have a complete picture of what was going on in North-western Serbia and North-eastern Bosnia. At the same time, Serbian people from Mitrovica, especially traders, were indeed of much help to their compatriots in Serbia. They supplied The Rising participants with food and weapons, and also exported their goods to the markets of The Monarchy. The most distinguished helper was Dimitrije Puljević, thanks to whom the Serbian rebels got their first cannon. Among other merchants from Mitrovica, we should mention names like: The Dimić brothers (Teodor and Kosta, known as Dima), Jeftimije Panajotović, Pantelije Vitomirović… Regardless of all dangers and difficulties, as well as neutral attitude of Austria and good relationship with Turkey, help and support to the Serbian rebels were continued till the end of The First Serbian Rising. After its breakdown in 1813, Serbian refugees were generously accepted by their compatriots in The Monarchy, and Mitrovica's merchants again played an important part in that process.

UDC 271.222(497.11)-523.6(091)
726.7(497.113)

Душко М. Ковачевић
Филозофски факултет Нови Сад
Неделька Ковачевић
Нови Сад

ВЕЛИКА РЕМЕТА
прилог за историју манастира

Сенима мајке Драгице Рајић рођене Шпановић (1929-1987)

Сажетак: Рад садржи кратак преглед историје манастира Велика Ремета, од првих помена о њему до нашег времена. Главни део рада посвећен је историји, а дати су основни подаци о цркви, звонику, конацима и иконостасу.

Кључне речи: Манастир Велика Ремета, фрушкогорски манастири, историја цркве и манастирског комплекса.

ИСТОРИЈА

Ко је и када утемељио манастир Велику Ремету, није познато. Према народном предању, манастир је основао српски краљ Драгутин при крају 13, или на самом почетку 14. века. Име Ремета „јасно показује, да је сам монастир, у правој пустињи налазећи се, за праве пустињике основан био". Најраспрострањеније је „мнение" било да је „између свију" фрушкогорских манастира Ремета најстарија, али „опет нитко се от пустиножитеља до данас нашао ни је, кои би опште то свое мнение потвердио". Четрдесетих година 19. века „покрај" манастирског прњавора биле су видљиве „јошт … сасвим порушени неки спомени и зидине", што је наводило на закључак о постојању неког старијег манастирског здања у близини садашњег.

Под именом Велика Ремета манастир је први пут забележен 1562, мада се подаци о православним манастирима на Фрушкој гори под именом Ремета јављају знатно раније, и то 1541, 1543, и 1558. Додуше, према једном податку из 1509, непознати калуђер, изасланик деспотице Ангелине Бранковић, назван је „димитријевским" што би могло да значи да је потицао из братства Велике Ремете. Коначно, манастир се сасвим јасно

бележи у изворима из 1566, када је игуману Велике Ремете дозвољено да оправи изгорели унутрашњи портал цркве. Овај извор донекле пружа посредно сведочанство о изгледу саме црквене грађевине, па се у науци усталило мишљење да је тада унутрашњи део цркве био преграђен зидом између припрате и наоса.

Према досадашњим подацима, најзначајнија година за манастир Велика Ремета у 16. веку била је 1568, када је за време игумана Зосима „на дувару од јужне стране … изображен" лик патрона манастира – *Светог Димитрија*. Од значаја је да су те године осликане и преостале две нише на спољашњим зидовима. На јужној су живописана *Три светитеља*, а на северној *Богородица са Христом и архистратизи Михаило и Гаврило*. Најзад, 1568. живописана је и унутрашњост цркве, од чега су до данас сачувани само фрагменти, и то *Богородица Оранс* у ниши ђаконикона, а у проскомидији представа *Христа Милосрђа.* Те године „сврши се књига *Минеј* ва храме св. великомученика Димитрија, место глагољемо Ремета", при игуману Зосиму, „рукоју грешнаго" Василија монаха. Деценију касније, 1579, у манастиру је преписано *Јеванђеље,* руком инока Никанора.

Последњих деценија 16. века у манастиру је преписан још један *Минеј*. Три помена Велике Ремете 1571, 1584, и 1591. године, тичу се манастирског имања. У освит и током 17. века Велика Ремета се често помиње у турским судским документима, али – интересантно – сама црквена грађевина се не помиње. Духовни живот манастира врло је бујан, његови калуђери путују у Русију да траже помоћ. Забележено је путовање игумана Антонија 1624. у Русију. Цар Михаило дао је за манастир „40 самура у вредности 30 рубаља, смирске свите (камике) и 20 рубаља у новцу". Године 1628. у Русију путује и великореметски архимандрит Григорије. У Великој Ремети је 1631. написан један *Панегирик*, а 1637. искована је *Звездица* попа Вукомана. Гедеон и Јосиф, монаси (или „црни попови'', како су их звали) из Велике Ремете, у међувремену су, 1653. године, поново путовали у Русију ради прикупљања милостиње за манастир. Јеромонах Герасим је 1692. године преписао у Великој Ремети један *Пролог*. Духовна обнова у Великој Ремети била је могућа, јер је манастир материјално ојачао услед повећања „манастирског поседа током читавог XVII века''.

Закључењем мира у Сремским Карловцима 1699, знатан део Срема, од Илока до Сланкамена, ушао је у састав Аустрије, па је већ 1702. обављено премеравање поседа фрушкогорских манастира. Тада је забележен и мана-

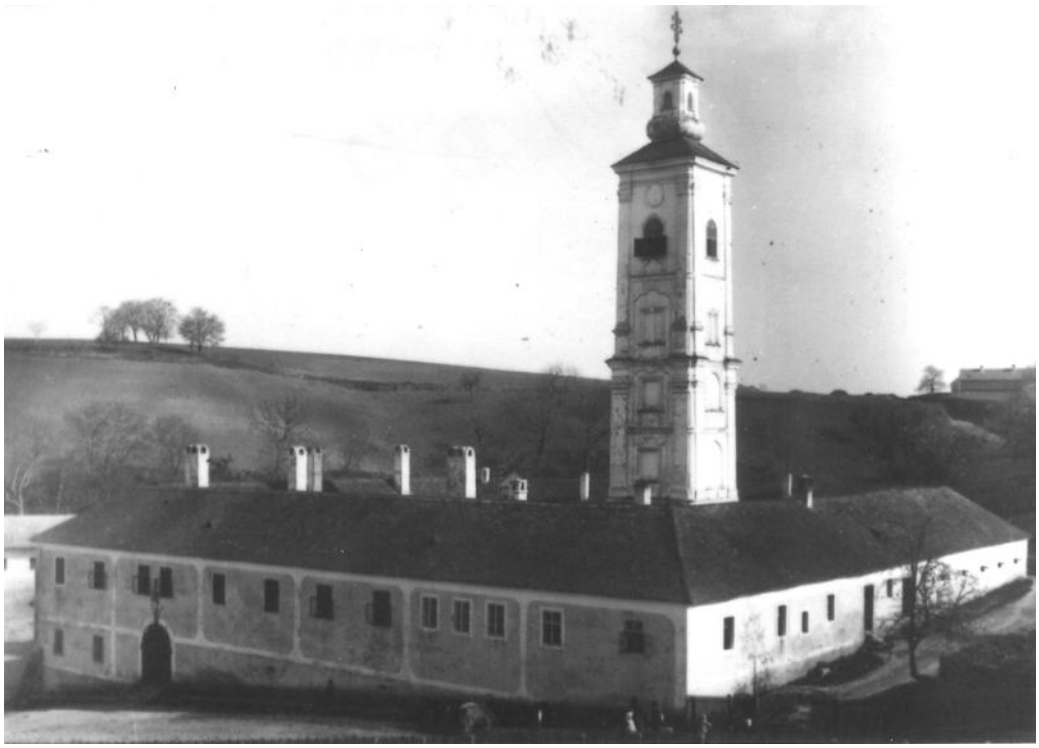

Манастир Велика Ремета између два светска рата

стир Велика Ремета. Према опату Бонинију, манастир је располагао са 206 јутара ораница, винограда и ливада, док „истовремени аустријски коморски извор наводи чак 680 јутара обрађене и необрађене земље''. Из пописа из 1702. потиче и најстарији податак о „лековитом извору", који је 1774. обновио Марко Прокопљевић приложивши 200 форинти „за созидание чесме и водруженије лустхауза на источнику зовомом *Убавац"*. Јеромонах Пахомије Месићанин у манастиру је те године писао *Молитвеник*, а 1705. написан је при цркви Светога Димитрија и један *Минеј*. Митрополит Стеван Метохијац сахрањен је у манастиру 1709, а те године обновљена је у Великој Ремети једна књига. Већ 1714. спомиње се као игуман манастира јеромонах Григорије, а две године касније, када се у рату с Аустријом „Турском месецу … рогови почну ломити", манастир је претрпео велика страдања од стране Агарјана. Хоповски летописац је забележио да Турци: „Итого лета саждегоше монастир Крушедол и деспоте и Ремету монастир". Тако је 18. век за Велику Ремету почео великим страдањем, али ће и поред свега то бити век материјалне и духовне обнове манастира.

После закључења Пожаревачког мира 1718. и коначног протеривања Турака, у Великој Ремети почиње обнова цркве, конака и књижевног фонда. Током 1720, игуман Григорије са братством прибавља грађу за изградњу трпезарије и конака. Исте године обновљен је у Великој Ремети један *Панеѓирик*, а наредне је Јеротеј Рачанин ту написао свој *Пут у Јерусалим.* Исте те 1721, јеромонаси Велике Ремете, Вићентије и Арсеније, путовали су у Русију (која је братству „за време великог Петра лепе припомоћи чинила") ради прикупљања помоћи за обнову манастира. У Москву их је послао игуман Методије „ради тражења милостиње". Тада су реметски монаси изјавили да су „манастир они безбожние Турки разорили", да немају ничега и да „пребиваем ми в самои скудости и питатца не имем чем". Манастир Велика Ремета је те године од аустријског цара Карла VI добио и привилегију, што је подстрекло његову бржу обнову. Године 1722 „уктиторил" се при манастиру Великој Ремети митрополит Викентије Поповић Хаџилавић. Архиепископ Викентије је 1722 „собственим иждивением" дао да се сазидају три ћелије, две кухиње и засведене подрумске просторије испод њих „за свои вечниј помен". Тако је ктиторством митрополита Викентија Поповића Хаџилавића сграђен део конака северно од цркве, док су радови на источном крилу завршени 1724, под покровитељством игумана Григорија. Током наредних година, до 1732, скоро у целини је довршено и јужно крило конака, трошком игумана Данила, да би 1735. била започета и градња западног крила. Конаци су били коначно довршени између 1764. и 1771. године.

У времену од 1733. до 1735. године, за руковођења игумана Георгија, изведени су и значајнији радови на цркви. Уз слободну западну фасаду призидан је високи барокни звоник са капелом посвећеном Светом Јовану Претечи, на првом спрату. Градња највећег звоника на Фрушкој гори завршена је 1735. године. „Кулу ову или боље да рекнемо звонару изидао је трошком својим" Андреја Андрејевић са братом Јаковом. Монаси манастира Раковице пребегли су у Велику Ремету 1739. године, при крају аустријско-турског рата. По доласку поклонили су манастиру четири престоне иконе: *Светог Николу, Светог Јована Претечу, Богородицу са Христом и Света три јерарха.* Те иконе насликали су 1687. руски иконописци који су припадали кругу Симона Ушакова, најпознатијег руског представника новог схватања религиозне слике, насталог под утицајем савременог западног тумачења: Спиридон Григоријев, Јован Максимов, Леонтије Сте-

фанов и Тихон Иванов. Четрнаестог септембра 1739. сачинили су „игумани и намесници ман. Раковице Михаило и Гаврило и Вел. Ремете Данило и Мојсеј" уговор да убудуће „буду као један манастир" са заједничким игуманом, а у случају да се ко усуди да то разруши, речено је „да раздвоит јего Бог и разлучит од царства небеснаго". Протођакон Василије Бркић, потоњи патријарх Пећке патријаршије, даровао је манастиру бакрорез на којем је „приказано Св. Богојављење'', урађен 1746. у Бечу.

Између 1735. и 1753. године на манастирској цркви изведени су најобимнији адаптациони радови, проширени прозорски отвори су украшени „декоративним оквирима од камена и праугаоно-лучним тимпанонима на врху", а начињен је и профилисани поткровни венац. У исто време зазидани су и уски прозори на јужној и северној страни предолтарског простора цркве, а над наосом је 1745. обновљена купола формирањем декоративне барокне капе «на две јабуке». Године 1752. изведени су „завршни радови на обнови и украшавању црквене грађевине" и фасада цркве је окречена црвеном бојом. Те године, у време проигумана Методија и јеромонаха Јоаникија, мајстор Георгије је оправио књигу звану *Законик*. Приликом описа фрушкогорских манастира из 1753, инзнесен је податак да је игуман манастира Велике Ремете био Атанасије Исаијевић и детаљно је описана црквена грађевина. У опису се наводи да је унутрашњост цркве живописана „старим молерајем" доста оштећеним у то време. Украшена је била и новим архијерејским престолом са укупно 28 „столова". Потом се говори да је црква сазидана „крестообразно'', да је зидана од „цигаља'' којима је и под патосан. У манастиру се 1756. из „древних рукописанија", „преписа (…) сиа книга" *Житије Светоґ Саве*. Захарије Орфелин је 1764, под ктиторским покровитељством Јована Веселиновића, израдио бакрорезну композицију са представом Светог Димитрија, на којој је у доњем делу приказан и изглед манастира. То је уједно и једини ликовни приказ Велике Ремете у 18. веку. При игуману Атанасију Исаијевићу, преписана је и књига „зовома Канони на осм гласов списана". У време пописа из 1787. братство се састојало од седам монаха, а 1791. бројало је шест чланова. Тада су у манастиру боравили и монаси манастира Вољавче, приспели у Велику Ремету 1788, на почетку аустријско-турског рата. Манастир је тада економски добро стајао. Приход је износио 5.196, а расход 4.654 форинте. „Сувишак" је, дакле, био 542 форинте. Изглед манастирског комплекса забележен на цртежима Хуга Хецендорфа из 1828, те Михаела Троха из периода од 1837 до 1841. године.

Значајан је и опис манастира из 1840, у коме се наводи да Велика Ремета има „невелику" црквену грађевину, окружену са четири стране зградама манастирских конака, те призидану звоничку кулу „знамените висине". Тада је забележено да се у „северовосточном углу ћелија" налазила „повелика једна сала", у којој се поред портрета неколико „почивши" карловачких архиепископа налазио и „изображен рускиј цар Петар". Према подацима из 1846, манастирска црква налазила се у трошном стању, кровни покривач је иструлио, а унутрашњост цркве била је запуштена. Игуман Јован Јовановић обратио се због тога „прошенијем" руском цару Николају I за помоћ, позивајући се на грамату императора Петра Великог „да братија манастира Раковице може скупљати милостињу у Русији''. Тако су за скупљање помо-

Манастир Велика Ремета 1946. године

ћи у Русији великореметски монаси користили грамату дату манастиру Раковици. У опису из 1846. поменута је и олтарска преграда, и царске двери на њој. Подаци из 1850. наводе на закључак да су тада изведени поједини радови у вези са обновом црквене грађевине и иконостаса, ктиторством житеља карловачког Максима Николића Мишковића.

Братство манастира су 1878. чинили: игуман Евлогије Кузмановић, јеромонах Методије Љубинковић, један ђак и седам „душа служитеља".

Одговарајући на захтеве из Русије, игуман Евлогије Кузмановић и братски сабор су 1880. одлучили да уступе портрет Петра Великог, а „манастиру да се врати копија". Током 1881. „изведена је темељна оправка манастира", скинута је шиндра и манастир је покривен црепом, што наводи на закључак да је из Русије стигла „новчана накнада" за уступљени портрет. Кубе над наосом великореметске цркве је реновирано 1899. Тада је изведено ново шестострано кубе од дрвене грађе, постављено преко широког отвора некадашњег кубета. Изведени су и други радови везани за обнову црквене грађевине, па је тадашња обнова манастира Велика Ремета завршена 1901. Према подацима из 1905, у братству су се налазила три јеромонаха и игуман Јосиф Јовичић, манастир је тада у свом поседу имао 656 катастарских јутара. У библиотеци се налазило 250 „комада књига", док се о старинама манастирским каже да „драгоцености има 33 комада". Игуман Мелентије Бабић је после Првог светског рата оправио цркву и манастирске зграде. До Другог светског рата у Великој Ремети нису предузимани значајнији радови, али је манастир за време постојања Независне државе Хрватске, претрпео највећа оштећења у својој историји. Током 1943. изгорео је део кровне конструкције над црквом, срушено је мало шестострано кубе, полуобличасти свод над припратом је порушен, док је иконостас спаљен, унутрашњост цркве демолирана. Оштећени су и манастирски конаци, кровна конструкција на конацима је уништена, поједини делови конака спаљени, намештај и покућство покрадени. Из манастира су, поврх свега, однете све драгоцености. У првом поратном опису манастира је забележено да је Велика Ремета „потпуно опустела и у њој није ништа остало". Потоња (и још увек актуелна) обнова манастира, спровођена за време управа почившег архимандрита Данила и садашњег игумана Стефана, због обима разарања најдужа је у његовој историји.

ЦРКВА

Црква Велике Ремете је крстообразне основе, са централном апсидом на источној страни, тространом споља, полукружном са унутрашње стране, и „два правоугаона певничка испада" засведена полуобличастим сводовима. Над певницама диже се купола полигонална споља, полукружна изнутра. Наос је полуобличасто засведен, одељен је зидом на два ступца и три лука од припрате. Нартекс је неосетно ужи и засведен је такође

полуобличастим сводом, који полази са обимних зидова. Улаз у припрату је са западне стране под звоником са сводовима и луковима. На цркви се налази пет прозора и један улаз. Прозори су од камених пластичних оквира, врло сличне орнаментике као и у манастиру Крушедолу. Начињени су између 1744. и 1753, а њихова израда је била финансирана посмртном заоставштином игумана Григорија, која је износила 300 форинти. Као и већина манастирских црквава на Фрушкој гори, и црква Светод Димитрија имала је исту судбину, јер су честе и обимне преправке измениле изворну архитектонску замисао првобитне цркве. Тако је једнобродној крстообразној цркви призидан звоник, уклоњен је зид између припрате и наоса, измењена купола тако што је начињена нова, знатно шира, са осам прозорских отвора, преиначене су и висине зидова брода, те кровна конструкција и кровни покривач. Приликом описа канонске визитације 1753, овако се описује унутрашњост манастирске цркве: „и како олтар, труло, пијевнице, тако и всја церков до паперти исписана старом молерајом, доста и порушено. Препрата же свише до полак дувара исписана, такожде старом молерајом подобње гдје что и порушено". Тада су дате и основне димензије црквене грађевине, чија дужина износи 16,15 м, ширина у певничком простору 8,20 м, док је у припрати 5,00 м.

ЗВОНИК

Зидање барокног звоника висине од 38,00 м, призиданог уз манастирску цркву, те мање капеле на његовом првом спрату, посвећене Светом Јовану Претечи, изведено је од 30. априла 1733. до 30. септембра 1735. Ктитори су били браћа Андреја Андрејевић, закупац Карловачког властелинства и Јаков Андрејевић, закупац поште у Бешки. Као главни мајстор приликом градње звоника и капеле забележен је палир Јоханез Вилхелм, који је за помоћнике имао своје сународнике јер се каже да „рукоделисаша неметски маистери". То је тадашњи сабрат манастира Велике Ремете јеромонах Данило уклесао на плочи од камена, која се налазила са јужне стране цркве. Капелу у звонику манастира Велике Ремете, изведену као мању цркву, осветштао је епископ Никанор Мелентијевић 2. новембра 1755. Високи барокни звоник призидан уз манастирску цркву квадратног је пресека, грађен је на четири спрата са кордонским венцима, са пиластрима при угловима, полукапителним завршецима, прозорским оквирима и профилираним кровним

венцем. Звоник се завршава пирамидалним кровом, а на врху се налази зидана лантерна.

КОНАЦИ

Манастирски конаци правоугаоно опкољавају манастир, њихова изградња почела је 1722, када је митрополит Викентије Поповић Хаџилавић подигао три манастирске ћелије са кухињом и подрумом. Градња је настављена 1724. и 1732, да би коначно била окончана тек крајем 18. века. Конаци су саграђени од камена и опеке, имају приземље и спрат. Ходници и просторије су на луковима, крстастим и полуобличастим сводовима. У некадашњој манастирској трпезарији на спрату јужног крила конака, данас зимској кепели, сачувани су остаци фресака и икона (данас у цркви) са представом Богородице на престолу са малим Христом (*Чудотворна икона Мајке Божије)* на крилу окружена анђелима. Икона је према стилским карактеристикама датована у половину седамнаестог века. Главни улаз у манастир је на северном крилу конака, са порталом украшеним каменим оквиром на коме су уклесани орнаменти ,,карактеристични за барокни декоративни програм". После разарања у Другом светском рату, конаци су све до 1982. били у ,,рушевном стању", када су обновом у функцију враћени сви делови осим западног крила, које је обновљено трудом игумана Стефана 2004. године.

ИКОНОСТАС

Први познати иконостас цркве манастира Велике Ремете описан је приликом канонске визитације 1753. Иконостас на коме је ,,крест од древа … старе изрјадне молерије, вес позлашчен" није очуван, али у поменутом опису уочљиво је да је реч о ниској олтарској прегради на којој су иконе различитог стила и времена настанка. Престоне иконе са старог иконостаса замењене су иконама донетим из манастира Раковице 1739. О изгледу иконостаса говори се и у опису из 1753. године, када је забележен приказ дрвеног крста са четворицом евангелиста, старе ,,изрјадне мајсторије'', затим изрезбарених, северних и јужних царских двери, двеју великих, престоних икона, и око 30 икона различитог формата. Зна се да су *Богородица, Свети Јован Претеча, Света три јерарха и Свети Никола*

иконе руских иконописаца и да су рађене 1687. У композицији иконостаса до промене је дошло највероватније 1850, у време преправке цркве, јер су се тада у зони престоних икона налазиле само иконе *Светог Николе* и *Светог Јована Претече*, док су иконе *Богородице* и *Света три јерарха* биле окачене на источном зиду припрате. До промене је дошло и „на царским дверима и изнад царских двери", када је „уклоњена икона *Недремано око",* а постављене су и нове двери, израђене у складу са естетиком класицизма. У зони престоних икона постављене су друге иконе, допојасни ликови *Христа и Богородице,* уместо поменутих икона из 1687. „У фризу апостола је, уместо Деизиса, икона *Свете Тројице* која обухвата и зону великих празника. Лево и десно од крста груписани су медаљони с ликовима пророка", који нису забележени у опису из 1753. „Нове су и иконе на соклу испод икона Богородице и Христа". На старом иконостасу, на којем је стајао крст са распећем, поред икона *Дванаест пророка, Дванаест апостола и Дванаест празника,* налазиле су се и две престоне иконе – *Богородица са Христом* и *Исус Христос,* у допојасним фигурама, радови руских иконописаца. Старо темпло (иконостас) на којем се налазио крст „изрјадне молерие, вес позлашчен'', једно од најстарих на Фрушкој гори – није сачувано.

Иконостас

Извори и литература:

П. В а с и ћ, *Аутори, порекло и значај престоних икона из манастира Велике Ремете, Доба барока*, Београд 1971.

Р. Г р у ј и ћ, *Духовни живот, Војводина I*, Нови Сад 1939.

Б. К у л и ћ – Н. С р е ћ к о в, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1994.

В. М а т и ћ, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984.

В. М а т и ћ, *Капеле фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1989.

Л. М и р к о в и ћ, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931.

В. П е т к о в и ћ, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

З. Р а к и ћ, *Великоремеtске иконе из 1687. године и њихови аутори*, Зборник за ликовне уметности Матице српске бр. 22, Нови Сад 1986.

Д. Р у в а р а ц, *Манастир Велика Ремета 1772*, Српски сион, Сремски Карловци 1906.

Д. Р у в а р а ц, *Старине неких фрушкогорских манастира 1846*, Српски Сион, Сремски Карловци 1904.

Серпски фрушкогорски манастири, Српска пчела за годину 1841, Нови Сад 1841.

М. Ш у п у т, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVIII века*, Београд 1991.

Duško M. Kovačević
The Faculty of Philosophy
Novi Sad
Nedeljka Kovačević
Novi Sad

VELIKA REMETA
Contribution to the Monastery history

ABSTRACT

The papers deal with the history of Velika Remeta Monastery, from its first changes in the 16th century, until the end of the 20th century. Five centuries of reliable historical testimonies place Velika Remeta among the oldest monasteries in Fruška Gora. The church is dedicated to Saint Demetrius, and the chapel within the bell-tower to John the Baptist. The chapel was added to the main building between 1733 and 1735, while the church itself belongs to the late medieval period. In the following years, the church went through certain changes due to new constructions, nevertheless keeping its original form. The Monastery's greatest devastation happened at the times of Independent State of Croatia, during The Second World War, and its longest known restoration lasts to this day.

UDC 625.1(497.113)(091)
656.2(497.113)(091)

Момир Самарџић
Филозофски факултет – Нови Сад

О ИЗГРАДЊИ ЖЕЛЕЗНИЦА У СРЕМУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Изградња прве железничке линије која би делом пролазила преко територије Срема, линија Пешта – Земун, предвиђена је већ 1836, првим законским актом Угарског сабора посвећеним проблему изградње железница у Угарској. Изградња железница на простору Сремске жупаније започела је, међутим, тек крајем седамдесетих, да би до Првог светског рата било изграђено преко 500 km железничких линија. Овај рад посвећен је историји предлога и пројеката за градњу „сремских" железница, као и њеној изградњи до Првог светског рата.

Кључне речи: Сремска жупанија, Срем, изградња железница, XIX век

За развој европске привреде у XIX веку изградња саобраћајница, које би омогућиле брз и квалитетан превоз робе, представљала је питање од прворазредног значаја. Сигурност промета, очување превожене робе, смањење трошкова, превоз у одређеном временском року без обзира на метеоролошке прилике и годишње доба, били су проблеми које, услед појаве масивног терета, у унутрашњем саобраћају на европском континенту више није било могуће решити превозом воденим путевима. Прве замисли о изградњи „гвоздених путева", по којима би коњском вучом било лакше превозити терет, јавили су се већ крајем XVIII века, али тек примена парне машине и изградња првих локомотива решили су питање квалитетног и брзог саобраћаја на европском континенту.[1]

Изградња железница у Хабсбуршкој монархији није много каснила за изградњом прве модерне железничке линије Стоктон – Дарлингтон, у Великој Британији. У угарском делу Монархије од првог железничког пројекта, 1825, до изградње прве железничке линије са парном вучом прошло је више од две деценије. Линија Пешта – Вац, део будуће железнице која је требало да споји Пешту и Беч, отворена је за саобраћај 1846. године. Уочи револуције 1848. железничка мрежа у Угарској износила је 161 km, а у време

[1] B. Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863, I*, Zagreb, 1975, 13-15.

нагодбе између Беча и Пеште, 1867, 2160 километара. Угарске железнице спајале су метрополу са житородним територијама Панонске низије, доњим током Дунава, Бечом и лукама на Јадранском мору, односно са светским тржиштем као крајњим циљем угарског аграрног извоза. Основне поставке угарске централистичке железничке политике јасно су изражене већ 1836, у законском члану XXV, првом законском акту Угарског сабора који се бавио овим питањем. Идеја о изградњи железничке мреже радијалног типа, која би своје исходиште имала у Пешти, престоницу Угарске повезала са најудаљенијим крајевима земље и омогућила њихову привредну експлоатацију, чинила је основу ове политике. До аустро-угарске нагодбе 1867. одлучујући утицај на железничку политику Пеште имао је Беч. Не одступајући од опште идеје повезивања Пеште са појединим деловима угарске државне територије, влада у Бечу била је пре свега заинтересована за изградњу железничке везе са румунским кнежевинама, односно за излаз на доњи ток Дунава, јер су нерегулисани горњи ток реке и недостатак прикладних саобраћајница представљали значајну препреку за аустријску трговину са Османским царством. У таквој политици Беча треба тражити један од разлога зашто су, поред изградње линије Беч – Пешта, која је Угарској доносила и везу са Трстом, прве железнице у Угарској грађене из Пеште према Трансилванији и Банату. Политичке промене шездесетих година, споразум с Мађарима и преуређење монархије на дуалистичкој основи, знатно су утицали на промену железничке политике монархије Хабзбурга. После нагодбе изградња железница у угарском делу Аустроугарске монархије постала је унутрашње питање о којем је одлучивала влада у Пешти, а одлучујући утицај који су Мађари имали на спољну политику Аустроугарске седамдесетих година XIX века био је од посебног значаја при доношењу одлуке о успостављању железничке везе са Османским царством преко територије Србије, односно преко Будимпеште као будућег значајног железничког средишта. Железничка политика угарске владе, коју је 1867. формулисао министар саобраћаја и јавних радова Имре Мико, почивала је на тридесетих година утврђеним поставкама да је неопходно Пешту учинити центром угарске железничке мреже. Као најзначајније правце будуће изградње Мико је означио железничке везе са Ријеком, доњим током Дунава код Галца и Балканом. Веза са Ријеком обезбеђивала је Угарској брз и несметан приступ светском тржишту, Галац је представљао полазну тачку извозне трговине Дунавом, а трансбалканска линија повезана са Пештом постављала је угарску престоницу на изузетно место у међународном транзитном саобраћају. Уследило је раздобље убрзане изградње и до 1873. Угарска је имала 4100 km нових железничких линија. Ипак, било је

потребно да протекне више од једне деценије да би прва железничка линија прешла и преко територије Сремске жупаније.[2]

* * *

До седамдесетих година XIX века већи део Срема налазио се у оквиру Војне границе, а остатак је припадао Сремској жупанији са средиштем у Вуковару. Крајем шездесетих почело је развојачење Војне границе и њено уклапање у постојећу административну поделу угарских жупанија. У августу 1873. царевим манифестом развојачене су, између осталих, петроварадинска и бродска граничарска регимента. Целокупна територија петроварадинске регименте и око половине територије бродске регименте укључене су у састав Сремске жупаније, која је тиме више него двоструко увећана.[3] Жупанија, и даље са средиштем у Вуковару, није обухватала само територију Срема. Од Дунава граница жупаније одвајала се између Борова и Даља и двадесетак километара протезала се према истоку, да би потом постепено скретала ка југу и на Саву избила западно од Шамца, обухватајући, између осталог, и Винковце, као будући значајан железнички чвор. Дунав и Сава окруживали су Жупанију са севера, запада и југа.[4] Према једном опису из тридесетих година XIX века, Срем је „најлепша, од природе највише благословена жупанија, [...] свугде се налазе расцветале ливаде, несмејани виногради, вишестолетне храстове шуме, непрегледни воћњаци, а међу њима села и усамљени манастири", док плодности земљишта, сачињеног од лаке глине обогаћене црницом, доприноси топла клима.[5] На територији Срема било је развијено сточарство, узгајани су квалитетни

---

2 J. Gorničić-Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. Građenje, organizacija i financijalni odnosi*, Zagreb, 1952, 16–17; 244-245; B. Stulli, нав. дело, 15-21; *Magyarország története 1790-1848, 1,* Budapest, 1983, 243-245; *Magyarország története 1848-1890, 2*, Budapest, 1987, 977-978; *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Sarajevo, 1974, 8-17. О територији коју током историјског развоја обухвата Срем постоје у историографији различита тумачења. Да бисмо избегли упуштање у расправе о овом питању, одлучили смо да у раду територију Сремске жупаније обухватимо као административну јединицу која је постојала у време када су железнице грађене.

3 Ј. Савковић, *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873. године)*, Нови Сад, 1964, 87-91.

4 Види прилог 2.

5 А. Хегедиш, „Литература прве половине XIX века о привреди Торонталске, Бачко-бодрошке и Сремске жупаније", *Зборник за историју Матице српске*, 21, Нови Сад, 1980, 116. Цитирани текст прузет из цитата у наведеном делу.

коњи, а најзначајнији извозни производ биле су свиње.[6] Борба земљорадника са природом постепено је доводила до смањења пошумљених подручја и повећања пашњачких и обрадивих површина. Поред тога, за привреду Срема од посебног значаја био је развој воћарства и виноградарства. Осим свиња, најзначајнији извозни производи били су домаћа ракија и вино, познато широм Монархије.[7]

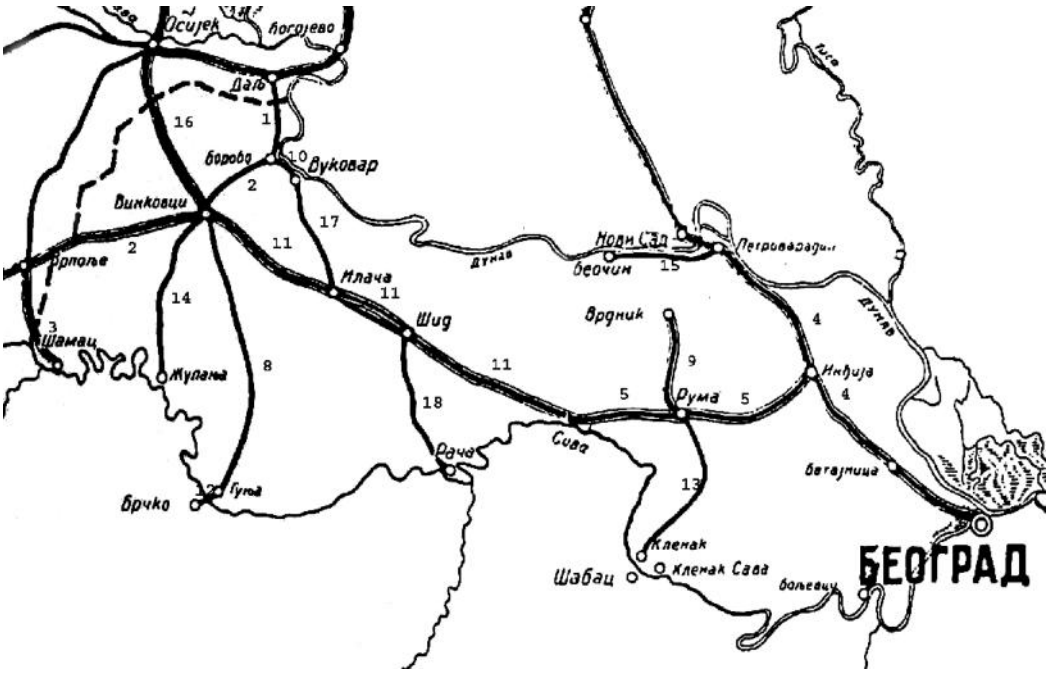

Железничка мрежа Сремске жупаније 1914. године

За жупаније на југу Угарске, Сремску, Бачко-бодрошку и Торонталску, као и за остатак територије „земаља круне Светог Стефана", изградња саобраћајница које би олакшале и убрзале извоз пољопривредних производа, а пре свега банатског жита до лука на Јадрану, била је од прворазредног значаја. Сувоземне саобраћајнице у Бачкој и Банату су биле у лошем стању. Калдрмисање најчешће није било могуће због недостатка камена, па се промет одвијао само током неколико месеци у време када су путеви, који

6 О раширености сточарске пољопривредне гране посебно сведочи податак да је, према попису из 1828, на простору знатно територијално већих жупанија, Бачко-бодрошке (170 квадратних миља) и Торонталске (132 квадратне миље), било мање стоке него у Сремској жупанији (43 квадратне миље), имајући притом у виду само тадашњу територију Сремске жупаније, без Војне границе. У Војној граници посебно је било присутно узгајање свиња. (А. Хегедиш, нав. дело, 115, 126)

7 А. Хегедиш, нав. дело, 115-118, 124-128.

су са првим кишама нестајали у блату, били суви.[8] Почетком XX века поједини делови Бачке и Баната још увек су, због лошег квалитета путева, представљали готово беспутна подручја, а у Нови Сад се из Суботице калдрмисаним путем могло стићи само преко Сегедина.[9] У поређењу са Бачком и Банатом, Срем је био у нешто бољем положају. Поред географских карактеристика земљишта, различитих од оних у суседним, „прекодунавским" жупанијама, разлог боље покривености Срема мрежом сувоземних путева лежао је у чињеници да је до седамдесетих година XIX века већи део Срема био саставни део Војне границе, те су у ранијем раздобљу путеви грађени из стратешких разлога, док је, истовремено, за пут из Вуковара важило да „Сриемом у Земун обстоји у Провинцијалу само мјестимице". Према статистикама с почетка XX века, Сремска жупанија, са просеком од 40,6 km путева на 100 km², била је знатно изнад просека Бачко-бодрошке (13,1 km) и Торонталске жупаније (21,4 km), али и изнад општег угарског просека (28,8 km).[10]

Велики водени путеви представљали су, због тога, велику предност југа Угарске, а изградња система канала, посебно Француског канала 1793-1801. и спајање Дунава и Тисе, олакшавала је превоз робе, посебно од почетка тридесетих година XIX века када је отпочео транспорт паробродима.[11] За сремске трговце од изузетног значаја било је да су, поред Дунава, биле пловне и Сава и Драва, јер је транспорт воденим путем знатно олакшавао извоз свиња, најважнијег извозног производа Срема.[12] Међутим, транспорт реком понекад је био опасан, а Савом није био могућ током целе године, већ углавном у пролеће и јесен, када је водостај виши. Због тога је транспорту жита Савом и Купом до Карловца, а потом сувоземним путем до мора, најчешће било потребно готово годину дана да стигне до морске обале.[13] Такав начин транспорта подразумевао је знатне трошкове. Заоштравање конкуренције на светском тржишту, услед све већег прилива

8 Према сведочанству савременика, „у кишно време је толико блата да путеви једноставно нестају и кола пропадају у блато". (А. Хегедиш, нав. дело, 114).

9 T. Avramović, *Privreda Vojvodine pre Prvog svetskog rata*, Novi Sad, 1964, 18.

10 Исто. Z. Baždar, „Planovi i nacrti izgradnje željezničke mreže na području Vukovara u razdoblju 1850-1914.", *Scrinia slavonica*, 2, Slavonski Brod, 2002, 427.

11 Прво дунавско паробродарско друштво у Угарској основано је 13. марта 1829, а 17. септембра 1830. отпочео је редовни саобраћај (*Magyarország története 1790-1848, 1,* 241).

12 А. Хегедиш, нав. дело, 114.

13 Само жито, чији је транспорт започео у рано пролеће, могло је до мора да стигне исте године. Преостали товари житарица зиму су проводили у складиштима, а у пролеће настављали пут ка мору. (*Magyarország története 1790-1848, 1,* 240).

руског и прекоокеанског жита, указивало је на потребу смањења трошкова превоза чиме би и цена угарског жита могла бити мања, а његова конкурентност већа. Један од разлога све мање конкурентности угарског жита

Железничка станица у Сремској Митровици 1920. године

лежао је у чињеници да се изградња саобраћајница у Угарској није одвијала у складу са брзином развоја европског капитала и тржишта, што је довело до постепеног опадања извоза. Изградњом железница, у складу са плановима начињеним тридесетих година, друмски и водени путеви били би замењени железничком мрежом, а проблем јефтинијег транспорта био би успешно решен. Територију Угарске било је неопходно повезати са престоницом и у унутрашњем транспорту у потпуности потчинити железничку мрежу потребама индустријског и трговачког развоја угарске престонице, док су луке на Јадрану, доњи Дунав и Балкан били најзначајнији правци повезивања Угарске са међународним тржиштем. За историју сремских железница од посебног значаја била је потреба саобраћајног повезивања са Балканом.[14]

---

14 А. Хегедиш, нав. дело, 114-116; *Magyarország története 1790-1848, 1*, 238-242; Т. Avramović, *Privreda Vojvodine pre Prvog svetskog rata*, Novi Sad, 1964, 3-4, 7, 17-18; С. Мезеи, „О развитку пољопривреде у Војводини у XVIII и XIX век", *Зборник Матице српске за природне науке, 13*, Нови Сад, 1957, 128-133; исти, *Razvoj industrije u Bačkoj*, Novi Sad, 1959, 37-45, 56-60; Z. Baždar, нав. дело, 416-417, 424.

* * *

Законским чланом XXV из 1836. предвиђена је изградња линије Пешта – Земун, као једне од тринаест линија којима је Угарски сабор придавао посебан значај. Међутим, од усвајања поменутог законског члана до проласка првог воза на поменутој линији и повезивања угарских железница са Балканом преко територије Срема прошло је готово пола века. Најзначајнији узрок произилазио је из чињенице да је о изградњи железничке мреже у Хабсбуршкој монархији одлучивано у Бечу. У првом прегледном плану будућих железница, објављеном у Бечу 1841, није било речи о угарским железницама. У Бечу су, пре свега, били заинтересовани за изградњу линије која ће повезати престоницу са Трстом. Прва деоница ове линије, између Беча и Целља, отворена је за саобраћај 1846, од Целља до Љубљане 1849, а целокупна линија довршена је 1857. године. Приликом изградње железница у Угарској, власти у Бечу највећу пажњу поклањале су линијама које би повезале Монархију са доњим Дунавом преко румунских кнежевина, о чему је већ било речи. Законски члан XXV из 1836. био је одраз привредних интереса угарског дела Монархије, а мађарска аристократија супротстављала се плановима Беча и била је заинтересована за повезивање са Ријеком, која је, због свог значаја за угарску трговину, имала потенцијала да се развије и у значајан железнички чвор. Изградња железничке линије и повезивање угарске престонице са Ријеком били су приоритети мађарске аристократије. У борби са конкурентским Трстом, за повезивање са мађарским капиталом били су заинтересовани и ријечки трговци, бродовласници и индустријалци.[15]

Носилац покрета мађарске опозиције против бечког двора било је Индустријско удружење, основано 1841. са задатком да ради на развоју и унапређењу индустрије. Основна замисао Удружења, предвођеног директором Лајошом Кошутом, као и целокупне мађарске опозиције, била је изградња железничке линије Пешта – Ријека, у складу са законским чланом XXV из 1836, при чему би прву фазу представљала изградња линије Вуковар – Ријека преко Сиска и Карловца. У основи овакве идеје налазила се жеља да буде олакшан транспорт банатског жита до морске обале. Као одговор на ову идеју извесни Брук, директор *Аустријског Лојда*, најзначајнијег аустријског поморског друштва на Јадрану и каснији министар трговине и финансија, из Беча је поднео захтев за издавање концесије за линију која би спојила Сисак за Осијеком или Вуковаром, а затим је поднео захтев за нову концесију, за линију Сланкамен – Рума – Винковци – Сисак – Карловац са

15 Z. Baždar, нав. дело, 417-418;

побочним линијама за Митровицу, Вуковар, Осијек и Загреб. Његова делатност, међутим, остала је без успеха. Убрзо је у Ријеци, а потом и у Вуковару и Пешти, образовано деоничарско друштво за изградњу железнице Вуко-

Железничка станица Шида почетком 20. века

вар – Ријека. Приликом спајања вуковарског и пештанског друштва 1845, посебном клаузулом је забрањена градња споредне линије која би вуковарско-ријечку железницу спојила са бечко-тршћанском. Чланови ријечког друштва предали су исте године палатину и угарском намесничком већу пројекат железничке линије. На изради пројекта били су ангажовани и чланови *Удружења*. По Кошутовом налогу, инжењер Кројтер сачинио је пројекат за деоницу између Вуковара и Карловца, а 1848. објавио је брошуру у којој је посебно нагласио потребу и значај изградње железнице између Земуна и Карловца. Предложена линија никада није наишла на неподељено одобравање владајућих кругова у Пешти. Револуција 1848. прекинула је даље планове о њеној изградњи, а Угарски сабор, законским чланом XXX из 1848, вратио се концепцији изградње најкраће линије која би повезала угарску престоницу са Ријеком.[16]

16 B. Stulli, нав. дело, 50, 54-58; Z. Baždar, нав. дело, 417–421.

Идеја о изградњи железнице која би повезала Подунавље и Јадран није заборављена ни после револуције, али је тек банска конференција, одржана у Загребу 20-22. августа 1862, представљала почетак нове етапе у плановима за изградњу железница у Хрватској, Славонији и Срему. Учесници конференције подржали су идеју о изградњи линије „средином Славоније", као оне која ће на најбољи начин поспешити привредни развој Славоније и успоставити везу између Подунавља и Јадранског мора. Предлогом је предвиђена изградња линије Земун – Рума – Винковци – Ђаково – Пожега – Загреб – Карловац – Ријека са прикључцима за Осијек, Славонски Брод и Сењ. Изградњом ове линије би преко територије Славоније била успостављена веза између Хрватске, Босне и Србије. План за изградњу ове железнице сачињен је две године касније, али, услед противљења владајућих кругова у Угарској који су потенцирали изградњу железничке мреже радијалног типа са средиштем у Пешти, био је осуђен на неуспех. У брошури из 1865. сврсисходност земунско-ријечке железнице објашњавана је следећим речима: „У Земуну иде жељезница кроз Сријем, гдје недостају цесте, а треба 22 миље [?] дугачка пруга од Ђакова до Земуна због камена и каменог угљена у Фрушкој гори од Вуковара до Земуна, а има и грађевинског пијеска и шљунка у тијеку Саве. [...] Централни пункт банатске трговине ишао је воденим путем у Земун, усмјерен тако да се може пријевозити жито и друга роба од Баната, тако да се аустријска жељезница учини рентабилном, а са друге стране да се спријечи паралелна жељезница кроз турско државно подручје до јадранског мора, јер би та спријечила провођење жељезничког смјера према Ријеци."[17]

Нагодба између Беча и Пеште 1867. имала је значајне последице за историју изградње железница у угарском делу Аустроугарске монархије. Железничка политика постала је унутрашње питање угарске владе, а министар саобраћаја и јавних радова Имре Мико засновао је властити план на идејама изложеним у законском члану XXV из 1836. године.[18] Раздобље до почетка економске кризе 1873. представљало је време интензивне изградње железница у Угарској, али ипак није донело ниједан километар железничких шина ни на територији Сремске жупаније, ни на територији дела Војне границе, који је 1873. постао саставни део жупаније. У близини граница жупаније прошла је траса прве славонске железнице Ердут – Даљ – Осијек, отворене за саобраћај 20. децембра 1870, као дела линије познате под називом „Алфелдска железница". Поменута линија спојила је Осијек са

17 Z. Baždar, нав. дело, 422-426; B. Stulli, нав. дело, 74-144. Цитирано према: Z. Baždar, нав. дело, 426.

18 *Magyarország története 1848-1890, 2*, 977.

Пештом, а затим прешла у Барању и преко Печуја наставила према линији Пешта – Загреб – Ријека, коначно довршеној 1873. године.[19] Бечком вересијском заводу издата је 1869. концесија за изградњу линије Осијек – Земун, али концесија није остварена.[20] Исту судбину доживела су и настојања на изградњи линије Пешта – Нови Сад – Земун. Угарско Министарство саобраћаја издало је неколико дозвола за проучавање могућих траса за линије до Новог Сада. Од свих предложених понуда које су стигле пред новосадски магистрат, прихваћена је понуда друштва за изградњу пештанско-земунске железнице, од Пеште, преко Халаша, Суботице до Новог Сада, а затим и даље, кроз Срем до Земуна. Преговори између друштва и новосадског магистрата трајали су и током следећих година, али до изградње линије није дошло, највероватније услед економске кризе која је потресла европско тржиште 1873. године.[21] Десет година касније, железничка линија Будимпешта – Земун изграђена је управо трасом којом је пештанско друштво намеравало да гради железницу.[22]

За време Велике источне кризе 1875-1878. пред Угарски сабор доспео је 1877. законски пројекат железничке линије Даљ – Винковци – Славонски Брод. Изградња ове пруге оснажила би привредни утицај Угарске у Босни и Херцеговини, провинцијама за које су у Бечу од почетка кризе били посебно заинтересовани. До почетка окупације Босне и Херцеговине Угарски сабор

19 J. Gorničić-Brdovački, нав. дело, VI (предговор Мије Мирковића); Čonkić, *100 godina železnica u Vojvodini*, Novi Sad, 1958, 12-13; M. Poganj, „Prvi voz kroz Bačku", *Pruge & vozovi u Vojvodini*, 118-119; D. Prodanović, „U Sombor dolazi železnica", исто, 135-139. Од линије Пешта – Базијаш, која је повезивала угарску престоницу са јужнобанатским железницама и Дунавом, Алфелдска железница одвајала се код Сегедина и до Ердута ишла преко Суботице, Сомбора и Богојева. Линија Сегедин – Суботица – Сомбор пуштена је у саобраћај 11. септембра 1869, а деоница Сомбор – Богојево истовремено када и деоница Ердут – Даљ – Осијек.

20 Z. Baždar, нав. дело, 428-429.

21 Насупрот годишњем просеку од 585 km, у раздобљу 1867-1873, током следећих осам година на територији Угарске изграђено је свега 954 km нових железница. (*Magyarország története 1790–1848,* 2, 981)

22 В. Стајић, *Привреда Новог Сада 1748-1880. Из архива новосадског магистрата*, Нови Сад, 1941, 42-44; извештај железничког одбора Магистрату, Нови Сад, 20. фебруар 1870, ИАНС, Ф. 1, фасц. пол, 517/1870; Дирекција *Угарског осигуравајућег друштва* градоначелнику Новог Сада, Пешта, 31. децембра 1867, исто, 36/1868; извештај железничког одбора Магистрату, Нови Сад, 20. фебруар 1870, исто, 517/1870; записник са седнице Магистрата и градског представништва, Нови Сад, 3-4. март 1870, исто, 4. III 1870/1870; *Сегединска саобраћајна банка* Магистрату, Сегедин, 26. мај 1871, исто, 1695/1871; Бач-бодрошка жупанија Магистрату, 9. фебруар 1872 (белешка о одлуци Магистрата), исто, 470½ /1872; извод из седнице Магистрата, Нови Сад, 4. март 1873, исто, 1399/1873; градоначелник Магистрату, Нови Сад, 21. април 1875, исто, 1750/1875.

је прихватио пројекат закона о изградњи линије Винковци – Славонски Брод (законски члан XXVI из 1877), док је законски пројекат линије Даљ – Винковци тек требало да прође законску процедуру. Због расположења у Сабору у вези са предстојећом окупацијом Босне и Херцеговине угарска влада донела је у јуну 1878. одлуку да поменути законски пројекат не износи пред Сабор.[23]

* * *

Осамдесете године обележила је нова експанзија изградње железница у Угарској. Одлукама Берлинског конгреса 1878. обезбеђена је изградња балканских железница од Београда долином Мораве и Вардара до Солуна, као и преко Бугарске до Цариграда. Изградња линије Будимпешта – Земун којом би Угарска, али и остатак Европе, добили непосредну железничку

Железничка станица Рума 1910. године

везу са османском престоницом била је, самим тим, од изузетног државног значаја. Упрокос томе, линија Будимпешта – Земун није била прва линија

23 Dž. Juzbašić, нав. дело, 21, 27.

која је изграђена на територији Сремске жупаније, али је изградња прве железнице била такође повезана са одлукама Берлинског конгреса.

Окупација Босне и Херцеговине, коју је аустроугарска дипломатија, уз подршку Британаца и пристанак Руса, успела да издејствује на Берлинском конгресу, наметала је потребу брзог и делотворног начина пребацивања и опскрбе јединица у окупираним провинцијама. У вези са војним операцијама које су предстојале, аустроугарско Министарство рата захтевало је крајем јула 1878. успостављање железничке везе између Алфелдске железнице и Босне код Славонског Брода, а потом и изградњу железнице долином Босне. Војне власти захтевале су што скорију изградњу поменуте железнице, како би било осигурано снабдевање војске и спречен застој у војним операцијама. Изградња претходне године пројектоване линије Даљ – Винковци – Славонски Брод пре касне јесени 1878. истицано је као животно питање, јер је било неопходно да железница буде довршена пре но што путеви у долини Саве постану непогодни са колски саобраћај, и тиме буде онемогућено снабдевање јединица, али и прекинута веза између јединица у Босни и надређених команди на територији Аустроугарске. Проблем који се појавио у вези са поштовањем неопходне законске процедуре брзо је превазиђен[24] и *Мађарске државне железнице* преузеле су обавезу да линију доврше до 21. новембра 1878. године.[25] Прва деоница нове пруге, 16 km који су повезали Даљ и Борово, отворена је за саобраћај већ 13. септембра, а Борово је постало прво насељено место на територији Сремске жупаније до којег је изграђена железница. Осамдесет километара дуга линија Борово – Винковци – Славонски Брод довршена је 22. новембра, а неколико дана касније и огранак Врпоље – Шамац. Сремска жупанија добила је своју прву железницу као и непосредну везу са Будимпештом, преко Даља, Сомбора, Суботице и Сегедина. Интересантно је, међутим, да се Вуковар, као средиште жупаније, није нашао на траси пројектоване линије. Следеће године продужена је линија од Борова до Приљева, односно дунавске обале у близини Вуковара, док је до града продужена 1891. и тек тада је, иако је од Борова до Вуковара било потребно поставити свега три километра железничких шина, средиште жупаније било непосредно железницом повезано са остатком Монархије. Око града железница је прошла

24 Иако је првобитно донела одлуку да не износи законски предлог линије Даљ – Винковци пред Сабор, на притисак заједничких министара и цара лично, угарска влада је преузела одговорност да, и, мимо законске процедуре, започне изградњу поменуте линије.

25 Dž. Juzbašić, нав. дело, 21, 26-28.

1912, када је грађена линија Вуковар – Илача, дужине нешто више од 25 километара.[26]

Најзначајнија железничка линија која је пролазила кроз Срем била је пруга Петроварадин – Земун, део међународне линије која је повезивала европске престонице са престоницом Османског царства. На линији Будимпешта – Земун, за чију изградњу је била задужена угарска држава, деоница Петроварадин – Земун била је најзахтевнија. Док је од угарске престонице до Новог Сада траса железнице пролазила Панонском низијом и на равничарском терену радови су се одвијали без већих проблема, на територији Срема било је неопходно прво прокопати тунел кроз Петроварадинску стену, а затим преко обронака Фрушке горе и кроз још један тунел код Чортановаца изаћи у сремску равницу. На крају, градитеље је код Земуна чекало просецање земљишта и изградња трећег тунела на овој краткој деоници. Изградња тунêла отпочела је пре него што је потписан уговор о изградњи железнице. Радови код Земуна започели су већ 2. октобра 1880, а пробијање тунêла код Новог Сада и Чортановаца почело је вероватно пре краја исте године.[27] Почетком априла 1881. било је прокопано више од трећине процењене дужине.[28]

Изградња линије Будимпешта – Суботица – Нови Сад – Земун започела је тек 1881. године. За владе у Бечу и Пешти било је битно да, после улагања великих финансијских средства у изградњу железничке линије од угарске престонице до српске границе, ова линија не остане без прикључка са друге стране Саве и везе са српским, бугарским и турским железницама. Почетку изградње железнице у Угарској претходило је, због тога, потписивање железничког уговора између Аустроугарске и Србије у априлу 1880. којим је српска влада преузела обавезу да у року од три године изгради железницу преко своје територије, а затим су уследили трогодишњи преговори четири заинтересоване државе (Аустроугарске, Османског царства, Србије и Бугарске) о условима под којим ће бити остварене одредбе уговора потписаног у Берлину и повезане српске, бугарске и турске железнице.[29] После потписивања железничког уговора са Србијом били су обезбеђени

26 V. Stehlik, „Postanak i razvitak železnica u Jugoslaviji (sa preglednom kartom železničke mreže)", *Sto godina železnica Jugoslavije. Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije*, Beograd, 1951, 81; Z. Baždar, нав. дело, 416.

27 *Застава*, бр. 38, 11/23. март 1881; *Српско коло*, бр. 2, 11. јануар 1881; M. Čonkić, нав. дело, F–I/1, 29.

28 Исто, бр. 13, 29. март 1881.

29 Ј. С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 58-61, 84-89.

предуслови за почетак изградње железнице Будимпешта – Суботица – Нови Сад – Земун – српска граница. Усвајањем законског члана XLII 1880. Угарски сабор одобрио је план владе о изградњи ове железнице, а поред главне линије предвиђена је изградња две побочне линије – Киш Кереш – Калоча и Инђија – Митровица.[30] Уговор о концесији за изградњу железнице угарска влада потписала је са бечком *Аустријском земаљском банком*, док је извођење грађевинских радова преузела француска фирма *Фив-Лил*. Законски члан XLV из 1881. предвидео је да железница Будимпешта – Земун, укључујући и побочне линије, буде изграђена о државном трошку, односно као државна железница, те да експлоатација железнице буде у потпуности у рукама државе. Законом је дозвољено одвојено пуштање у саобраћај линија које раније буду довршене, али уз услов да оне морају да буду повезане са неком од већ постојећих линија. Практично, то је значило да су раније у саобраћај могли бити пуштени само они делови линије којима би нова железница, односно још један део државне територије, били повезани са престоницом. Целокупна линија требало је да буде довршена до маја 1883, односно у исто време када је, према одредбама железничког уговора са Србијом, требало да буде пуштена у саобраћај и железница Београд – Врање, односно успостављена непосредна железничка веза са Солуном.[31]

После усвајања законског члана и потписивања неопходних уговора обезбеђени су сви предуслови за отпочињање радова на изградњи. Крајем августа и почетком септембра извршен је административни преглед трасе будуће железничке линије од Суботице до Инђије и од Инђије до Митровице.[32] Током следећих година радови су напредовали устаљеном брзином, чему је допринела и блага зима 1881/82. године.[33] Деоница Будимпешта – Суботица, са огранком Киш Кереш – Калоча, отворена је за саобраћај 5. децембра 1882, а Нови Сад – Суботица 5. марта следеће године.[34] Целокупна линија до Земуна није довршена у уговором предвиђеном року, до маја 1883, али заостајање у радовима није било од већег значаја, јер су каснили и радови у Србији, те се спајање српске и угарске железнице код Земуна

30 *1880. évi XLII. törvénycikk a Budapestrõl Zimonynál az ország határáig épitendõ vasutról és ahhoz csatolandó szárnyvonalakról*

31 *1881. évi XLV. törvénycikk a Budapest-Zimonyi vasutról és szárnyvonalairól*, *Застава*, бр. 64, 28. април / 10. мај 1881.

32 *Застава*, бр. 114, 29. јул / 10. август 1881; *Српско коло*, бр. 31, 2. август 1881.

33 *Српско коло*, бр. 7, 18. фебруар 1882; *Застава*, бр. 77, 16/28. мај 1882.

34 *Застава*, бр. 177, 16/28. новембар 1882; бр. 20, 6/18. фебруар 1883; бр. 23, 11/23. фебруар 1883; бр. 24, 13/25. фебруар 1883; бр. 27, 18. фебруар / 2. март 1883; V. Stehlik, нав. дело, 81.

очекивало тек 1884. године. Огранак Инђија – Митровица довршен је до јуна 1883, па је и ова линија кориштена као помоћна траса за довоз шљунка неопходног за насипање новосадско-земунске линије.[35]

Код железничке станице Стара Пазова догодила се 29. јула и прва железничка несрећа. Теретни воз који је превозио шљунак ударио је железничка колица. Радници који су се налазили у колицима нису приметили долазак воза, те су, изненађени, успели само да искоче из колица, али не и да их склоне са пруге. Судариви се са колицима воз је искочио из шина и превртнуо се. Од осам вагона четири су потпуно уништена, док су остали вагони и локомотива тешко оштећени. Несрећа је прошла без људских жртава, али је штета износила 12 000 форинти.[36] До краја изградње нису забележене нове несреће.

Најтежи део посла обављен је изградњом железничког моста код Новог Сада. Прва, пробна, локомотива прешла је мост 23. новембра, а следећег дана дванаест мањих возова протутњало је преко моста и кроз петроварадински тунел.[37] Уследио је комисијски преглед 4-5. децембра, а затим 10. истог месеца и свечано отварање за путнички и теретни саобраћај железничке линије Нови Сад – Земун (71,4 km) са огранком Инђија – Митровица (42 km).[38] Железничка веза са Србијом обезбеђена је 2. септембра 1884, отварањем линије преко моста на Сави, између Земуна и Београда. Следеће године са савском обалом спојена је и Митровица.[39]

* * *

Изградња железница у Угарској настављена је и током следећих деценија. У раздобљу 1882-1890. на територији Угарске за саобраћај је отворено више од 4000 km железничких линија.[40] Од посебног значаја за раст железничке мреже, поред гаранција које је држава давала, био је законски члан XXXI из 1880, допуњен законским чланом IV из 1888, којим је решено питање изградње вициналних железница. Под овим називом подразумеване су локалне, споредне железнице чија намена је била пове-

35 Исто, бр. 86, 5/17. јун 1883.

36 Исто, бр. 123, 10/22. август 1883.

37 *Застава*, бр. 175, 15/27. новембар 1883.

38 Исто, бр. 179, 23. новембар / 5. децембар 1883; бр. 180, 25. новембар / 7. децембар 1883; бр. 181, 27. новембар / 9. децембар 1883.

39 M. Čonkić, нав. дело, 15-17; V. Stehlik, нав. дело, 81.

40 *Magyarország története 1848-1890, 2*, 981.

зивање привредно и политички мање значајних места са главним железничким линијама. Вициналне железнице грађене су приватним капиталом, уз државне олакшице, а после завршетка изградње њихова експлоатација најчешће је прелазила у државне руке. У техничком погледу ове железнице знатно су заостајале у односу на главне железничке правце. Техничка заосталост произилазила је из основног предуслова за њихову изградњу – јефтиноће. Вициналне железнице повезивале су привредно мање значајна места, те су обим промета, а самим тим и могући приходи, били знатно мањи. Мањи трошкови изградње и експлоатације постизани су коришћењем слабијих шина, изградњом слабијих мостова и постављањем једноставније техничке опреме, али је све то захтевало мање осовинско оптерећење и возове који ће саобраћати брзином не већом од 35-50 km/h. Вициналне железнице нашле су велику примену у Угарској, и њихова изградња уследила је убрзо после усвајања законског члана из 1880. године. Прва вициналнa железница на територији данашње Војводине, Сегедин – Кикинда – Зрењанин, отворена је за промет 8. јула 1883. године.[41]

Прву вициналну железницу у Сремској жупанији изградило је 1886. *Вициналнo железничкo друштво Винковци – Брчко*, али не између Винковаца и Брчког, како би из имена друштва било могуће закључити, већ само до Гуње, на десној обали Саве, док се на изградњу моста и продужење железнице до Брчког чекало осам година. Првобитно је било планирано да за прелазак реке буде постављена парна скела,[42] али се од овог предлога одустало и 1893-1894. саграђен је мост преко којег су железницом спојени Гуња и Брчко.[43] Осамдесетих година изграђена је још једна вициналнa железница. Четвртог јула 1889. за промет је отворена линија која је код Руме спојила Врдник са линијом Митровица – Инђија. За историју славонских и сремских железница, међутим, од посебног значаја била је изградња линије Винковци – Митровица. Већ је било речи о томе да је основни циљ железничке политике угарских влада било повезивање појединих делова Угарске са престоницом, али не и њихово међусобно повезивање, те да су због тога пропали сви пројекти који су предвиђали изградњу железничких линија које би повезале Подунавље са Загребом и Јадранским морем. Убр-

41 С. Т. Милосављевић, „Наше вициналне железнице", *Јубиларна књига државних железница Краљевине Југославије*, Београд, 1929, 167; V. Stehlik, нав. дело, 74, 81; M. Čonkić, нав. дело, 17.

42 Парна скела није била неуобичајен начин преласка реке. Дунав код Богојева возови су прелазили уз помоћ парне скеле више од тридесет година. Железнички мост изграђен је тек 1911. године.

43 Dž. Juzbašić, нав. дело, 132-134; V. Stehlik, нав. дело, 8283. Изградња моста и железнице Гуња – Брчко коштала је 880 000 форинти.

зано ширење железничке мреже у оба дела Двојне монархије допринело је, изградњом локалних линија, постепеном све гушћем повезивању славонских и сремских железница, а од посебног значаја било је отварање 73,2 km дуге линије Винковци – Митровица 7. октобра 1891, јер је њеном изградњом остварена најкраћа веза између Загреба и Београда.[44] До почетка деведесетих Винковци су већ постали значајан железнички чвор. Преко Славонског Брода били су повезани са Сарајевом и Загребом, преко Борова, Даља, Сомбора и Суботице са Будимпештом, преко Митровице и Инђије са Београдом. Непосредну везу са Осијеком, преко Габоша, Винковци су добили 1910, а девет година раније у саобраћај је пуштена још једна линија која је отварала излаз на Саву код Жупање. Свој излаз на Саву добили су и Рума код Кленка (1901) и Шид код Раче (1912), а већ је било речи о изградњи вициналне железнице између Вуковара и Илаче 1912. године.[45]

Највећу пажњу јавности, међутим, привукла је изградња једне од краћих линија – између Петроварадина и Беочина. Поменуту линију градила је *Унија беочинских фабрика цемента а. д*, која је почетком XX века, са капацитетом од 1000 тона дневно пред Први светски рат, била највећа фабрика цемента у Угарској. Цемент је раније до Петроварадина превожен коњском и воловском запрегом и потом товарен у вагоне. Беочинска фабрика цемента, као фабрика у развоју која је непрестано повећавала своје капацитете, имала је потребу за железницом која би успешно решила проблем превоза, те је захтевала дозволу за њену изградњу од угарског Министарства трговине.[46] Првобитно, 1892, била је реч о изградњи линије од Беочина до каменичког рудника угљена, али су се већ тада сељаци бунили против трасе која је пролазила преко винограда. Њихови захтеви нису тада уважени, али ни железница није изграђена. Прва одлука о траси будуће железнице од Беочина до Петроварадина донета је у пролеће 1898, поново уз протесте

44 Изградња железнице Зидани Мост – Сисак преко Загреба довршена је 1862, затим је 1882. довршена линија Сисак – Суња – Добрљин, од које се код Суње одвајала линија до Нове Градишке, изграђена 1888. Железничка линија Нова Градишка – Славонски Брод отворена је 1889, а веза између Славонског Брода и Винковаца постојала је од 1878. године. (V. Stehlik, нав. дело, 81-82). Пре изградње винковачко-митровичке железнице најкраћи пут из Митровице за Загреб водио је преко Новог Сада, Суботице, Сомбора, Даља, Осијека, Печуја и Жакања на будимпештанско-ријечку железницу. Најкраћи пут, међутим, није био и најбржи. Због чекања и преседања путовање поменутом трасом трајало је, према писању Константина Трумића, власника митровачке *Фрушке горе*, 28 часова, док је, путујући преко Новог Сада и Суботице за Будимпешту, па из Будимпеште за Ријеку, у Загреб било могуће стићи за 18 часова. (*Фрушка гора*, бр. 5, 1/13. март 1885)

45 M. Čonkić, нав. дело, 24, 28; V. Stehlik, нав. дело, 84-85.

46 A. Lebl, *Beočinska kaja*, Novi Sad, 1959, 85-86, 91.

сељака. На крају, у априлу 1906. угарско министарство трговине издало је дозволу за изградњу линије одређене 1898. године.[47] Према условима концесије, железничка линија требало је до Беочина да дође не трасом уз Дунав, како су сељаци захтевали, већ преко земљишта које је било засађено виноградима, у приватном власништву. Ситуацију је додатно отежавала чињеница да су фрушкогорски виногради претходно били уништени епидемијом филоксере и тек су, уз много труда и задуживање сељака, били обновљени, те је ново одузимање винородног земљишта знатно погоршавало и иначе оскудно економско стање сремских сељака. Уследила је жалба хрватском бану и угарском министарству трговине, и спор је започео.[48] Услед жалби сељака, министарство је наредило да 2-3. јула 1906. још једном буде извршен преглед трасе.[49] Међутим, ни овај, ни преглед трасе у априлу и новембру 1907. нису довели до значајнијих промена. После одобрења пројектоване трасе од стране владе и министарства, трасу није било могуће знатније мењати.[50] Исплата надокнаде сељацима за одузету земљу трајала је неколико година, а железничка линија, дужине 17,2 km, отворена је 11. децембра 1908. године.[51]

Изградњом раније поменутих линија Вуковар – Илача и Шид – Рача, 1912. завршава се историја изградње железница у Сремској жупанији пре Првог светског рата. Поред довршених, планирана је и изградња још неколико линија међу којима се, као најзначајнија, издваја идеја о изградњи железнице Вуковар – Илок – Петроварадин, зване „Дунавска железница".[52] За време рата изграђена је 23,4 km дуга линија Батајница – Бољевци, вероватно као део припрема аустроугарске и немачке војске за напад на Србију 1915, а радови на железничкој мрежи после рата, на територији тада већ бивше жупаније, свођени су углавном на изградњу помоћних колосека у

47 „Меморандум интересената у опсегу градске општине Петроварадин и политичке општине Каменица, којим подносе министру трговине г. Франьи Кошуту своје приговоре против градње горњом трасом вициналне жељезнице Петроварадин – Беочин", *Застава*, бр. 135, 5. јул 1906; „Dozvolna izprava kr. ug. ministarstva trgovine od 29. travnja 1906. broj 29.410 za paravoznu vicinalnu željeznicu Petrovaradin – Beočin", ИАНС, Ф-1, 13401/1906; *Фрушкогорац*, бр. 22, 28. јул 1906.

48 *Застава*, бр. 101, 24. мај 1906; бр. 124, 20. јун 1906; M. Čonkić, нав. дело, 26-28.

49 Оглас бр. 1598/1906, Вуковар, 29. јуна 1906, ИАНС, Ф. 1, 13401/1906; *Фрушкогорац*, бр. 19, 7. јула 1906.

50 *Фрушкогорац*, бр. 16, 19. април 1907; градоначелник градском поглаварству, 25. новембар 1907, ИАНС, Ф-1, 30588/1907.

51 M. Čonkić, нав. дело, 26-28; A. Lebl, нав. дело, 86-87; V. Stehlik, нав. дело, 84.

52 *Фрушкогорац*, бр. 9, 2. март 1907.

близини железничких станица.[53] Први светски рат Сремска жупанија дочекала је са мрежом од преко 500 km железничких линија. Поред водених токова и копнених саобраћајница, упоредо грађених и усавршаваних, железнице су представљале део мреже путева која је омогућила убрзанији привредни развој, али и бржу и лакшу комуникацију становништва унутар граница жупаније.[54] Усавршавање и убрзани развој индустрије мотора постепено су утицали на развој друмског саобраћаја. Његовим развојем одржавање бројних локалних железница показало се привредно све неисплативијим, те су, после Другог светског рата, бројне вициналне железнице нестале са железничких карата и биле предате забораву.

53 Укупна дужина два спојна и једног теретног колосека код Инђије и Винковаца, изграђених у раздобљу 1928-1930, износила је нешто више од 4 километра. Од значајнијих подухвата вредно је поменути изградњу моста на Сави и спојну железницу између Кленка и Шапца 1934, у дужини од 3,8 km, и изградњу другог колосека на деловима после уједињења изузетно значајне линије Београд – Славонски Брод, укупне дужине 21,1 km, као дела пруге која је спајала Београд и Загреб.

54 Интересантан је податак да је у раздобљу 1899-1917. на простору Сремске жупаније у саобраћајним несрећама погинуло 102 особе. Истовремено, статистике показују да бацање под воз није било „популарно" међу самоубицама. За овакав начин самоубиства година 1908, 1911, 1913, 1914. и 1916. одлучивало се мање од 3 % самоубица (7 од 249). (J. Maksimović, M. Maksimović, „Uspostavljanje železnikog saobraćaja u Sremu i njegov uticaj na zdravstvene prilike stanovništva", *Pruge & vozovi u Vojvodini*, 96-97.

*Железничке линије изграђене на територији Сремске жупаније до Првог светског рата (*подаци преузети из: *V. Stehlik,* ***„Postanak i razvitak železnica u Jugoslaviji (sa preglednom kartom železničke mreže)”****, Sto godina železnica Jugoslavije. Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije, Beograd, 1951, 8185)*

	Линија	Отварање	Дужина
1.	Даљ – Борово*	13. 9. 1878.	16
2.	Борово – Винковци – Славонски Брод	22. 11. 1878.	80
3.	Врпоље – Шамац*	1. 12. 1878.	19,7
4.	Нови Сад – Земун*	10. 12. 1883.	71,4
5.	Инђија – Сремска Митровица	10. 12. 1883.	42
6.	Земун – Савски мост	2. 9. 1884.	3,4
7.	Сремска Митровица – савска обала	1885.	3,5
8.	Винковци – Гуња	29. 10. 1886.	51,8
9.	Рума – Врдник	4. 7. 1889.	18,9
10.	Борово – Вуковар	14. 1. 1891.	3,1
11.	Винковци – Сремска Митровица	7. 10. 1891.	73,2
12.	Гуња – Брчко*	12. 9. 1894.	2
13.	Рума – Кленак Сава	15. 9. 1901.	28,9
14.	Винковци – Жупања – савска обала	30. 9. 1901.	33,4
15.	Петроварадин – Беочин	11. 12. 1908.	17,2
16.	Винковци – Габош – Осијек*	23. 11. 1910.	33,6
17.	Вуковар – Илача	22. 10. 1912.	25,4
18.	Шид – Сремска Рача – савска обала	22. 10. 1912.	28,4

* Линије које се делом налазе и изван територије Сремске жупаније.

Momir Samardžić
Faculty of Philosophy
Novi Sad

ABOUT THE RAILWAY CONSTRUCTIONS IN SREM BEFORE THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

The construction of the first railway (Budapest – Zemun), which would partly run through the territory of Srem, was planned in 1836 by the first act of law that considered railway constructions in Hungary. In fact, most of the law proposals on the subject of the railway constructions in Hungary were about connecting Budapest to Balkan and the region around the Danube to the Adriatic Sea, and both of the options would concern the territory of Srem as well. The beginning of construction works was delayed for a long time – the works began more than 40 years after the Law act. Two main railways were built at that time: Dalj – Vinkovci – Slavonski Brod (1878) and Budapest – Novi Sad – Zemun (1882-1883), connecting Budapest to Bosnia and Serbia, and through Serbia, also to Bulgaria and Turkish Empire. More than 500 km of railway were built before the beginning of The First World War. The railways were mostly of local importance, they connected certain places to the main traffic line, making the development of economy faster and communication easier.

UDC 271.222(=161.1)(497.113)-788"11/15"

Ђура Харди
Филозофски факултет Нови Сад

РУСКИ МОНАСИ, ДУХОВНИЦИ И ПРЕПИСИВАЧИ НА ТЛУ СРЕМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Сажетак: У раду аутор кроз појединачне примере разматра мобилност духовника, монаха и преписивача који су одржавали везу између области Галиције и Срема током средњег века. Ова појава са назнакама цикличног историјског континуитета може се објаснити начином живота средњовековних црквених људи, односно монаха, и, пре свега, друштвеним и политичким околностима које су овај слој покретале на сеобу и својеврсно преношење културне баштине православног света.

Кључне речи: Срем, Галиција, манастир Светог Димитрија, Ростислав Михаилович, Јелисеј Дијак, Андреј Русин, преписивачи.

Живот и положај средњовековних монаха и нижег свештенства само наизглед се може сврстати у оне категорије средњовековног друштва чија је егзистенција, везана за одређен географски и социјални простор, најчешће била лишена мобилности у оба наведена вида.[1] Управо подаци о њиховој покретљивости, сачувани захваљујући привилегији истих да суверено поседују право на писменост једне историјске епохе, омогућавају нам ишчитавање веза између људи, регија и цивилизацијских кругова којима су припадали.

У равни покретљивости писменика – монаха и црквених лица који су путем својих мисија преливали културну баштину православне заједнице народа и земаља средњовековне Европе, овај скроман рад покушаће да осветли везе између две сасвим одређене територије: руске кнежевине Галиције у данашњој западној Украјини и мањим делом Пољској и, с друге стане, области Срема. Настојаће и да прикаже присутност галичких монаха, духовника и преписивача на територији Срема у периоду од XII до XVI века.

Битан правац нашег разматрања одредиће у историографији већ с краја средњег века познати подаци о деловању украјинских књижевни-

[1] О феномену средњовековне покретљивости упоредити: J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd, 167-168 и даље.

ка-преписивача међу Србима у Јужној Угарској. Ипак, чини нам се да њихова присутност, као и трагови ранијих веза, могу да отворе нове аспекте ове занимљиве појаве, превасходно захваљујући сагледавању ширих историјских процеса, те политичких, културних и друштвених структура који су их одредили.

Без обзира на то што средњовековну Галицију и Срем[2] није могуће изједначити ни по величини територије, свакако ни по државном статусу, па ни по свеопштим ресурсима којима су располагали, једна карактеристика их је истрајно повезивала. Галиција и Срем су током средњег века биле области на чијим се рубовима раздвајао утицај европског Истока и Запада, у њиховом цивилизацијском значењу. Наравно, појам раздвајање овде је употребљен пре да би се одредио њихов положај у склопу већих политичких или државних целина. Насупрот томе, њихова „рубност" давала им је одлику места на којима су се прожимали утицаји и вршила размена културних тековина међу средиштима којима су у одређеној епохи, у културолошком смислу, припадали.

Галиција или Галичина била је најјугозападнија област Кијевске државе, смештена на северним обронцима Карпата, у долинама сливова горњег Дњестра, Буга и Висле. Током XII и XIII века, у време удеоне раздробљености источнословенског простора, Галиција је спадала у ред најутицајнијих руских држава. То се наричито односи на период након 1199. године, када је кнез Роман Мстиславич под својом државном влашћу ујединио баштинску Волинију са суседном Галицијом. Са западне стране, Галиција се граничила са Малом Пољском и Угарском, суседима чији су владари често претендовали на њену територију. Природна граница с Угарском били су високи Карпати. После изумирања кнежевске куће Романовича, пољски краљ Казимир III је уз угарску подршку 1349. године заузео Галицију и западну Волинију, и припојио их Пољској, у чијем саставу ове земље остају све до 1772. године.[3]

---

[2] У овом раду ће се под називом Срем подразумевати данашњи, географски Срем. Међутим, у одређеним приликама, када то излагање буде налагало, Срем ће бити сагледаван и као историјска област, значи, Срем овострани и Срем остроани. На таквим местима јасно ће бити наглашено када се мисли на остроани Срем, односно Мачву. О овостраном и остроаном Срему, као и положају ових области током средњег века погледати: М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 270-284.

[3] О политичкој историји Галиције у средњем веку постоји обимна литература: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том III, Київ 1993, В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950; И. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984; М. Ф. Котляр, *Галицько-Волинська Русь*, Київ 1998; Ђ. Харди, *Наследници*

Срем је такође дуго био погранична област. Ту се од XI века наизменично смењивао византијски и угарски утицај, да би, након смрти цара Манојла Комнина, 1180. године, у време првог сумрака Византије, Срем дефинитивно ушао у састав Угарске.[4] Сличан положај имала је суседна Мачва, „оностранн Срем", смештен јужније од Саве. Након повлачења Византије њено место заузима српска средњовековна држава, која ће тежити да потискивањем угарског утицаја своје северне границе устали на Сави и Дунаву.[5]

После ових уопштених црта о средњовековној Галицији и Срему, може се изнети још једна заједничка околност која их је повезивала. Била је то Угарска држава, која је у географском смислу представљала мост између две области. Свакако, овом приликом треба имати на уму и политички утицај Угарске који је одређивао положај Срема и условљавао повезивање и проток људи, у конкретном случају монаха и духовника, који су из земље с друге стране Карпата стизали у рубне делове Панониje, најчешће у пролазу на путовањима ка Светој Гори.

Дакле, да се посветимо нашој основној теми. На почетку разматрања треба констатовати једну обесхрабрујућу вест за сваког историчара. За један дуг период средњег века ми уопште немамо непосредних вести о било каквој присутности руских монаха и духовника на тлу Срема. Ипак, имамо податке из „посредних" извора и истраживачеву машту, саставни део његовог рада, у мери у којој она представља пут ка прихватљивим историографским претпоставкама.

Након повлачења Византије с обала Саве и Дунава (после 1180. године), црквено средиште Срема и даље је била православна Сремска епископија, смештена у древном Сирмијуму. Њено постојање потврђује и једна папска була из 1229. године.[6] Међутим, много дуже од православне епископије, како је приметио угледни историчар Сима Ћирковић, одржао је своје традиције манастир Светог Димитрија. У доба опадања целе области, манастир је постао централни објекат старог Сирмијума, а насеље које га је

Кијева између краљевске круне и татарског јарма, Н. Сад 2002, 23-50; као и преглед библиографије о овој теми у делу: P. R. Magocsi, *Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide*, Toronto – Buffalo – London 1990.

4 Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица, С. Митровица 1969, 33-58; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, Сремска Митровица, С. Митровица 1969, 59-71.

5 О северним границама српске средњовековне државе погледати књигу одабраних чланака М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, историјско-географске студије, Београд 1978.

6 М. Динић, *Средњовековни Срем*, 277-278.

окруживало на рушевинама римске престонице, добиће по њему име.[7] Захваљујући увиду у преписе једне грчке повеље угарског краља Беле III, до нас допиру занимљиве вести о Светом Димитрију. Манастир се већ почетком XII века истицао богатим поседима добијеним од угарских краљева. Током истог столећа – у периоду након 1113. године, па све до краја 40-их година XII века – у манастир је стизао и годишњи дар у вредности 13 кантара воска (између 656 и 732 kg). Он је упућиван од стране кнежева Галиције, чланова владарске династије Ростиславича – Василька Володаревича, његовог сина Ивана и њиховог рођака Владимирка Володаревича.[8] Успостављању праксе даривања свакако су погодовали у том периоду савезнички односи између Угарске и Галиције, можда чак и трговачки интереси који су Галицију, преко Карпата, повезивали са Civitate sancti Demetrii, на другом крају Паноније. Међутим, без посредовања монашке заједнице из Светог Димитрија, дар галичких кнежева тешко да би могао да буде обнављан и током владавине следеће две генерације Ростиславича. Чини се више него логичним да су монаси били ти који су одржавали везу између Галиције и Светог Димитрија на Сави. Ту, пре свега, треба мислити на галичке монахе којима се преко Панонније отварао пут ка југу, ка Светој Гори и Византији. Они су на својим светогорским мисијама скоро сигурно свраћали у манастир Светог Димитрија, главно православно уточиште у Панонији, а највероватније и дуже боравили у њему. На тај начин лакше су објашњиве годишње донације Ростиславича. Уз светлост галичког воска, у манастиру на Сави преписиване су свете књиге и у молитви су протицала ноћна бдења. Током прве половине XII века на карти југоисточне европе манастир Светог Димитрија био је важна тачка која је повезивала монахе, њихове владаре и земље чланице византијског комонвелта. На крају, како нас обавештава други папски документ из 1344 године, у манастиру су обитавали монаси Грци, Угри и Словени.[9] Потоње наведеним, Србима и можда Бугарима, сматрамо, слободно се могу придодати и галички монаси, барем за време постојања руског дара.

---

7 С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 59-61

8 Gyõrffy Gy., *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12 Jh.,* Studia Slavica Academiae scientarum Hungaricae, tomus IV, 1958, 9-74; Ђ. Харди, „Руски краљеви Галиције" дародавци манастира Св. Димитрија на Сави, Истраживања, 15, 2004, 49-61.

9 „…quoddam Monasterium sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debebant, et cuilibet nationum huiusmodi fuerunt inibi distincte ac disposite mansiones…" *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab Theiner A., tomus I, Romae MDCCCLIX, (даље: Theiner*, Vet. Mon. Hung*.) 667-668; Упоредити: С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 59-61.

Извори који би упућивали на присутност руских духовника на тлу Срема у другој половини XII и првим декадама XIII века, ћуте. Могуће да је томе био узрок угарско-галичко непријатељство и све отвореније претензије Арпадовића на галички кнежевски престо. Међутим, после 1246. године у Угарској се скрасио млади руски кнез Ростислав Михаилович. Заједно са својим оцем, черниговским кнезом Михаилом Всеволодовичем, Ростислав се 1235. године укључио у борбу за престо Галиције, против свог ујака Данила Романовича. У немирној Галицији черниговски кнежеви су свој слаби положај одржавали захваљујући подршци крупних галичких бојара и уз помоћ Угарске, која је истицала врховну власт над овом руском земљом. Након проласка монголске најезде на руске земље и Угарску 1242. године, борбе око Галиције су настављене несмањеном жестином. У нади да ће покоравањем Галиције добити важан одбрамбени појас од монголске опасности са истока, угарски краљ Бела IV је од Ростислава начинио угарског претендента на галички престо. Вођен тим циљем, своју ћерку је удао за избеглог руског кнеза. Амбициозни планови Ростислава и његовог таста-заштитника, угарског краља, током 1245. и 1246. године у потпуности су се изјаловили. Ростислав је са својим присталицама, углавном донедавно моћним галичким бојарима, био принуђен да за свагда напусти руско тло и нову домовину пронађе у Панонији. Бела IV се у Ростислављевој несрећи показао широкогруд, ако не због личности несуђеног галичког кнеза, а онда због своје ћерке љубимице Ане, којој није приличило да буде супруга владара без поданика и земље. Између 1247. и 1254. године Ростислав је од свог таста добио Мачву, као своју нову баштинску земљу.[10] За нас је важна претпоставка да су у Мачву са Ростиславом највероватније стигле и његове руске присталице. Међу њима, како нам саопштава руски летопис, био је и галички епископ Артемије. Он је, уз епископа града Перемишља, играо битну улогу у табору галичке бојарске олигархије. Након што се однос снага на бојном и политичком пољу променио, Артемије је са Ростиславом у пролеће 1242. побегао у Угарску. Ова одлука била је паметан потез, јер је Артемијев духовни брат и политички истомишљеник, епископ Перемишља по наређењу Данила Романовича био убијен.[11] Тешко је замислити где би се прогнани галички епископ могао сместити у Угарској, ако не уз свог господара Ростислава Михаиловича у Мачви. Земља «оностраног Срема»

---

10 О Ростиславу Михаиловичу уз преглед старије литературе погледати: Ђ. Харди, *О пореклу мачванског „бана" Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског Архива „Срем", 2/2003, 15-32.

11 Полное собрание Русских летописей, томь второй, *Ипатьевская летопись* (даље ПСРЛ, II), СПб. 1908, 777-778, 793-794

била је у потпуности словенска и православна[12], што је Артемију, под условом да га животна снага није издала, омогућавало да и даље остане у служби посвећеној богу. На крају, није немогуће да су Артемијеву судбину у Ростислављевој близини делили и још неки галички духовници.

Када се немирни Ростислав 1263. успокојио, Бела IV је његовој удовици и својој ћерки Ани, титуларној кнегињи Галиције, потврдио „мачванске" поседе, и, по свему судећи, препустио јој и манастир Светог Димитрија са поседима.[13] Веза између Галиције и Светог Димитрија на посредан начин била је продужена. Након Ростислава и његових наследника, вероватно су и каснији господари Мачве, као што је био српски краљ Драгутин, имали утуцај на манастир.[14] Познато је да је управо Драгутин, као сремски краљ, више пута слао у руску земљу посланства са даровима за тамошње манастире и цркве, као и милостињу убогим.[15] Одржавао је срдачне односе са извесним кнезом Василијем. Ко је био Василије и где је била његова кнежевска власт тешко је утврдити.[16] Можда се радило о Васильку, кнезу Острога и Слонима у Волинији и Црној Русији, иначе подручном кнезу галичко-волинских Романовича, који је, према неким истраживачима, родоначелник знаменитих острошких кнежева. У сваком случају, речени Василије био је активни савременик Драгутиновог сремског краљевања.[17] И овде су, претпоставимо, посредници у преносу милостиње и одржавању срдачних односа били – ко други до – монаси и духовници. Они су у руске земље, и, наравно, обратно, ишли највероватније кроз Угарску. Драгутин је био угарски зет, а у истом односу са Арпадовићима били су угарски североисточни суседи, галичко-волински Романовичи.[18] То је, у неку руку, давало сигурност овим путницима и милостињи коју су носили.

---

12 М. Динић, *Средњовековни Срем*, 276-278; Упоредити и: Gy. Lszló, *Árpád népe*, Budapest 1988, 18-19.

13 Theiner, *Vet. Mon. Hung*, 273; Упоредити коментар код: С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 61.

14 С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 61.

15 Архиепископ Данило, *Живот краљева и архиепископа српских*, превео Л. Марковић, предговор Н. Радојчић, Београд 1935, 33.

16 Упореди: Ђ. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књига тринаеста, свеска друга, 1965, 279-280.

17 О кнезу Василију: D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich,* Poznań – Wrocław 2002, 271-2752002, 271-275 *Літопис руський за Іпатьским списком, переклад, примітки...* Л. Махновець, Київ 1989, 433, 472.1989, 433, 472.

18 M. Wertner, *Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 486-487, 506-510.

И након тога поново двовековна празнина. У међувремену много тога се изменило. После 1349. године Галиција губи државну самосталност и, након више етапа, постаје део Пољске, чија се шљахта и црквена елита у историјској перспективи спремала на велики поход на исток.[19] На супротној страни, под притиском турског освајања политичка карта Балканског полуострва од друге половине XIV века драстично мења свој изглед. На њој је било све мање места за хришћанске државе, које су једна за другом уништаване од стране Турака Османлија. У наведеним околностима и Срем постаје мета турских упада, а, у вези с тим, врло брзо и важна погранична област у организацији одбране јужних угарских граница. У ратним деценијама друге половине XV века један од стубова те одбране чинили су српски коњанички одреди под „заставом" чланова српске владарске куће Бранковића, односно српске властеле и првака који су након пропасти српских средњовековних држава службу вршили код угарских краљева. Угарским властима су опет били неопходни прекаљени ратници упознатим са турским начином ратовања. Са феудалном и војном елитом, повезано или не, на север је кренуо и значајан број становништва српских области јужније од Саве и Дунава. Срем, у којем су Бранковићи и њихови наследници стекли значајне поседе (Сланкамен, Купиник, Беркасово итд.), постао је подручје на коме су у новим околностима српске државне традиције продужене после пропасти Деспотовине (1459. године).[20] И док је славна традиција „грчког манастира" Светог Димитрија већ одавно утонула у заборав[21], у Срему се подижу православни манастири и ничу нова духовна средишта.[22]

Управо у ово немирно доба, у „Срему Бранковића", у граду Сланкамену деловала су два руска, односно украјинска духовника-преписивача. Њи-

19 О историјској судбини украјинских земаља након 1340 године: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том IV, V, VI, Київ 1993-195.

20 О политичкој историји српског народа, миграцијама ка северу и његовој друштвеној елити након пропасти средњовековних држава, уз преглед старије литературе: А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929; Сима Ћирковић, *Кретање према северу, Срби у одбрани угарских граница* и *Последњи деспоти*, поглавља у *Историја српског народа*, друга књига, Београд 1994, 314-329 и 465-490; N. Lemajić, *Srpski narodni prvaci, glavari i starešine posle propasti srednjovekovnih država*, Novi Sad 1999.

21 Монашки живот у грчком православном манастиру Светог Димитрија у данашњој Митровици, око 1334. године, скоро да се угасио. Од тог времена манастир потпада под папску власт, која одлучује да он буде предат бенедиктинском реду. Није познато да ли је ова намера спроведена у дело. Након 1344. године манастир се више не спомиње у изворима. С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 61-62.

22 Р. М. Грујић, *Духовни живот*, *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 330-414.

хов траг већ више од једног столећа изнова привлачи пажњу историчара.[23] Године 1490, Јелисеј дијак из Подољског Каменца „на реце Дунајсцеј в граде богом спасаем Сланкамени в дому богољубиваго мужа именем Петра, ловца рибам" исписа једно четворојеванђеље у дане (како је сам истакао)[24] српских деспота, Ђурђа и Јована, матере им Ангелине и оца њиховог светог Стефана.[25] Две деценије касније, 1513. године, у време митрополита београдског и сланкаменског, бившег деспота кир Максима, Јелисејев сународник „Андреја Русин из града Сјанока" преписао је апостол с тумачењем («протлк апостолскии») „повеленијем попа Гјурга протопопа Сланкаменскаго", који је, потом, ту вредну књигу приложио манастиру Хиландару.[26]

О књижевним везама источнословенског и српског етничког и духовног простора тога доба, о значењу Јелисејевог и Андрејевог рукописног дела у наведеним оквирима, на крају и о Бранковићима у „улози" српских деспота у Угарској и српским културним средиштима у Срему као месту рада украјинских преписивача-духовника, тешко би било додати нешто ново и оригинално.[27] Ипак, чини нам се да порекло наших књижевника, као и давно изречено питање Тихомира Остојића у вези са дијаком Јелисејем који је „Бог зна каквом судбином доспео из Подолије у Подунавље"[28] дају

---

23 И. Руварац, *Стари Сланкамен*, Зборник Илариона Руварца, свеска I, Београд 1934, 386-387; Т. Остојић, *Књижевност у Срему за последњих деспота Бранковића (1465-1516)*, Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу, Београд 1921, 142-143; Мл. Лесковац, *Српска књижевност у Војводини до велике сеобе*, Војводина, I, Нови Сад 1939, 425-426; Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина, I, 382; Д. Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина, I, 173; М. Н. Тихомиров, *Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времён до половыни XVII в*, Славянский сборник, Москва 1947,190-191; ова тема посебно је интерпретирана у делима Ђ. Сп. Радојичића, *Стари српски писци руске народности*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига V, 1960, 199-200; исти *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, 286; исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и турско доба*, Нови Сад 1967, 260-281; Д. Богдановић, *Српска књижевност између традиције и хронике свог времена*, Историја српског народа, друга књига, Београд 1994, 501.

24 Јелисејево навођење чланова деспотске куће Бранковића било је у хронолошкој и насловној контрадикцији. Упоредити: И. Руварац, *Стари Сланкамен*, 386-387; Ђ. Сп. Радојичића, *Стари српски писци руске народности*, 199.

25 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд 1902, 113.

26 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига IV, Београд 1923, 40-41; *Словенско-српска књижница на св. Гори Атонској*, Гласник српског ученог друштва, књига XLIV, Београд 1877, 244.

27 Наведена констатација своје упориште изводи из садржаја напомене бр. 20.

28 Т. Остојић, *Књижевност у Срему,* 143.

повода, барем у случају овдашње научне јавности, за неколико интересантних појашњења.

Пре свега, бићу слободан да Јелисеја и Андреја сврстам у ред духовника. Јелисејево представљање као дијака речито је само по себи, и понајпре упућује на његов статус духовника.[29] Андреј, међутим, „не открива" да ли припада неком духовном чину или је световњак. Украјински преписивачи из друге половине XV и прве XVI века, потицали су из реда свештенства, световњака и монаха. Најбоље је познат рад преписивача који су припадали првој групи. Основни преписивачки центри традиционално су били манастири. Изван њих, на пример у Галицији, позната је и делатност преписивача-свештеника, а сасвим ретко и световњака.[30] Било како било, чини ми се да би било врло незахвално раздвајати световњаке од духовника, када је реч о њиховој ондашњој, преписивачкој улози. Извесно је да су и једни и други у својој младости стекли образовање које је пружала нека манастирска или парохијска средина. Самим тим били су уведени у одређени духовнички степен.

Заједничко за оба руска преписивача која су деловала у Сланкамену, било је то што су потицали из области некадашње Галичко-Волинске кнежевине. Сјанок, односно Санок, био је град-тврђава на западним државним међама Галиције. На пример, у њему се 1205. године кнегиња Романова, удовица галичко-волинског владара Романа Мстиславича, састала са угарским краљем Андријом II.[31] На С друге стране, Подољски Каменац био је (у XV веку) највећи град на територији некадашње галичке Подолије или Понизја, како је гласио старији историјски назив ове руске земље смештене између средњег тока Дњестра и Буга. Како је већ споменуто, након пропасти Галичко-Волинске државе 1340. године, њене територије су током дуготрајног сукоба подељене између Пољске и Велике кнежевине Литве. Пољска је 1349. године освојила Галицију, а до краја XVI века успела је да Литви преотме западни део Подолије са Каменцем Подољским; област коју су Литванци 1363. године, након сјајне победе на реци Сиња вода, освојили

29 У српском средњовековном миљеу значење речи дијак било је двојако. Примарно је означавало најнижи степен свештенства, да би се касније под њом подразумевао професионални писар или преписивач. У руском случају, дијак је такође, пре свега, носилац нижег црквеног чина, мада, идентично српском примеру, и писар – службеник кнежевске власти. Упоредити: *Лексикон срйскоī средњеī века*, Београд 1999, 152; М. Грушевський, І*сторія*, V, 476-477; И. И. Срезневский, *Материалы для Словаря древне-русскаго языка*, I, Graz 1956, 667-669

30 *Українська культура, XIII – першої половини XVII століть*, том 2, НАНУ, Київ 2001, 387-394.

31 ПСРЛ, II, 717.

од „Татара". Без обзира што ће од 1386. године Пољска и Велика Кнежевина Литва бити у државној унији, њихово супарништво на руском тлу ће још дуго потрајати. У њему ће важан чинилац бити верско питање и доминантни руски елемент у Великој Кнежевини Литви.[32]

Тако су Јелисеј, и касније, Андреј, стигли у Сланкамен из „руских земаља" ондашње Пољске. О томе, наиме, речито сведочи Андрејево представљање као „Русина". Име Русин у првој трећини XVI века није само етноним, већ је, истовремено, карактеристично одавало и територијалну припадност – поданика Пољске круне који је потицао из некадашње Галичко-Волинске кнежевине. Ове територије су под Пољском 1434. године биле организоване као Руско војводство (раније краљевина). Војводство са седиштем у Лавову су чиниле пет области: Лавовска, Перемишљска, Холмска и Саноцка, названа по граду Саноку, одакле је по сведочанству власторучног записа, потицао Андреј.[33]

Шта је онда натерало ова два преписивача да напусте родну груду и да се појаве у удаљеном Сланкамену у Срему?! Сам начин живота духовника, монаха и њима блиских преписивача, стављао је пред овај слој људи искушење далеког пута, у циљу остварења духовних мисија. Можда је на тој релацији Сланкамен на Дунаву био само пролазна тачка на путу за Свету гору. Можда. Или је Сланкамен, посед српске деспотске куће Бранковића у Угарској, средиште живе преписивачке делатности,[34] привлачио и руске преписиваче који су управо ту својим радом могли да зараде средства за живот. Путокази веза између припадника ондашње заједнице православних земаља одавно су читљиви и јасни. Добро су познати подаци о томе како су православни у Срему и другим српским земљама током XV и XVI века преко Влашке и Молдавије били повезани са духовним средиштима у Украјини, а одавде су путеви духовних мисија и иштења милостиње водили све до Москве и Русије.[35] Места сусретања украјинских, српских и бугарских

---

32 Након оснивања Златне хорде, Монголи су почетком 50-их година XIII века од галичко-волинских Романовича освојили Подолију, која се граничила са степом, да би ову област 1363. године освојио велики литвански кнез Олгерд. О Подолији, Пољском освајању територија Галичко-Волинске кнежевине и супарништву са Литвом: М. Грушевський, *Історія,* IV, 3-282.

33 У првој трећини XVI века „презиме" Русин, у свом територијалном значењу, на подручју руских обласати Пољске није било ретко код ондашњих људи од пера. Упоредити: *Українска культура*, 2, 362-363; *Малий словник Історії України*, Київ 1997, 348-349.

34 Р. Грујић, *Духовни живот*, 382-383; И. Руварац, *Стари Сланкамен*, 386-390.

35 М. Н. Тихомиров, *Исторические связи русского народа*, 173-188.

преписивача били су манастири у Молдавији, у Сучави (Suceava), као и манастири у Путни и Драгомирни у Буковини.[36]

Ипак, немојмо заборавити да се у Срему друге половине XV и почетка XVI века осећао немир који је стизао из унутрашности Балкана, настао услед сваког померања турске освајачке силе према северу, или услед хришћанских упада на југ, који су за собом повлачили пресељење великог броја српског народа. У исто време, одбрана јужних угарских граница захтевала је тешке пореске обавезе које су падале на терет нижих слојева становништва.[37] У таквим условима, у Срему на Дунаву, радили су Јелисеј и Андреј. Међутим, у њиховој постојбини други су услови покретали православни свет на „померање." Ово померање није било у тој мери просторно, изузев малог дела феудалне елите и духовника, колико се радило о потискивању некадашњег владајућег слоја кијевске епохе према друштвеним маргинама.

После пољског освајања галичких и волинских земаља, православна црква и руски бојарски слој су све снажније били маргинализовани у односу на латинску цркву, државну веру и њену „шљахту".[38] Тај однос можда најкарактеристичније илуструје казивање великог средњовековног пољског историчара, Јана Длугоша.[39] По његовим речима, 1412. године у галичком удеоном, древном престоном граду, Перемишљу (Przemiśl), боравио је пољски краљ Владислав Јагело. Да би се одбранио од оптужби да штити шизматике, он је дао да се православни саборни храм у перемишском замку промени у онакав какав је предвиђен латинским обредом. Храм је срушен. Камени тесани блокови бачени су у реку Сан, да би се на тај начин са њих спрала шизма, и потом је од њих подигнута нова католичка црква.[40] У том далекосежном историјском процесу, током XV и XVI века, топио се некад славни и моћни слој галичких бојара. Тихо, често без видљивих трагова у историјским изворима, а најчешће, ипак, преко брачних веза, они су у новој држави примили латинску веру и њене обичаје. Упоредо са њиховим однарођивањем, смањивала се и издашна материјална помоћ православној

36 Українська культура, 2, 391 (О. Горбач, *Слов'янскі рукописи манастирьских бібліотек у Путній и Драґомирній в Румунії*, Богословія, 32/1986, 191)

37 А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 21-55.

38 Садржајно о овим процесима излаже М. Грушевський, *Історія,* V, 21-27, 422-448.

39 Јан Длугош (1415-1480), краковски каноник, дипломата, дворски васпитач и историчар. Написао чувено дело *Historia Polonica.*

40 Я. Д. Исаевич, *Культура Галицко-Волынской Руси*, Вопросы истории, 1/1973, 102; *Joannis Długossii Historie Polonicae,* „Opera omnia", ed. A. Przezdyiecki, liber XII t. 13, Cracoviae MDCCCLXXVII, 148.

цркви и културним добрима која су стварана под њеним окриљем. Све су то разлози који су могли наше преписиваче да покрену на пут ка југу ондашње Угарске, где су смерали да, у српској средини Срема, наставе свој рад.[41] Међутим, у наступајућој историјској перспективи, српско племство у Угарској, барем оно које је имало срећу да новостечене поседе сачува од турског освајања, делило је судбину сличну оној коју су имали руски бојари Галиције и Западне Украјине. У новим условима, на бојном пољу, тешко стечена сталешка припадност однела је превагу над њиховим националним коренима.[42]

41 Јелисеј дијак и Андреј Русин свакако нису били једини људи од пера који су крајем средњег века из руских земаља доспели у српске средине у јужној Угарској. Мада то није предмет нашег рада, таква личност био је и Василије Никољски из Доње Русије, као и многи други писменици чија делатност је уосталом позната (погледати напомену број 22). Василије Никољски је 1511. године, на захтев војводе Стефана Јакшића, саставио једну теолошку расправу о происхођењу светог Духа. Захваљујући радовима Ђ. Сп. Радојичића, Василијево дело је интерпретирано у српској науци (Ђ. Сп. Радојичића, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига II, 1957, 248-249; исти, *Стари српски писци руске народности*, 200-201; исти *Јужнословенско-руске културне везе*, 286-287). Ипак, можда је ова напомена право место да допунимо нека сазнања о Василију. Његово навођење да је из „Долњој Руси" упућује нас на данашњу централну Украјину, а не на прикарпатску или закарпатску Русију. Такође је извесно да је Василије био писар литванске великокнежевске канцеларије, који је у вези са кнежевима Глинским 1508. године отишао у Русију. О овоме упоредити: О. В. Русина, *Україна під Татарами і Литвою*, Київ, 1998, 274.

42 Процес денационализације украјинског и српског племства у 16. веку на тлу Угарске, и Пољске и Литве, на другој страни, посебна је тема са идентитичним хронолошким оквирима и многим заједничким цртама, која би свакако захтевала упоредни истраживачки приступ. Овом приликом скрећемо пажњу на дела: М. Грушевський, *Історія*, VI, 238-246 и даље; Н. М. Яковенко, Українська шляхта з кінця XVI до средини XVII ст. (Волин и Центральна Україна), Київ 1993; N. Lemajić, *Srpski narodni prvaci, glavari i starešine posle propasti srednjovekovnih država*, 155-158.

Djura Hardi
Faculty of Philosophy
Novi Sad

RUSSIAN MONKS, PRIESTS AND COPYISTS ON THE TERRITORY OF SREM DURING THE MEDIEVAL PERIOD

ABSTRACT

The article deals with mobility of priests, monks and copyists that maintained the connection between Galicia and Srem during the medieval period. Such historical phenomenon could be explained by the lifestyle of medieval clergymen and monks, but most of all by social and political circumstances that inspired these people to migrate, spreading cultural heritage of the orthodox world. In the author's opinion, the main connection between these two regions, for the period from the 12th to the 14th century, was the orthodox Monastery of Saint Demetrius, situated by the Sava (today's location of Sremska Mitrovica), as well as the rulers who supported it. The mediators in the process of delivering the gifts and donations were probably the monks themselves. Russian monks were also traveling to Saint Demetrius Monastery, being the most convenient carriers of donations sent by dukes of Galicia in the 12th century. In the mid 13th century, the Russian Duke Rostislav Mihailovic arrived to Macva or Srem Ulterior. According to the testimony of the Russian Annual, along with him came his supporter, the banished Bishop of Galicia, Artemius. "The King of Srem" Dragutin sent gifts and donations to Russian countries, again engaging monks and priests as mediators. In late medieval times, when the tradition of Saint Demetrius Monastery has already faded away, new orthodox monasteries and centers of spiritual life appeared as a result of migrations of Serbian people and elite to North regions, caused by the invasion of Turkish conquerors. At exactly those times – in 1490 and 1513, two copyists from Ukraine worked in Slankamen: Jelisej Dijak from Kamenac Podoljski and Andrej Rusin from Sanok. They both came from the territory of Dukedom of Galicia and Volin, which ceased to exist in 1349, after it had been occupied by Poland.

UDC 94(497.15)"1941/1942"(093)

Драгица Кољанин
Филозофски факултет Нови Сад

ПАРТИЗАНСКО-ЧЕТНИЧКИ СУКОБ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ 1942. ГОДИНЕ[1]

Сажетак: На основу архивских истраживања, објављених историјских извора, сећања учесника, периодике и литературе, приказани су почетак и ток устанка у источној Босни 1941. године и постепено одвајање два устаничка покрета, Народноослободилачког (партизанског) и Југословенске војске у отаџбини (четничког покрета). Тежиште излагања је на сукобу ова два покрета у источној Босни током 1942. године, у оквиру кључних војних и политичких догађаја у Југославији током прве две ратне године.

Кључне речи: Други светски рат, Југославија, Трећи Рајх, Независна Држава Хрватска, источна Босна, Народноослободилачки покрет, Југословенска војска у отаџбини.

Разбијањем Југославије у Априлском рату 1941. и њеном поделом, српски народ се нашао у изузетно тешком положају. То је посебно било изражено на територији новоуспостављене Независне Државе Хрватске, за коју је уништење целокупног српског становништва на њеној територији постало један од приоритетних националних циљева. Безобзирном и систематском убијању су посебно били изложени Срби из граничних подручја. Тако је и српско становништво источне Босне, већ првих месеци по успостављању нових граница, постало жртва злочина, које су махом чинили домаћи муслимани, често познаници и комшије својих жртава. У највећој мери, злочинима су били изложени Срби уз Дрину: у Бирчу, Власеници, Лудмеру (сребренички крај), док су подручја Мајевице, Семберије и Босанске Посавине била, барем у прво време, у мањој мери изложена терору. Од краја јуна, а поготово током јула и августа 1941. године, талас масовних убистава Срба захватио је највећи део источне Босне, што је био непосредан узрок организовања широког устанка српског народа. Устаничке борбе у источној Босни почеле су крајем јула и почетком августа у

[1] У раду су изложени етапни резултати истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта *Војводина – мултиетнички простор*, који финасира Министарство за науку Републике Србије (пројекат број 1332).

околини Сарајева, и убрзо су се проширили на друге делове источне Босне: на Романију, Бирач, Лудмер, Озрен и Мајевицу.[2]

У источној Босни су постојала два главна устаничка покрета. Партизански Народноослободилачки покрет (НОП) је водила и организовала Комунистичка партија Југославије. Истовремено је постојао и самоникли устанички покрет који се убрзо улио у партизански, или у четнички покрет пуковника Драгољуба Драже Михаиловића. Ипак, устанички фронт релативно дуго је остао јединствен, захваљујући расположењу највећег дела бораца и непосредној угрожености од стране истог непријатеља. С друге стране, покретање устанка је јачало терор усташке државе према српском народу, а све крупније војне операције хрватских и немачких снага против устаника биле су праћене масовним убијањем и интернирањем Срба и уништавањем њихове имовине.

Југословенски комунисти, за све време рата, нису доводили у питање своју руководећу улогу у борби за ослобођење, нити је отваран простор другим политичким и војним снагама. Под паролом нужности јединства у борби против окупатора и њихових помагача, уобличена је специфична концепција револуције у условима ослободилачке борбе. Бескомпромисна борба за ослобођење била је програм окупљања свих који су хтели у њој да учествују. На тој основи руководство КПЈ је покушало да оствари тактичку сарадњу са супарничким покретом пуковника Михаиловића и четничким снагама које је он контролисао.

После окупљања са групом официра на Равној гори 11. маја 1941. године, пуковник Михаиловић почео је да шири своју војну организацију припремајући оружану борбу за период када за то „дође време". Настојао је да под своју контролу стави и устаничке снаге ван Србије, преко својих официра које је упућивао на устаничка подручја. Како је Д. Михаиловић убрзо постао и представник међународно признате Југословенске владе у избеглиштву, а његове снаге стекле препознатљив назив, Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО), акција која је са његове стране уследила, добила је легитимитет. Стога је за Д. Михаиловића било каква, а поготово револуционарна промена власти била неприхватљива, и од почетка је била непремостива препрека за сарадњу са НОП-ом. Међутим, питање борбе против окупатора постало је пресудно за односе два покрета и њихов међународни положај. Сукобиле су се две непомирљиве концепције: с једне стране, стратегија бескомпромисне борбе, без обзира на жртве, и с друге стране, стратегија организовања и припремања за борбу, као и такти-

[2] Др Здравко Антонић, Устанак у источној и централној Босни 1941, 2. издање, Тузла 1983, стр. 129.

зирања са противником. Ово питање, у крајњој линији, било је пресудно за победу једног и пораз другог покрета.[3]

Великим делом устаничких јединица у источној Босни командовали су угледни људи из њихових сопствених редова. Један од најистакнутијих устаничких вођа био је Перо Ђукановић, сељак из Кравице, српски добровољац из Првог светског рата. Међутим, неке устаничке вође нису су се либиле пљачке, што им је неретко био главни мотив њиховог „ратовања". Већ током августа 1941. године, команду над неким од ових јединица су почели да преузимају официри (војни и жандармеријски), које је упутио штаб пуковника Д. Михаиловића из Србије: мајори Бошко Тодоровић и Јездимир Дангић, капетан Сергије Михајловић, и, касније, капетани Ристо Ћуковић, Стеван Дамјановић Леко и други. Вође устаника предавале су им команду, не само као школованим војницима, него и као представницима легитимне југословенске власти. Углед краља, династије и четника у источној Босни, био је велик, тако да је устаницима било сасвим природно да њихови представници преузму команду над устанком.[4]

Иако су поједини новодошли официри потицали из источне Босне, постојало је стално ривалство и суревњивост између њих и локалних устаничких вођа. Четничке снаге у источној Босни држале су простор од реке Дрине, јужно од Зворника према Бирчу (Сребреница, Братунац, Дрињача, Власеница, Хан Пијесак), а заједно са партизанима део фронта према Олову, Кладњу и Рогатици. Према процени комесара Главног штаба партизанских одреда Босне и Херцеговине, Родољуба Чолаковића, из друге половине новембра 1941. године, у источној Босни партизани су имали око 6.000 бораца у шест одреда: Романијском, Озренском, Бирчанском, Калиновичком, Мајевичком и одреду „Звијезда". Четничке снаге у источној Босни су бројале око 4.000 бораца у четири одреда: Мајевичком, Сребреничком, Власеничком и Рогатичком.[5]

На основу споразума партизанских и војно-четничких одреда, склопљеног 1. октобра 1941. године у Дрињачи, створен је заједнички штаб, донета је одлука о општој мобилизацији и о успостављању заједничке

---

[3] Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, књ. I, Између националних и идеолошких изазова, Београд, 1985, стр. 63-72, 84, 101, 164; Бранко Петрановић, Стратегија Драже Михаиловића 1941-1945, Београд 2000, стр. 149-177.

[4] Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, књ. II, Сарајево 1966, стр. 22-32.

[5] Исто, стр. 266-269; према процени Ј. Броза у извештају Коминтерни октобра исте године, партизанске снаге у Југославији бројале су око 100.000, а савезничке четничке снаге око 30.000 бораца; Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, Београд 1983, том 7, стр. 145.

власти (народних одбора) у ослобођеним крајевима. У Команду босанских војних и партизанских одреда ушли су Родољуб Чолаковић, Слободан Принцип и Светозар Вукмановић, са једне стране, и жандармеријски мајор Јездимир Дангић, капетан Сергије Михајловић и Перо Ђукановић, са друге стране. Овај споразум сигурно је био у оквиру ширег процеса преговарања два покрета о заједничкој борби, али се показао нешто трајнијим и успешнијим од сличних партизанско-четничких споразума, склапаних током јесени 1941. године у западној Србији.[6]

После избијања отвореног сукоба два покрета у Србији почетком новембра 1941, штаб Д. Михаиловића је настојао да у борби против партизана употреби и четничке снаге из источне Босне. Тих дана на Равној гори је боравио командант босанских четничких одреда из источне Босне, Јездимир Дангић, који је по повратку јавно говорио да споразум са партизанима више не важи. Д. Михаиловић је упутио 9. новембра наређење Ј. Дангићу, тражећи од њега да разоружава партизане и доведе у Бајину Башту све своје снаге, остављајући у Босни „само најнужније", а затим да одатле удари на Ужице и Косјерић. У овом наређењу Д. Михаиловић је за сукоб оптуживао другу страну. „Треба дакле енергично да нас подржите, да нам помоћ стигне како бисмо могли даље продужити нашу борбу против окупатора. Треба да знате да се на челу партизана налазе Хрватске Усташе, којима је за циљ да гурну наш народ у братоубилачки рат и да спрече одмазду Хрватима." Према сећању Р. Чолаковића, Ј. Дангић „није могао кренути никога, јер тада ни један босански четник није хтио да окрене пушку на партизане".[7] Прилике у Србији и источној Босни у много чему су се разликовале. Партизанске и четничке снаге у источној Босни већ месецима су се заједнички бориле против фашистичке хрватске државе, а разлике међу устаницима

6 З. Антонић., н. д, 426-427; Р. Чолаковић, н. д, II, стр. 39-43; Перо Ђукановић, Записи Пере Ђукановића. Устанак на Дрини, приредио др Здравко Антонић, Београд 1994, стр. 124-125; Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече*. Мемоари, књ. I, Загреб 1982, стр. 312; Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst (даље: BdS), D-254, Der Verbindungsfuehrer zur F. K. 816-an der Befehlshaber d. Sicherheitspolizei u. d. SD, Belgrad, Шабац, 30. III 1942; Ј. Б. Тито Сабрана дјела, том 7, стр. 166-168, Тито, Команданту војно-четничких одреда пуковнику г. Дражи Михаиловићу, 20. октобар 1941; Архив Савеза Комуниста Босне и Херцеговине, (даље: Архив СК БиХ) том II, књига 1, Сарајево, 1952, стр 122, Главни штаб НОПО за БиХ, Партизанским одредима БиХ, новембар 1941. године; Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији, Београд 1963, стр. 190-210.

7 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том XIV, књ. 1, Београд 1981, стр. 72-75 (даље: Зборник НОР); Р. Чолаковић, н. д, II, стр. 238-240; види и: „Борба", бр. 11, 11. XI 1941, Четници из борбе у Босни за јединство са партизанима.

биле су најчешће само формалне. У таквој ситуацији наређење Д. Михаиловића морало је да остане без резултата.

Истребљивање целокупног српског становништва готово закономерно је изазивало истоветан одговор и није било ни мало лако одупрети се осветничкој стихији. Руководство НОП-а сматрало је за своју велику заслугу спречавање српског реваншизма према муслиманском (и хрватском) становништву. Од самог покретања устанка, КПЈ је преко НОП-а доследно спроводила политику борбеног јединства, без обзира на националну, верску и политичку припадност, не одричући се своје руководеће улоге.[8] Преко својих представника упућених и у источну Босну, Д. Михаиловић је настојао да стекне контролу над устаницима, да истисне супарнички НОП и да, без већих борби са окупатором, са изграђеном војном (касније и политичком) организацијом сачека расплет на великим фронтовима, чувајући при томе српске животе. Уколико је то било могуће, пресељавањем и масовним покољима несрпског становништва, требало је не само осветити српске жртве, него и створити изразиту српску превагу у послератној Југославији.[9]

На иницијативу Главног штаба НОПО БиХ, у Власеници 16. новембра 1941. године, одржана је конференција највиших партизанских и четничких представника из источне Босне, да би се решили проблеми у њиховим односима. И поред готово општег расположења за наставак заједничке борбе, Ј. Дангић и круг око њега успели су да изазову расцеп. Резолуција о наставку заједничке борбе (формирањем заједничког Одбора народне управе) није усвојена, а партизански и четнички представници су се разишли. Наредног дана, на одвојеној конференцији у Власеници, четнички команданти су донели резолуцију којом је одвојена четничка команда у источној Босни, а заједнички партизанско-четнички штаб и формално је прекинуо рад. Предложено је стварање Привремене управе источне Босне, која би била „првостепена цивилна власт на подручју ослобођене Босне", са већином четничких представника. Привремена управа формирана је 18. новембра, и већ сутрадан упутила је партизанском вођству позив на слогу и сарадњу у духу закључака који нису усвојени на конференцији од 16. новембра. „Обзиром да би брзо постизање споразума четничко-партизанског у Босни

[8] Архив СК БиХ, том I, књ. 1, стр. 30-37, Проглас ПК КПЈ за БиХ „Радницима, сељацима и грађанима Босне и Херцеговине", август 1941; С. Вукмановић Темпо, I, н. д, стр. 276-277, наводи да је он аутор овог прогласа.

[9] Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 1-10, Стеван Мољевић. Хомогена Србија, Никшић, 30.јуна 1941: исто, стр. 93-100, Команда четничких одреда Југословенске војске, Горски штаб, ђенералштабном мајору г. Ђорђу Лашићу, 20. децембар 1941; исто, стр. 101-103, Стеван Мољевић, Драгиши Васићу (крај децембра 1941).

могло повољно утицати на окончање братоубилачке борбе у Србији, а свакако би бар спасло овдашње Србе од те убиствене борбе, потребно је да се на овај предлог одговори што пре".[10]

Партизанско-четничко раздвајање у источној Босни било је противно расположењу бораца, али и неких четничких вођа. П. Ђукановић, који је против своје воље ушао у новоформирану четничку управу, овако је оценио њен рад: „Управа источне Босне, са натезањем и само на папиру, постојала је непуна два мјесеца и распала се. У њој је непун мјесец дана царов'о сам Аћим Бабић. Пошто сједнице нису ни држате, сви други чланови били су на друге стране. А била је и тешка зима са снијегом".[11]

Сарадња партизана и четника уговорена у Власеници је прекинута, али је до почетка 1942. године настављена оперативна сарадња. Четничка Привремена управа источне Босне почетком децембра 1941. године предложила је Главном штабу НОПО БиХ састанак ради заузимања заједничког става поводом обавештења да ће 15. децембра јединице генерала Недића ући у источну Босну. Састанак је одржан у Краљевом Пољу код Хан Пијеска. Партизански представници су тражили да се поведе борба против сваког непријатеља који покуша да уђе у источну Босну, док су четнички представници предлагали да се партизани и војни четници повуку а да остану само четници који могу да се споразумевају са непријатељем. Ипак, донета је заједничка одлука да се и партизанске и четничке снаге одупру сваком ко буде надирао у источну Босну, па биле то и Недићеве снаге. О тој одлуци требало је обавестити све јединице. Партизански представници, знајући за дотадашње везе Дангића са Недићем, нису били уверени да ће и друга страна спровести одлуку.[12]

Војна сарадња партизана и четника је, ипак, настављена. Здружене снаге Романијског партизанског одреда и партизанског одреда „Звијезда", заједно са две чете четника, заузеле су Олово 17. децембра 1941. Истовремено, Озренски партизански одред ослободио је долину Криваје тако да је повезана слободна територија од Озрена, преко Звијезде, Романије до Би-

10 Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 79-82, Записник на конференцији преставника четника у Власеници дана 17. новембра 1941.године; исто, стр. 83-84, Привремена управа источне Босне, Штабу Народно-ослободилачке војске за Босну и Херцеговину, 19 новембра 1941 год, Власеница; Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), фонд Четничка архива (даље: Ча), к-174, ф-4, д-16, Предлог партизанско-четничке резолуције; П. Ђукановић, н. д, стр. 134-135; Р. Чолаковић, н. д, II, стр. 240-251.

11 П. Ђукановић, н. д, стр. 136.

12 Зборник НОР, том IV, књ. 2, Београд 1951, стр. 231-234, Гојко (Р. Чолаковић), Главном штабу НОП одреда за БиХ, 31. XII 1941; Р. Чолаковић, н. д. II, стр. 298-305; П. Ђукановић, н. д, стр. 142.

рча. Ове операције биле су у склопу шире планиране партизанске офанзиве, усмерене на индустријеске центре: Зеницу, Вареш и само Сарајево. Према немачкој процени, партизански, односно партизанско-четнички напади на Вареш и Пале били су демонстрација која је требало да прикрије намеру устаника да нападну Сарајево. Партизанско вођство је, заиста, у то време имало далекосежне планове о освајању власти и преласку на „другу етапу" револуције, што се одразило и на однос према четницима.[13]

Устанак у источној Босни, гледано по величини слободне територије, тада је достигао свој врхунац. Међутим, прилике на самој територији источне Босне и у њеном суседству радикално су биле промењене. И овде су се односи између партизанског и четничког покрета ближили потпуном раскиду и почетку оружаног сукоба. Непосредан утицај на устанак на подручју источне Босне имале су војне и политичке акције осовинских савезника, које су уједно биле и део ширих процеса за угушење устанка на главним устаничким подручјима у Југославији. Због заузетости на источном фронту и помањкања снага, Немци су били принуђени да прихвате шире италијанско војно ангажовање у НДХ. Италијански интерес био је да покажу да је независна Хрватска неспособна за живот и да ставе под своју контролу што већи део њене теротирије.

I

После широких немачких војних операција у Србији крајем новембра и почетком децембра 1941. устанички покрет на овом подручју углавном је уништен. Тада је порастао значај источне Босне за све сукобљене стране. Слободна територија у источној Босни значајно је угрожавала интересе Трећег рајха и НДХ. Командант немачких трупа у Србији и НДХ генерал Бадер је 20. децембра 1941. године процењивао да су се немири у источној Босни због „доласка бунтовника из Србије" чак појачали и да хрватске трупе нису у стању да им се саме супротставе. Због тога је средином јануара 1942. године предузета крупна немачка војна операција на овом простору.[14]

---

13 Зборник НОР, том XII, Београд 1973, књ. 1, стр. 789-794, Команда Абвера у Београду, Извештај о покрету отпора на подручју бивше Југославије (од 7. до 17. 12 1941); Зборник НОР, том IV, књ. 2, стр. 212-214, Штаб Романијског НОП одреда, Штабу НОП одреда Метаљка, 22. децембра 1941; Штаб Романијског одреда намеравао је да после ослобађања Сарајева, Вареша и Зенице мобилише индустријски пролетаријат да би партизани тако ојачани „могли да се супротставе четницима". Види и: Јеремија Перић Јешо, Олово у Народноослободилачкој борби, Тузла 1981, стр. 170-173.

14 Зборник НОР, том XII, књ. 1, стр. 799, Опуномоћени Командант у Србији, Начелна упутства за зиму, Београд, 20. XII 1941; Ахмет Ђонлагић, Мишо Лековић, Њемачка офанзива на источну Босну јануар-фебруар 1942, Београд, 1962. стр. 47-75.

После доласка Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Прве пролетерске бригаде на подручје источне Босне крајем 1941. и почетком 1942. године, дошло је до дефинитивног разлаза са четничким руководством. Истовремено се настојало да се придобију борци из четничких јединица. У том духу били су и закључци саветовања партизанског руководства у Иванчићима 7. јануара 1942. године. Ипак, неколико дана касније, Врховни штаб упутио је Оперативном штабу босанских четника позив на преговоре ради споразума о заједничкој борби. Међутим, до преговора није дошло нити је могло да дође у измењеним околностима у којима су разлике у стратегији и циљевима два покрета отпора дошле до пуног изражаја. Те разлике су се и на овом простору претвориле у отворени оружани сукоб.

На италијанском окупационом подручју источне Босне почетком 1942. године успостављена је сарадња италијанских и четничких јединица. Очекујући немачку офанзиву на источну Босну, четнички команданти са немачког интересног подручја у НДХ настојали су да и са немачким трупама остваре сарадњу и да оштрицу њиховог удара усмере на партизане очекујући да ће источна Босна бити прикључена немачком војноокупационом подручју у Србији. Четничке команде издавале су упутства својим јединицама да се не супротстављају Немцима и да се по могућству повлаче. О томе је склопљен споразум између немачке и италијанске команде у Вишеграду са делегатима Српских четника Босне 15 јануара 1942. године.[15]

Почевши од 15. јануара 1942. године, јаке немачке снаге (342. и 718. пешадијска дивизија) су, по оштрој зими, концентричним ударом продрле на слободну територију Романије, Гласинца и Бирча. До 22. јануара заузети су Рогатица и Олово, партизанске снаге претрпеле су озбиљне губитке, а привремено је изгубљен највећи део слободне територије. Највећи партизански одред, Романијски, распао се. Немачке јединице су имале упутства да стрељају све, било партизане, било четнике, који су учествовали у борбама. По наређењима својих команданата, четничке снаге су се повлачиле без борбе или су се предавале немачким јединицама.[16]

15 Зб. НОР, том XIV, књ. 1, стр. 111-113, Директива мајора Бошка Тодоровића оперативним јединицама источне Босне и Херцеговине, 9. I 1942; АВИИ, Ча, к-231, ф-12, д-1, Команда Вишеградског четничког одреда, Команданту оперативних јединица мај. Бошку Тодоровићу, Вишеград, 11. I 1942; исто, к-232, ф-1, д-1, Телефонска депеша делегата Српских четника Босне четничком штабу Рогатица, 15. I 1942. Види и: Архив Србије и Црне Горе (даље: АСЦГ), фонд ЦК КПЈ, Мемоарска грађа (МГ), бр. 1375, Сећања Радета Јакшића, Бране Савића, Ђорђе Симића, Рајка Мичића и Николе Билића.

16 АВИИ, мф. Фрајбург, р-22, с-184-185 а, Команда 718. п. д, Команди 342. п. д, Прилог уз Оперативну заповест бр. 2, 9. I 1942; исто, мф. НАВ, Т-315, р-2267, с-140-141, Команда 718. п. д, Команданту Корпуса и Команданту Србије, 19. I 1942. У прилогу је

У другој фази операције немачке снаге усмериле су се према Озрену, али је почетком фебруара 1942. године напад прекинут, а немачка 342. дивизија упућена је на Источни фронт. Партизанске снаге са Озрена успеле су да избегну опкољавање. Главни циљ немачке операције у источној Босни – уништење устанка, није остварен. Према немачкој оцени, требало је очекивати „да ће поново почети акције устаника, јер није постигнуто уништење, него само привремено разбијање."[17] Због тога су убрзо почеле припреме за нову, већу офанзиву здружених немачких, италијанских и хрватских снага (операција „Трио").

Источна Босна остала је немачко оперативно подручје где је у име опуномоћеног командујућег генерала у Србији, Бадера, командовао командант 718. пешадијске дивизије, генерал Фортнер. Њему су биле потчињене све немачке и хрватске војне јединице на овом подручју. Према споразуму генерала Бадера и представника хрватске владе од 23. јануара 1942. године, задатак генерала Фортнера био је да се поново успостави мир и ред и да се, под претњом преког суда, омогући да Хрвати, Срби и Муслимани живе једни поред других „као пуноправни грађани у миру и сигурности".[18]

Јануара 1942. Врховни штаб и новоформирана Прва пролетерска бригада су настојали да спрече расуло великих партизанских одреда у источној Босни. Да би прихватили и под својом командом организовали припаднике четничких јединица спремних на наставак борбе, Врховни штаб је одлучио да организује посебне добровољачке јединице, које би под српском тробојком, а не под црвеном звездом петокраком, наставиле борбу. Прва добровољачка јединица био је Јахоринski добровољачки одред са око 900 бораца.[19] Око 22. јануара 1942. године Врховни штаб преименован

забелешка о разговору ген. Фортнера са кап. Штрекером о понуди да се четници предају и, заједно са Немцима, воде борбу против партизана; Р. Чолаковић, н.д, II, стр. 360-363; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 52-53, Опуномоћени командант у Србији, Команданту оружаних снага на Југоистоку, Десетодневни извештај, Београд, 20. I 1942. Овде се наводи да је понуда Ј. Дангића 342. дивизији о ненападању одбијена, да већина четника према наређењу претпостављених избегава борбу као и да се 500 четника предало; Зборник НОР, том IV, књ. 3, стр. 96, С. Вукмановић Темпо, Титу, Сарајево, 28. I 1942.

17 АВИИ, мф. НАВ, Т-315, р-2267, с-726-728, Команда 718. п. д., Ком. Корпуса и Ком. Србије, 7. II 1942; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 87-105, Опуномоћени командант у Србији, Команданту оружаних снага на Југоистоку, Београд, 30. I 1942.

18 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 64-68, Виша команда за нарочиту употребу, Промеморија, 26. I 1942; исто, стр. 68-72, Немачки генерал у Загребу, Врховној команди Вермахта и др., 26. I 1942.; А.Ђонлагић, М. Лековић, н. д, стр. 51-126, 154-187.

19 Павле Јакшић, Над успоменама, књ. I, Београд 1990, стр. 220-224; Здравко Антонић, О формирању добровољачких јединица у источној Босни почетком 1942. године, у:

је у Врховни штаб Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије. Одреде Добровољачке војске требало је осим у источној Босни, формирати и у другим крајевима Југославије, али до тога није дошло.[20]

Под притиском немачке офанзиве у којој, и поред обећања свом осовинском савезнику, нису учествовале и италијанске снаге, партизански Врховни штаб се са Романије повукао у италијанску окупациону зону, у Фочу, одакле је Дурмиторски партизански одред протерао четнике. После протеривања четника и из Горажда и Чајнича, у овом делу источне Босне, северне Херцеговине и дела Црне Горе и Санџака створена је шира партизанска слободна територија са центром у Фочи, која је постојала до маја 1942. године. Током целог овог периода Врховни штаб непосредно је руководио НОП-ом на подручју источне Босне, сем на Мајевици и Озрену. Истовремено, на овом подручју деловао је и новоформирани партизански Оперативни штаб за источну Босну који је већ 23. јануара 1942. године објавио општу мобилизацију. Оштрица борбе усмерена је према четницима: „Гдје год се појаве те банде, одмах треба убијати њихове вође и главне покретаче, а заведене масе разоружати или их примити под команду као добровољачку војску".[21]

Формирање добровољачких јединица настављено је на подручју источне Босне током фебруара и марта 1942. године, када су формирани Фочански, Дрински, Рогатички, Власенички, Сребренички и Крајишки добровољачки одред.[22] Већина ових одреда формирана је после продора Пролетерске ударне групе (делова I и II пролетерске бригаде), од Фоче и Чајнича, према Рогатици, Власеници и Сребреници, до Милића и Дрињаче,

АВНОЈ и Народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942-1943), Београд 1974, стр. 41.

20 Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 8, Београд 1983, стр. 135-135, Стварање народноослободилачке војске; Милош Хамовић, Добровољачка војска Југославије у саставу оружаних снага НОП-а, Фоча – Крагујевац – Сарајево, 1983, стр. 36-65; „Политика", 9. мај 1975. У изјави за штампу поводом 30. годишњице победе над фашизмом Ј. Броз Тито је изјавио да је средином јануара 1942. године издао наредбу о формирању Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије „јер је видио да има бораца који неће да буду ни партизани ни четници".

21 Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 8, стр. 156-161, Тито, Оперативном штабу НОПО за источну Херцеговину, почетак фебруара 1942; Зб. НОР, том IV, књ. 3, стр. 84-85, Оперативни штаб НОП и ДО источне Босне, Становништву источне Босне, 23. I 1942; исто, стр. 69-70, Врховни штаб НОПОЈ, Штабу Романијског НОПО, 2. I 1942; исто, стр. 171, Врховни штаб НОП и ДВ Југославије, Главном штабу НОП и ДО за Босну и Херцеговину, 8. II 1942;

22 Зборник НОР, том IV, књ. 4, стр. 104-113, Темпо, Врховном штабу НОП и ДВ Југославије, 31. март 1942; З. Антонић, н. ч, стр. 42-45.

а који је трајао од 5. до 25. марта 1942. године. Они су формирани од људства четничких јединица са овог простора, преузетог од стране партизана практично без борбе. И поред наређења својих команданата, четнички борци нису били вољни да се боре против партизана, били су спремни да се боре против усташа, али не и против Немаца.[23]

Руководство НОП-а је од марта 1942. почело да ствара ударне и омладинске чете и батаљоне састављене углавном од чланова КПЈ и СКОЈ-а, односно од „класно изграђених" бораца. Ове покретљиве, добро организоване и наоружане војне јединице су, осим војних, имале и политичке задатке: придобијање колебљиве устаничке борачке масе. Код већине партизана није постојало расположење за борбу против четника са којима су се до скора заједнички борили против истог непријатеља. То је и разумљиво, јер се велики део устаника, у зависности од прилика, опредељивао час за партизанске, час за четничке јединице.[24]

Тито је очекивао да ће после продора Пролетерске ударне групе обновити „народни устанак" у Босни и Херцеговини и створити везу са Србијом, „гдје ће борбе на пољеће узети велике размјере." Тито је наглашавао да је „ликвидирање свих четничких банди исто толико важно као и питање ликвидације окупатора".[25] Партизанско руководство је у неким другим наређењима истицало да су четници главни непријатељи и да њихово уништење има предност у односу на борбу против окупатора.[26]

Настојање партизанског руководства да буде у близини Србије и да се униште сви стварни и потенцијални противници заснивало се на очекивањима релативно брзог завршетка рата, после немачког пораза под Москвом и напредовања Црвене армије децембра 1941. После критике Извршног комитета Коминтерне 5. марта 1942. године, када је од Тита тражено да се „уједине сви антифашистички елементи да се разбију окупатори и извојује национално ослобођење", на седници Централног комитета ЦК КПЈ у Фочи почетком наредног месеца осуђена су „лева скретања" и реафирмисана је платформа Народноослободилачког покрета.[27]

23 Р. Чолаковић, н. д, III, стр. 107.

24 АВИИ, НОП, к-701, ф-2, д-44, Извештај Штаба Оперативне групе, 21. март 1942; П. Ђукановић, н.д, стр. 169-171; Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 9, стр. 15-18, Тито, Главном штабу НОП и ДО за Босну и Херцеговину, 20. фебруара 1942; Зб. НОР, том IV, књ. 4, стр. 69-70, Штаб Бирчанског НОПО, Оперативном штабу за источну Босну, 2. III 1942.

25 Ј. Б. Тито, н. д. н. м.

26 Коста Николић, Историја равногорског покрета, књига II, Београд 1999, стр. 88-96.

27 Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 9, стр. 224, ИК КИ, Јосипу Брозу Титу, 5. III 1942; исто, стр. 91-92, Тито, ИК КИ, 9. III 1942; Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939-1945, Београд 1992, стр. 306-307.

Борбена вредност добровољачких одреда у источној Босни, везаних за своје територије, са свим слабостима карактеристичним за сељачке устаничке масе, није била велика. То се показало нарочито током операције „Трио", започете априла 1942. године. Стварање добровољачких одреда у источној Босни било је резултат прилагођавања руководства НОП-а приликама на овом подручју и значило је фактички наставак стратегије окупљања свих патриотских снага спремних за борбу. Због свега тога на овом подручју није ни могло да дође до „преласка на другу етапу револуције" која је подразумевала масовно убијање свих „потенцијалних противника" револуције. На овом простору није дошло до таласа злочина над потпуно недужним људима, а који је имао катастрофалне последице за НОП у источној Херцеговини и Црној Гори. И поред наређења појединих команданата одреда, па и самог Тита, да је потребно „енергично физичко лквидирање петоколонаша" и да „кулачке елементе треба што прије ликвидирати", источна Босна остала је углавном поштеђена револуционарног терора.[28]

И поред свих напора, првих месеци 1942. године опадање партизанског покрета у источној Босни се настављало. Продор Пролетерске ударне групе, разбијање четничких јединица уз Дрину и формирање неколико добровољачких одреда марта 1942. године значило је само краткотрајни успех. Већ почетком наредног месеца почела је велика операција „Трио", после које је однос снага на овом простору из темеља био промењен.

Још од септембра 1941. године и код четничких и код партизанских руководилаца, код првих са зебњом, код других са радошћу, постојало је очекивање да ће источна Босна (евентуално са делом Војводине) бити стављена под немачку војноокупациону управу у Србији, односно под управу генерала Недића.[29] Оваква очекивања подстакнута су проглашавањем

---

28 Зборник НОР, том IV, књ. 3, Командант Бирчанског НОП одреда, Команданту Главног штаба НОП и ДО Босне и Херцеговине С. Вукмановићу Темпу, 3. II 1942; Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 9, стр. 15-18, Тито, Главном штабу НОП и ДО БиХ, 20. II 1942; П. Јакшић, н. д, стр. 244-247.

29 Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 15-18, Мајор Бошко Тодоровић, Команданту четничких одреда редовне Југословенске војске, 2, IX 1941; Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 7, стр. 131. Тито, за Дједу (ИК КИ), 13. IX 1941. Оваква очекивања постојала су и у српској квислиншкој управи. У меморандуму Савета комесара Војноуправном команданту Србије од краја јуна 1941. предлагало се да се Србији прикључе сви српски крајеви, међу њима и Срем и источна Босна.; АВИИ, фонд Недићева архива (Нда), к-19, ф-1, д-4; исто, НАВ, Т-120, р-200, с-153 547, Турнер, Команданту Југоистока; види и: Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 212-213, Десетодневни извештај Командујућег генерала и команданта у Србији, 10. III 1942.

источне Босне за немачко оперативно подручје и преговорима између мајора Ј. Дангића и немачких представника војноокупационе управе у Србији. Према споразуму Опуномоћеног команданта у Србији (уједно и команданта немачких трупа у НДХ), генерала Бадера и мајора Ј. Дангића, од 1. фебруара 1942. године четничке јединице између Дрине, Саве, Босне и демаркационе линије према Италијанима требало је да се ставе под команду генерала Фортнера, команданта 718. дивизије. Због противљења немачких представника у НДХ и самих хрватских званичника, до закључења споразума није дошло. Иако је био представник Д. Михаиловића, Дангић је уједно изражавао и политику генерала Недића, при чему је уживао његову подршку и помоћ.[30] Овим неуспелим споразумом наговештена је промена немачке и хрватске политике према Србима, па и према четницима.

Велики удар за НОП у источној Босни, поготово Мајевици, био је уништење штаба Мајевичког партизанског одреда 20. фебруара 1942. године у Вукосавцима. Ово су организовали четнички војвода Радивоје Керовић и капетан Стеван Дамјановић Леко. Остаци Мајевичког партизанског одреда повукали су се у Бирач, а четници су завладали подручјем Мајевице. Тих дана је и капетан Драгослав Рачић покушао да на превару уништи штаб Бирчанског одреда. Четници из упоришта Борике заробили су део штаба Романијског одреда и упутили их ка Србији, али их је на прелазу на Дрини група четника (сељака) ослободила. Плашећи се четничког удара са Мајевице, сматрајући да је стање критично, штаб Бирчанског партизанског одреда почетком марта 1942. тражио је интервенцију Пролетерске бригаде, до чега је убрзо и дошло.[31]

Приликом продора Пролетерске ударне групе на четничку територију, од бораца четничких јединица формирани су добровољачки одреди, док су њихови команданти убијани или су се пребацили у Србију. На почетку продора, 7/8. марта 1942. године партизани су разбили четнички центар на Борикама, стрељали официре, а људство делимично уврстили у

---

30 Антун Милетић, О сарадњи команданта четничких одреда источне Босне Јездимира Дангића са Немцима, Војноисторијски гласник (ВИГ), 2 (1972), стр. 137-143; Милан Борковић, Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941-1944, књ. I (1941-1942), Београд 1979, стр. 48-50.

31 Зборник НОР, том IV, књ. 4, стр. 69-70, Штаб Бирчанског НОПО, Оперативном штабу НОП и ДО источне Босне, 2. III 1942; исто, књ. 3, стр. 588-590, Заповједништво 4. оружничке пуковније, Догласно извјешће, Сарајево, 26. III 1942; Стево Поповић, Двадесети фебруар 1942, у: Источна Босна у НОБ-у 1941-1945, књ. I, Београд 1971, стр. 517-521; Р. Чолаковић, н. д, III, стр. 108.

добровољачке јединице.[32] Готово истовремено (5. марта), злогласна Црна легија под командом усташког пуковника Јуре Францетића успела је да разбије четничке снаге и заузме Хан-Пијесак где је створено упориште за даљи продор на устаничку територију. Тито је средином марта 1942, наредио Пролетерској ударној групу да обустави продор према северу да не би дошло до фактичког садејства партизанских и хрватских снага против четника, што би имало негативне политичке последице. И поред тога, ударна група је напала четнике и 20. марта заузела без борбе Власеницу, Дрињачу, Сребреницу и Братунац, што је Тито накнадно одобрио.[33]

Уништење устанка у источној Босни требало је да буде резултат сарадње немачких, италијанских и хрватских снага, али и промене политике НДХ према Србима. Међутим, приликом планирања и извођена операције „Трио" у источној Босни, до пуног изражаја дошле су немачко-италијанске супротности. Због недостатка снага Немци су били принуђени да се ослоне на италијанске дивизије, а Италијани су, уз остале своје циљеве, настојали да на реокупираним устаничким подручјима на немачком оперативном подручју у НДХ оставе своје посаде и тако прошире свој утицај преко демаркационе линије.[34] Хрватске снаге настојале су да у условима офанзиве против устаника наставе геноцид Срба, што је изазвало немачку реакцију (разоружавање и хапшење појединих усташа).[35] За спровођење операције

32 АВИИ, Ча, к-261, ф-1, д-27; Р. Чолаковић, н. д, III, стр. 114-119; Љубодраг Ђурић, Сећања на људе и догађаје, Београд, 1989, стр. 76; Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 190-191, Извод из књиге примљених телеграма у штабу Д. Михаиловића, 19. март 1942: „Босанци неће да се боре против партизана. Где су партизани са нашим одредима, официри су морали напустити одреде јер партизани убијају све (одреда) официре које ухвате."

33 Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 9, стр. 116, Тито, Пролетерској ударној групи – Гласинац, 15. март 1942; исто, стр. 118-119, Тито, Оперативном штабу I и II пролетерске бригаде, 16. III 1942; према десетодневном извештају опуномоћеног генерала у Србији команданту оружаних снага на Југоистоку од 31.марта 1942, „На подручју источне Босне борба између Хрвата и Срба даље се заоштрила. Усташе, домаћи партизани, Муслимани и на крају, банде које су се пробиле из Црне Горе боре се раме уз раме против српских снага под Дангићем"; АВИИ, НАВ, Т-501, р-247, с-1067-1070.Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 9, стр. 156-158.

34 Драган С. Ненезић, Југословенске области под Италијом 1941-1943, Београд 1999, стр. 106-107.

35 Због ужасних злочина Францетићеве јединице, немачка војна жандармерија похапсила је у првој половини јуна 1942. године неке њене припаднике. Генерал Глез је од хрватске владе тражио да се „овакви случајеви брзо и оштро пресуђују и да се те пресуде објављују", јер због оваквих поступака стално се обнављају немири за чије смиривање падају немачке жртве"; Немачка обавештајна служба, књ. IX, Београд, 1956, стр.

формирана је Борбена група генерал Бадер, која је требало да почне са операцијама средином априла 1942. године. Концентричним нападом на најважније устаничке регионе, на подручје Хан-Пијесак – Вишеград – Горажде – Соколац, на подручје лука Дрине са Сребреницом, Власеницом и планином Јаворак и на друга устаничка подручја, требало је уништити устанак у источној Босни и отклонити опасност његовог ширења на суседне области. [36] Као и у ранијим упутствима, сви ухваћени у борби требало је да буду стрељани, устаничка насеља спаљена, а помагачи устаника интернирани у логор. Међутим, четнике који не учествују у борби требало је третирати као ратне заробљенике, а евакуација целокупног становништва са појединих подручја није смела да се врши без одобрења команданта Борбене групе генерала Бадера.

Уместо средином априла, како је било планирано, операција је отпочела 31. марта 1942. године продором усташке Црне легије из Хан-Пијеска према Власеници, и даље према Братунцу и Дрини. Бирчански партизански одред повукао се ка Шековићима, Пролетерска ударна група ка југу у италијанску окупациону зону, а добровољачке јединице, и поред местимично јаког отпора, нису могле да се супротставе много надмоћнијим немачким и хрватским снагама. Настало је расуло и велика бежанија српског народа, јер је Црна легија за собом остављала само мртве и згаришта. Велики збегови слегли су се на Дрину преко које је само део избеглица могао да се превезе, јер су Немци наредили затварање границе плашећи се ширења заразе тифуса. Усташка Црна легија тих дана починила је на Дрини ужасне масовне злочине над српским цивилним становништвом које је покушавало да нађе спас преласком у окупирану Србију.[37] Неки четнички команданти, међу њима Дангић и Рачић, прешли су у Србију. После безуспешног отпора и

1115-1118, Немачки генерал у Загребу, Министру иностраних послова НДХ, Загреб, 6. VII 1942.

36 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 281-291, Оперативни штаб Борбене групе генерал „Бадер", Инструкције за операције у Босни, 10. IV 1942; Душан Лукач, Трећи рајх и земље југоисточне Европе, књ. 3, 1941-1945, Београд 1987, стр. 219-223; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 329-335, Командант оружаних снага на Југоистоку, Извештај о раду за време од 1.4. до 30. 4. 1942; АВИИ, НАВ, Т-315, р-2268, с-1084-1086, Команда 718. Пеш. дивизије, свим потчињеним јединицама, 14. IV 1942.

37 АВИИ, НДХ, к-312, ф-57, д-1-7, Злочини Францетићеве Црне легије у 1942. Години; П. Ђукановић, н. д, стр. 172-180; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 390-393, Забелешка с конференције у Сарајеву, 6. V 1942. Према генералу Бадеру, без обзира на спремност хрватске владе на промену политике према Србима, зверства и даље трају. „Ја ћу убудуће наредити да се пуца на усташе који врше злочине, не из обзира према Србима, већ да би се успоставио мир и што усташе у луку реке Дрине то чине под немачком командом." Види и: Момир Крсмановић, *Тече крвава Дрина*, Београд, 1985, стр. 186-194, 233-238.

организовања пребацивања избеглица преко Дрине, у Србију су прешли и неки други устанички команданти, као нпр. Перо Ђукановић. Немци су 11/12. априла 1942. ухапсили Дангића, јер су утврдили да је успоставио везу са Италијанима, који су му предлагали да италијанским командантима пошаље захтев да уђу у источну Босну ради заштите становништва.[38]

После уништења устанка на подручју од Дрине до Рогатице, немачке и хрватске снаге усмериле су се према југу, где су италијанске снаге до 10. маја 1942. године успеле да поврате Калиновик, Горажде, Чајниче и Фочу. Партизанске снаге повукле су се према југу у Црну Гору. Средином истог месеца операција је завршена, по немачкој оцени, са успехом. „Устанички покрет у немачком простору источне Босне је разбијен", констатовано је на консултовању код команданта оружаних снага на југоистоку, тако да је могло да се пређе на организовање војне операције за уништење устанка и у западној Босни.[39]

Још током преговора о заједничкој операцији против устаника у источној Босни, крајем марта 1942. године у Љубљани, и поред противљења хрватских представника, италијански, па и немачки команданти залагали су се за преговоре са четницима и њихово коришћење у борби против партизана.[40] Пре почетка операције „Трио" Немци су толерисали преласке четничких јединица из Србије формираних ради борбе против партизана. Контакти са четничким командантима у источној Босни настављени су и током извођења операције, а толерисано је и слање оружја и људства, као помоћ четницима у источној Босни.[41]

38 А. Милетић, н. ч, стр. 143-144; П. Ђукановић, н. д, стр. 177-181. Немци су имали обавештеја и о италијанским понудама Недићу: „Италијани нуде Србима подршку за успостављање велике Србије и то на штету Хрватске"; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 323-325, Немачко посланство у Загребу, Министру спољних послова Рајха, 24. IV 1942; види и: исто, стр. 405-419, Немачки генерал у Загребу, Извештај о ситуацији у Хрватској, друга половина маја 1942, Политичка ситуација, Загреб, 19. V 1942.

39 АВИИ, НАВ, Т-501, р-248, с-125-127; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 429-435, Оперативни штаб Борбене групе „Генерал Бадер", Закључни извештај операција „Фоча", 20. V 1942.

40 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 241-249, Борбена група „Бадер", Записник о разговору на састанку одржаном у Љубљани 28. III 1942. Према посланику Рајха у НДХ, Кашеу, тада је закључено и следеће: „Покушаће се да се између устаника-четника и партизана – путем преговора с првима изазове расцеп, да би се снаге могле туђи одвојено"; АВИИ, мф Бон, р-4, с-934-935.

41 Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 192, Извод из књиге примљених телеграма у Штабу Д. Михаиловића, 10. IV 1942: „Новак јавља да је отклоњена интервенција Немаца и да су већ сада почели незванично у муницији да помажу четничку ствар. Од владе и Немаца издејствовао слободно пребацивање оружаних снага из Србије".

Под притиском Немаца да измене своју политику геноцида Срба, која је стално генерисала устанак, у врху НДХ донете су одлуке које су de facto само модификовале ову политику. Успеху у борби против устанка, према немачким оценама из маја 1942. године, допринео је и „заокрет хрватског државног вођства у верском једнако као и националном питању", мада су били свесни да је истребљење Срба остало главни циљ хрватске политике, чиме се непрестално распирује жариште устанка.[42]

После првих контаката почетком априла 1942. године, крајем истог месеца почело је закључивање споразума између појединих четничких одреда и власти НДХ. Немци су били у току закључивања споразума и подстицали су привлачење Срба „за сарадњу у земљи". Први споразум закључен је у Варцар Вакуфу (Мркоњић-Граду) 27. априла, између четничког одреда „Кочић", на челу са командантом Урошем Дреновићем, и представника цивилних и војних власти НДХ.[43]

За преговоре са четницима поглавник НДХ А. Павелић је 13. маја 1942. године издао посебно упутство. Њиме је одређено да, у начелу, свугде треба прихватити понуде четника за преговоре и да са њима треба сарађивати све док постоји опасност од партизана, као и да их треба помагати са муницијом. Четници су морали да се обавежу да ће признати НДХ и њеног поглавника. Командант Озренског четничког одреда Цвијетин Тодић је 10. маја 1942. упутио команданту 4. домобранске дивизије у Добоју предлог за закључење споразума о сарадњи свог и других четничких одреда у борби против патизана. После преговора, 28. маја закључен је споразум између представника Озренског (Цвијетин Тодић) и Требавског (Саво Божић) одреда са високим представницима власти НДХ. Већина бораца ових одреда били су против споразума са хрватским властима. У Лопарама је 30. маја 1942. закључено примирје између групе команданата мајевичких четника (војвода мајевички Р. Керовић, Ђуро Бижић, командант Дринског батаљона, Ацо Медунић, командант Брчанског батаљона) и заповедника Треће

42 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 382-389, Оперативни штаб Борбене групе генерала „Бадер", Закључни извештај „чишћење реона око Рогатице", 4. V 1942; исто, стр, 390-393, Забелешка с конференције у Сарајеву, 6. V 1942; исто, стр. 405-406, 409, Немачки генерал у Загребу, Извештај о ситуацији у Хрватској, друга половина маја 1942, Политичка ситуација, Загреб, 19. V 1942.

43 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 477-479, Командујући генерал и командант у Србији, Команданту оружаних снага на Југоистоку, 10. VI 1942; исто, стр. 519-521, Немачки генерал у Загребу, Врховној команди оружаних снага, Загреб, 27. VI 1942; исто, том XIV, књ. 1, стр. 215-218, Записник о споразуму команданта четничког одреда „Кочић" и представника НДХ, Варцар Вакуф, 27. IV 1942. Види и: Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svetskom ratu 1941-1945, Zagreb 1979, стр. 206-210.

домобранске дивизије. И поред спремности на сарадњу, до фармалног споразума између команданта четника из околине Сарајева, Саве Дерикоње, и власти НДХ није дошло.[44]

Овим споразумима, као што је било предвиђено Павелићевим упутством, четници су признали НДХ и њеног поглавника, српском народу гарантована су основна права, а четницима власт на подручјима под њиховом контролом. Договорена је међусобна помоћ у борби против партизана, као и лечење четничких рањеника у болницама. Уз то, омогућено је слободно кретање и трговина, чиме су после дужег времена донекле обновљени економски токови. По оценама хрватских војних руководилаца из друге половине маја 1942. године, споразуми са четницима омогућили су да се политичка ситуација донекле поправи довели до закључка да „приступом четника моћи ће се приступити лакше борби против партизана".[45]

Један од услова за споразум мајевичких четничких команданата са властима НДХ био је да хрватска војска одмах разоружа Домобранску добровољачку пуковнију тузланског трговца Мухамеда Хаџиефендића, јер су сматрали да су „они главни кривци за сва зла која су Српском народу у Босни нанијета". Због неспремности да се то изврши, до каначног споразума није ни дошло.[46]

Овај четнички захтев показује у коликој мери је порастао значај још једног фактора у источној Босни – муслиманског. Незадовољство муслиманске елите било је изазвано како потпуним утапањем Босне и Херцеговине, на коју су они полагали право, у НДХ, тако и великом страдањем муслиманских цивила, пре свега у источној Босни и Херцеговини, на које се

44 АВИИ, архива НДХ, к-55, ф-3, д-41; Зб. НОР, том XIV, књ. 1, стр. 244-247, Штаб Озренског четничког одреда, Команданту IV домобранске дивизије, Добој, Озрен, 10. V 1942; исто, стр. 276-280, Записник о споразуму представника Озренског, Требавског и Одреда Краљ Петар II, са властима НДХ, Липац, 28. V 1942; исто, стр. 285-288, Записник о току преговора мајевичких четничких команданата и власти НДХ, Лопаре, 30. V 1942; исто, стр. 446, Књига бр. 4 примљених телеграма у Штабу Д. Михаиловића, 11. VII 1942; Расим Хурем, Споразуми о сарадњи између државних органа Независне државе Хрватске и неких четничких одреда у источној Босни 1942. Године, Прилози, бр.2, Сарајево, 1966, стр. 297-302. Види и: Зб. НОР, том IV, књ. 6, стр. 377-380, IV. Бојна, Заповједничтву 8. Пјешачке пуковније, Извјешће о састанку четника с Њемцима, Тузла, 20. VII 1942. О споразумима и разграничењу четничке територије види: исто, стр. 413-415, Главни стан Поглавника, Повјереничтву владе и другима, Загреб, 24. VII 1942.

45 АВИИ, НДХ, к-71, ф-2, д-12/18, Велика жупа Усора и Соли, Тузла, Министарству унутарњих послова, Тузла, 17. VI 1942; исто, к-78, ф-9, д- 53, Министарство унутарњих послова, Главном стану Поглавника, Загреб, 16. VII 1942; Зб. НОР, том IV, књ. 5, стр. 396-399, Заповједничтво II домобранског збора, Догласно извјешће од 16. до 31. V 1942.

46 Види нап. 27; АВИИ, Ча, к-233, ф-2, д-12.

сручила четничка освета за геноцид усташке државе над Србима. Ово незадовољство изражено је резолуцијама муслиманских првака у јесен 1941. године. Почетком наредне године почело је стварање посебних муслиманских јединица, углавном у источној Босни. Оне су носиле различите називе (добровољачке пуковније, легије, муслиманска милиција), а организовали су их и њима командовали локални муслимански прваци по којима су обично и носиле име. Од раније јака идеја аутономије Босне и Херцеговине под доминацијом Муслимана оживела је као идеја немачког протектората, при чему је Рајх морао да има у виду и интересе муслиманског света (Турске и блискоисточних муслимана, које је представљао јерусалимски велики муфтија Емин ел-Хусеини).

И поред тога што су из опортуних војних разлога у пролеће 1943. године чак формирали и посебну муслиманску 13. СС-дивизију „Ханџар", Немци су остали доследни у подржавању НДХ, сматрајући је, и поред свих слабости, својим главним ослонцем на југословенском простору. Иако донекле осамостаљена од хрватске, муслиманска политика према Србима није се много разликовала од геноцидног програма НДХ. Већину злочина према српским цивилима све до завршетка рата извршили су управо припадници муслиманских јединица, било разних „легија" и милиција, било муслиманске СС-дивизије, с тим што је код ових других мржња према Србима била подстакнута и муслиманским верским фанатизмом. Муслиманске јединице биле су озбиљан противник и партизанским јединицама, све до последње ратне године, и поред свих настојања НОП-а да њихове припаднике привуку у своје редове, у првом реду паролом борбе против четника.[47]

Од почетка маја 1942. године наступио је период четничке доминације на дотадашњим устаничким подручјима у источној Босни. Операција „Трио" је показала сву колебљивост борачке масе партизанских и добровољачких одреда, суочених са надмоћним противником. Са четничким вођама прво су остварили везе Немци, а затим и власти НДХ. Истовремено,

---

47 И генерал fon Glez Horstenau оптуживао је Хаџиефендићеву јединицу да „врши изразита недела против српског становништва"; Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 321-322, Оперативни штаб Борбене групе генерал „Бадер", Команданту оружаних снага на Југоистоку идр., 22. IV 1942; Енвер Реџић, Муслиманско аутономаштво и 13. СС дивизија. Аутономија Босне и Херцеговине и Хитлеров Трећи Рајх, Сарајево, 1987, в. м; о муслиманским резолуцијама види: Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југословенски федерализам. Идеје и стварност, књ. I, Београд, 1987, стр. 699-700, 707-709, 712.

хрватске власти биле су незадовољне овим стањем и у њиховим извештајима говори се о четничком снажењу.[48]

Источна Босна је и за четнике била од изузетног значаја, уз остало и због повезивања њихове организације и, с друге стране, војних јединица у Србији и у западном делу земље.[49] Сламање партизанских снага у источној Босни у многоме је било олакшано синхронизованом акцијом четничких група у партизанским и добровољачким јединицама („четничким пучевима") током априла и маја 1942. године. Четничке групе изненада су убијале чланове штабова, политичке комесаре и чланове КПЈ у одредима и на терену, после чега су преузимане те јединице. Ове акције потпуно су изненадиле партизанске руководиоце и само руководство НОП-а. У Озренском партизанском одреду 18. априла 1942. године четничка група Цвијетина Тодића напала је штаб одреда и Први ударни батаљон који је управо дошао да уништи прочетнички део одреда. Део руководилаца и бораца одреда са Првим ударним батаљоном повукао се у зенички крај, а одред је проглашен за Озренски четнички одред.[50] Крајем истог месеца извршени су пучеви и у Мокрањском батаљону Романијског одреда и у одреду „Звијезда", почетком маја и у Требевићком батаљону Калиновичког одреда. Ноћу 8/9. маја под вођством командира једне чете и члана КПЈ Голуба Митровића извршен је четнички пуч и у Зеничком партизанском одреду. Много лакше четници су успели да под своју команду ставе људство из добровољачких одреда.[51]

После пораза партизанских снага у источној Босни, исто се десило и у северној Црној Гори, Херцеговини и Санџаку. Не могавши да се одрже на овом простору, Врховни штаб и пролетерске бригаде крајем јуна 1942. године извршили су велики покрет са Зеленгоре ка западној Босни и Босанској Крајини, а наредног месеца придружиле су им се и готово све преостале партизанске снаге из Црне Горе и Херцеговине.

---

48 АВИИ, НДХ, к-78, ф-9, д-47, Министарство унутрашњих послова НДХ, Министарству хрватског домобранства, 7. VII 1942.; исто, к-78, ф-10, д-12, Жупска редарствена област Тузла, Усташкој надзорној служби, Загреб, 24. VII 1942.

49 Р. Чолаковић, н. д, III, стр. 289-290: „Али нисмо очекивали да ће бити масовног напуштања наших одреда, а још мање да ће бити прелажења у непријатељске јдинице и напада на нас од стране наших дојучерашњих бораца". АВИИ, Ча, к-299, ф-1, д-3, Књига бр. 2/а отправљених телеграма, 1 и 2. VII 1942.

50 Тодор Вујасиновић, Озренски партизански одред, Сарајево 1979, стр. 304-310; Зборник НОР, том IV, књ. 6, стр. 213-216, Командант Озренског НОПО, Народу и борцима озренског и требавског краја, 9. VIII 1942.

51 Р. Чолаковић, н. д, III, стр. 186-188, 249-250.

Покрет партизанске главнине према западу практично је омогућен италијанским повлачењем из III и дела II зоне, о чему је постигнут споразум између хрватске владе и италијанских војних представника у Загребу 19. јуна 1942. године. Тиме је настао вакуум, који хрватске трупе ни приближно нису могле да попуне. Немци су предвиђали да ће ово подручје до демаркационе линије постати стално жариште немира, чиме ће нужно бити угрожени и немачки интереси, како у италијанској, тако и у њиховој интересној зони (саобраћајнице, рудници боксита и гвожђа, експлоатација дрвета у горњем току Дрине).[52]

II

У пролеће 1942. године у источној Босни остале су само разасуте и међусобно неповезане групе партизана: на Јахорини, Романији (Гласинац), Јавору, Озрену, Мајевици и Семберији. Ове групе од по 10 до 20 бораца нису биле способне за веће војне акције и бориле су се за сам физички опстанак.

Једине значајније партизанске војне формације у источној Босни били су ударни батаљони које је формирало руководство НОП-а од марта 1942. Први источнобосански ударни батаљон (Романијски) формиран је 13 марта 1942. године у Средњем, углавном од бораца Романијског и Зеничког одреда (бројно стање 198 бораца, средином априла 256). Од бораца Мајевичког партизанског одреда који су се повукли са Мајевице у Бирач у Дрињачи је 25.марта формиран Други ударни батаљон (Мајевички) са 225 бораца. Трећи ударни батаљон (Зенички) формиран је крајем априла исте године, када је у зенички крај стигао Први ударни батаљон са Озрена. Четнички пуч је почетком маја нанео је велики ударац и Трећем ударном батаљону и

---

52 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 510-511, Немачки генерал у Загребу, Врховној команди оружаних снага, Загреб, 21. VI 1942; види и: исто, стр. 539-541, Командант оружаних снага на југоистоку, Врховној команди оружаних снага и др., 2. VII 1942; већ почетком августа Немци су оцењивали да ће деловање новодошлих и постојећих партизанских снага „суштински изменити ситуацију", чиме „проблем поседања III зоне знатно добија у војничком и политичком значају", због тога „читаву Хрватску треба сматрати као устаничку територију"; исто, стр. 611-614, Борбена група „Западна Босна", Ванредни извештај бр. 2, 6. VIII 1942; исто, стр. 617-619, Командујући генерал и командант у Србији, Команданту оружаних снага на Југоистоку, 11. VIII 1942; Слободан Милошевић, Немачко-италијански односи на територији окупиране Југославије 1941-1943, Београд 1991, стр. 150-163; Д. Ненезић, н. д, стр. 112.

Зеничком одреду. Због тога 8. и 9. маја исте године формиран је нови Трећи ударни батаљон са око 100 бораца.[53]

У селу Стојановићи и Каменица, недалеко од Завидовића, почетком маја 1942. године прикупила су се сва три ударна источнобосанска батаљона, укупно око 600 бораца и тридесетак партијских руководилаца. Од ових јединица 10. маја 1942. године формирана је Група ударних батаљона. Она се нашла потпуно изолована на малом простору, тако да је требало донети одлуку како и где наставити деловање. После неуспешног покушаја да се пређе набујала река Босна и крене према западу, средином маја Група ударних батаљона пребацила се у Шековиће и Бирчу. То је била једина већа источнобосанска територија под партизанском контролом. На њој је деловао Бирчански партизански одред са око 400 бораца, који је и сам био изложен углавном четничким нападима.[54]

Средином јуна 1942. ударни батаљони заједно са Бирчанским одредом напали су Власеницу, Милиће и Хан Поглед, упоришта Француетићеве Црне легије, али без успеха. Вратили су се у Шековиће, одакле су извођене мање акције по ободу ове слободне територије.[55] Крајем јуна С. Вукмановић Темпо је са Тодором Вујасиновићем отишао у Врховни штаб, који се налазио у селу Сеоница близу Острошца (Херцеговина), и поднео извештај о ситуацији у источној Босни. Тито је био задовољан тиме што су успели да се одрже, као и дотадашњим активностима ПК КПЈ и Главног штаба за БиХ. Сложио се да наставе да се боре у источној Босни, а да се повуку западно од реке Босне само у случају да не могу да се одрже. Наредио је да се Група ударних батаљона прогласи Шестом народноослободилачком ударном бригадом (источнобосанском). После повратка С.Вукмановића, 2. августа 1942. у Шековићима проглашена је Шеста НОУ бригада. На дан прогла-

---

53 Зборник НОР, том IV, књ. 4, стр. 94-96: Извештај команданта Главног штаба НОП и Добровољачких одреда за БиХ, Врховном штабу НОП и ДВ Југославије, Власеница, 18. марта 1942.; Светозар Вукмановић Темпо, Револуција која тече, књ. 2, стр. 173-192; Р. Чолаковић, н. д, књ. III, стр. 233, 247, 267: „Упорно сам бранио свој предлог да идемо на Мајевицу и доказивао да је за нас једини излаз да идемо на сјевер.";Авдо Хумо, Године искушења и подвига, Београд, 1977, стр.139-144.

54 Зборник НОР, том IV, књ. 5, стр. 376-377, Министарство хрватског домобранства, Дневно извјешће бр. 137, 17. V 1942; Војо Љујић, Формирање групе ударних батаљона, у: Источна Босна у НОБ-у 1941-1945, књ. I, Београд, 1971, стр. 431; З. Антонић, Ј, Перић, Бирач, стр. 140-141.

55 АВИИ, фонд Народноослободилачки рат (НОР), к-1708, ф-1/I, д-14, Главни штаб за БиХ, Врховном штабу, мај/јуни 1942; Зборник НОР, том IV, књ. 6, стр. 332-341, Заповједништво V. оружничке пуковније, Догласно извјешће, Сарајево, 11. Српња 1942; исто, стр. 406-409, Оружничко крило у Власеници, догласно извјешће, 22. VII 1942.

шења у њој је било 623 бораца, од којих су половина били чланови КПЈ, 28 кандидата и 147 чланова СКОЈ-а. [56] Проглашењем ове бригаде настављен је процес формирања мобилних, оперативних јединица, изразито идеолошки профилисаних, започет стварањем Прве пролетерске бригаде крајем 1941. године.

Партизанске снаге у источној Босни нашле су се готово потпуно изоловане и окружене територијом под контролом четника или снага НДХ. За њихово одржање и наставак борбе било је неопходно повезивање са партизанским снагама на некој суседној територији. Једине релативно снажније партизанске снаге у близини налазиле су се у Срему, и са њима су спорадичне везе постојале још од краја 1941.године.

У другој половини августа 1942. године, у време офанзиве крупних немачких снага (Борбена група „Боровски") против партизана на Фрушкој гори, делови Фрушкогорског одреда, после пробоја из обруча повукли су се у Босутске шуме. Заједно са Босутском четом (укупно око 180 бораца) прешли су преко Саве у Семберију, где су успоставили везу са командиром Бијељинске партизанске чете Жарком Калабићем и његовим братом Страјком Калабићем, командиром локалне четничке чете. У селу Дангубе преко активисте КПЈ Радике Илијића успоставили су везу са куриром Шесте источнобосанске бригаде Хасаном Буријем, тада био одсеченим од своје јединице. За сремске партизане овакви неиздиференцирани односи између партизана и четника у источној Босни били су велико изненађење. Процењујући да не могу да се задрже на овом простору, група партизана из Срема вратила се у Босутске шуме, одакле су делови Фрушкогорског одреда отишли за Фрушку гору, јер је немачка офанзива већ била окончана. Босутска чета је касније поново прелазила у источну Босну.[57]

56 Већ у другој половини јуна 1942. Тито је Групу ударних батаљона називао Шестом ударном бригадом; Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 11, стр. 50, Тито, Извршном комитету Комунистичке интернационале, 20. јуни 1942; исто, стр. 99, Тито, Извршном комитету КИ, 11. јули 1942; исто, стр. 149-152, Тито, другу Бевцу (Е. Кардељу), 1. август 1942; С. Вукмановић Темпо, Револуција која тече, књ. II, стр. 208-209.

57 Олга Јовановић Черевицки, Камењар, Сремска Митровица, б. г, стр. 149-155. Према сећању Марка Перичина Камењара, који је био у групи сремских партизана, односи међу партизанима и четницима у Семберији изгледали су овако: „Код њих је била другачија ситуација. Они су другачије гледали на Немце, а другачије на четнике (…) Јер, било је случајева да се један брат налазио у партизанима, а други код четника (као Жарко и Страјко). Међутим, ми за то нисмо знали и наши борци су били спремни да се туку против четника исто онако оштро и до последњег метка као и против Немаца, чак и боље јер су четнике сматрали издајицама". Види и: Зборник НОР, том IV, књ. 7, стр. 375-376, Хрватски генерал код 718. њем.дивизије, Дневно извјешће до 12. IX 1942; Зборник НОР, том I, књ. 6,

Руководство НОП-а у источној Босни имало је, изгледа, план да на Мајевици створи слободну територију, између осталог, намеравајући да искористи међусобно ривалство четничких команданата. После тога би се са четницима дефинитивно обрачунали, а истовремено би се новим борцима ојачала бригада и обновио Мајевички НОП одред. Бригада је одмах после свога оснивања у два наврата покушавала да се пребаци на Мајевицу (5. и 14. августа), али оба пута морала је да одустане и, због четничке надмоћи, врати се у Шековиће. На слободну територију у Бирчу од 24. до 30. августа исте године предузет је већи напад немачких и хрватских снага, уз помоћ четничких јединица Саве Дерикоње. Бригада је направила маневар према Романији, где је уништила две железничке станице (Пјеновац и Невачку), пилану и део шумске пруге, док је Бирчански одред успео да издржи овај напад. Бригада се вратила са Романије у Шековиће 5. септембра 1942. године и одмах почела припреме за нови продор на Мајевицу.[58]

У трећем покушају, од 11. до 19. септембра Бригада је успела да се без сукоба са четницима пребаци на Мајевицу. После споразума склопљеног у селу Златову 13. септембра, између руководилаца НОП-а (С. Вукмановић, Р. Чолаковић, И. Јовановић, Ц. Мијатовић, У. Даниловић) и штаба Бригаде, с једне стране, и четничког војводе Радивоја Керовића, с друге, о преласку преко његове територије, Бригада је преко Прибоја после два дана стигла у партизанска села у бијељинском срезу: Кореницу, Горњу Буковицу и Магнојевиће. Ни неки други четнички команданти (Ђуро Бижић, Љубо Петровић) нису правили сметње Бригади приликом њеног проласка кроз њихову територију. У штаб бригаде 16. септембра стигао је секретар Среског комитета КПЈ са Семберију Светолик Госпић са Бијељинском и Босутском партизанском четом, која се пред немачким снагама склонила преко Саве. После упознавања са ситуацијом у Семберији, делимично и у Срему, Бригада се упутила у Јабланицу на Мајевици, где је донета одлука да се одмах крене према западу, ка Требави и реци Босни. [59]

стр. 179, 198-201, Акције III. одреда III. оперативне зоне извршене у времену од мјесеца фебруара до конца октобра 1942.године.

58 АВИИ, НАВ, Т-501, р-250, с-873-876, 718. пеш. дивизија, Дивизијска заповест бр. 26, 17. VIII 1942; Зб. НОР, том IV, књ. 6, стр. 504-505, Оружничко крилно заповједничтво Власеница, Заповједничтву 5. Оружничке пуковније Сарајево, Власеница, 29. VIII. 1942; исто, стр. 509-515, Бојна релација II Домобранског сбора за мјесец коловоз 1942. године; Руди Петовар, Шеста пролетерска источно-босанска бригада, Београд 1951, стр. 42; З. Антонић, Ј. Перић, Бирач, стр. 148-150.

59 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 709-714, Транспортна команда Загреб, Војнотранспортном одељењу Југоисток, Беч, Загреб, 4. IX 1942; Р. Чолаковић, Записи, књ. III, стр. 374-383; Р. Петовар, н. д, стр. 47-48, 52-58. О партизанским акцијама током септембра

Четнички команданти са Мајевице, међусобно завађени, под притиском немачких захтева да се разоружају, у том моменту нису се усудили да организују борбу својих, бројчано надмоћнијих, јединица против партизана. Већина четника је била против споразума својих команданата са хрватским властима и нису били за борбу против партизана. Импоновала им је бескомпромисна борба, дисциплина и морал партизана, са којима су се многи од њих познавали, до скора и заједнички борили. Ипак, до прилива бораца у Бригаду није долазило због страха од репресалија. Немачке и хрватске трупе следиле су Бригаду, упадале у села у којима је она боравила, пљачкајући и убијајући становништво.[60]

Немци и хрватске власти пратили су покрет Бригаде и до детаља су били упознати са њеним саставом, бројношћу, кретањем и командом. Главни извор обавештења били су им извештаји четничких команданата са Мајевице. Хрватске власти су задржале велике резерве према четницима, и поред помоћи „четника суобраца", како су називали четничке јединице са којима су сарађивали. Томе су доприносили и упади четника преко демаркационе линије, напади на хрватска упоришта и на хрватска и муслиманска села.[61] Хрватске власти су, ипак, као и Немци, обнављале преговоре и сарадњу са локалним четничким командантима. Ова сарадња била им је потребна, како због пацификације и борбе против партизана, тако и због економских разлога (експлоатације дрвета, обезбеђивања комуникација).[62]

види и: „Борба", бр. 29, 6. XII 1942, Источна Босна се бори. По малом броју и великом кашњењу вести о борбама партизана у источној Босни види се колико су везе руководства НОП-а Југославије са њом биле слабе и нередовне.

60 Исто; С. Вукмановић, н. д, књ. 2, стр. 208-209; Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 537-539, Штаб Мајевичке четничке бригаде, Свима командантима батаљона, 14. VIII 1942; исто, стр. 550-551, Штаб Мајевичке четничке бригаде, Команда четничког батаљона, 20. VIII 1942.

61 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 766-771, 718. пешадијска дивизија, Извештај о ситуацији од 21. IX до 6. X 1942.

62 Зборник НОР, том IV, књ. 7, стр. 363-365, Заповједничтво оружничког крила, Заповједничтву 5. оружничке пуковније и др., Састанак и преговори Њемаца са Дерикоња Савом, Сарајево, 9. IX 1942; исто, стр. 395-397, Заповједничтво II Домобранског сбора, Главном стожеру домобранства и др., Догласно извјешће за вриеме од 1. до 15. IX 1942; исто, стр. 449-451, Записник о преговорима опуномоћеника представника Хрватске војске и представника четника Командант бјељинског четничког батаљона Бањичић Радивоја, Црњелово, 12. X 1942; исто, стр. 453-455, Оружничка постаја Завидовићи, Заповједнику 5. Оружничке пуковније и др., Завидовићи, 15. X 1942. У овом документу реч је о преговорима четника и фирме „Нашичка" о четничком осигурању пруге за извоз дрвета и о упошљавању Срба на сечи шуме. О споразуму немачких фирми и хрватских власти са четницима о експлоатацији дрвета види и: АВИИ, НАВ, Т-315, р-2270, с-811-812, 718. пеш. дивизија, Командујућем генералу и Команданту у Србији, Београд, 13. XI 1942.

И поред повремене тактичке сарадње са четницима, од којих су добијали драгоцену помоћ у борби против НОП-а, немачки команданти су се залагали за уништење четничких јединица у НДХ, бојећи се општег српског устанка у неповољом тренутку. Прибојавали су се да по инструкцијама Москве и Лондона може доћи до уједињавања Михаиловићевих и комунистичких снага, чиме би се у моменту англоамеричког искцавања на јадранској обали нашли у изванредно тешкој ситуацији. Стога су крајем 1942. године почеле припреме за велике војне операције, у којима је, осим партизанских, требало да буду уништене и четничке снаге. У оквиру припрема за ову операцију, из окупиране Србије извучена је главнина немачких снага, а током јесени 1942. у њој је спровођена велика акција уништења организације Д. Михаиловића и разоружавања легалних четничких одреда. Исто то је требало урадити и у немачкој интересној сфери у НДХ, а у сарадњи са Италијанима, током планиране операције, и у њиховој интересној сфери.[63]

Због стратешке важности комуникације Загреб-Београд, немачки команданти посебну пажњу посвећивали су обезбеђењу ове пруге, прибојавајући се спајања снага НОП-а северно и јужно од Саве, односно снага из Босне и из Славоније и Срема. Немачке команданте и хрватске власти посебно је бринула могућност да се Шеста бригада пребаци преко Саве и да се споји са сремским партизанима, који су крајем августа 1942. године успели да се одрже и поред велике немачко-хрватске офанзиве на Фрушку гору. Стога су немачке и хрватске снаге блокирале реку Саву, а блокада је престала тек крајем септембра, када је по њиховој процени престала опасност од преласка Бригаде у Срем.[64]

Под притиском надмоћнијих немачких снага, 26. септембра Бригада је напустила Јабланицу у намери да преко Требаве и реке Босне пређе у Босанску крајину. Четничке снаге у Требави биле су прејаке, а преговори о

63 АВИИ, НАВ, Т-315, р-2270, с-652-656, 718. пеш. дивизија, 13. X 1942, Однос према четницима; исто, с-811-812, 718. пеш. дивизија, Командујућем генералу и Команданту у Србији, 13. XI 1942; Зб. НОР, том XII, књ. 2, стр. 893-899, Оцена ситуације Команданта оружаних снага на Југоистоку (АОК-12), новембар, 1942. Већ у другој половини августа 1942. године Д. Михаиловић био је обавештен да предстоји разоружање легализованих четничких одреда; Зборник НОР, том XIV, књ. 1, стр. 572-574, Књига бр. 4 отправљених телеграма, 23. VIII 1942.

64 АВИИ, НАВ, Т-315, р-2271, с-120-123, 718. пеш. дивизија, Извештај о ситуацији од 31. IX до 6. X 1942, 6. X 1942; Зборник НОР, том IV, књ. 7, стр. 393-394, Хрватски генерал код 718. п. д, Дневно извјешће, Сарајево, 17. IX 1942: „Према податцима добивеним од четника партизани, јачине 700 су кренули долином риеке Јање, у правцу села Д. Трнова (15 км ј. з. од Бијељине). Вођа ове групе је Рођко Чолаковић. Партизани се сада налазе на четничком подручју. „Предузимају се мјере да се спријечи њихово продирање даље на сјевер и евентуално пребацивање на лиеву обалу Саве".

слободном пролазу, вођени са командантом Требавског четничког одреда попом Савом Божићем – неуспешни. Због неизвесних прилика у долини Босне и става требавских и озренских четника, који су, у ствари, припремали напад на партизане, Бригада се крајем септембра вратила на Мајевицу (у Јабланицу).[65]

Стални покрети, готово никаква попуна у људству, као и непрестално маневрисање пред надмоћнијим непријатељем деморалисали су борце Шесте бригаде. Зима је била на прагу, а од формирања неке слободне територије није било ни наговештаја. Није постојала веза са Врховним штабом, нити са неком крупнијом партизанском јединицом. С друге стране, у плановима руководства НОП-а Југославије источна Босна је и даље имала посебно важну улогу због одржавања веза са руководством КПЈ за Србију и обнављања покрета у источном делу земље.[66]

Потпуно је било јасно да без значајне помоћи других снага неће моћи да се остваре планови партизанског руководства о обнављању НОП-а у источној Босни. Ради доношења одлуке о даљим дејствима Бригаде, у селу Перићи око 28. септембра 1942. године одржан је састанак руководилаца НОП-а у источној Босни, коме је присуствовао и С. Вукмановић Темпо. Тада је одлучено да се Бригада директно повеже са сремским партизанима, о чијим су акцијама, и поред блокаде на Сави, имали информације. Могућност повезивања са њима повољно је деловала на морал бораца Бригаде. Као делегат Врховног штаба, С. Вукмановић послао је Трећем (Сремском) одреду и Окружном комитету КПЈ за Срем наређење да се први батаљон овог одреда (200 бораца) пребаци у источну Босну у састав Шесте источнобосанске бригаде. Партизанско руководство у источној Босни је сматрало да њихове снаге нису довољне за остварење главног задатка – разбијања четника и нове велике мобилизације бораца. На састанку у

65 Зборник НОР, том IV, књ. 7, стр. 459-461, Бојна релација II. Домобранског збора, мјесечни извјештај за рујан 1942, 27. IX и 28. IX 1942; Р. Петовар, н. д, стр. 58-60; С. Вукмановић, н. д, књ. II, стр. 208.

66 Још приликом доношења одлуке о походу у западну Босну на седници Централног комитета КПЈ 19. јуна 1942. године, као резервни правац покрета главнине снага предвиђена је источна Босна. У наређењу Штабу Прве пролетерске бригаде 15. Новембра 1942. Тито је предлагао продор ове бригаде преко реке Босне на Требаву и Мајевицу где је требало „разбити четничке банде и мобилисати људство за ваше јединице"; Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 13, стр. 10-13; види и Титово наређење Штабу Треће дивизије 20. XII 1942; исто, стр. 111-113. У другој половини октобра 1942. године Тито је тражио од Б. Нешковића да се мобилишу борци у Србији и пребацују у источну Босну одакле би, уз помоћ VI бригаде, били упућивани у западну Босну у новоформиране српске дивизије; Документи централних органа КПЈ, књ. 8, стр. 227-229, Стари (Ј. Броз Тито), Михајлу (Благоју Нешковићу), 23. X 1942.

Перићима одлучено је и да С. Вукмановић оде у Врховни штаб и предложи да део партизанских снага из Босанске крајине предузме акцију ка истоку, према реци Босни, ради помоћи Шестој бригади.[67]

Почетком октобра 1942. године Бригада се раздвојила у две групе, од којих је једна (други, Мајевички батаљон) требала да остане на Мајевици, а друга (први и трећи батаљон) да маневрише према Семберији, пређе у Срем и директно се повеже са тамошњим партизанима, у духу закључака са састанка у Перићима. Велика четничка група са Мајевице (500-600 четника) под командом капетана Драгослава Рачића отпочела је 3. октобра 1942. напад на главнину Бригаде. У тешкој ситуацији, штаб Бригаде одлучио је да избегне борбу и да прихвати понуду четничког команданта Ђуре Бижића о слободном преласку преко његове територије. Док су четници пуцали увис, преко њихових глава, партизани су се повукли. Донета је одлука да први и трећи батаљон Бригаде са 350 бораца одмах пређу преко Саве у Босутске шуме и повеже се са сремским партизанима.[68]

Током ноћи 4/5. октобра 1942, усиљеним маршом, ови батаљони стигли су са Мајевице у село Бродац на Сави. Ноћу, 6/7. октобра, пребацили су се код места Лисник (10 km западно од Босанске Раче) преко Саве у Срем, где су одмах успоставили везу са Босутском партизанском четом. Са Бригадом био је и члан Главног штаба НОП и ДВ за БиХ, Угљеша Даниловић, који је одмах по преласку продужио за Фрушку гору у штаб Трећег (Сремског) одреда.[69]

---

67 Руди Петовар, Саво Трикић, Шеста пролетерска источно-босанска бригада, Београд 1982, стр. 157-160. У својим мемоарима (књ. II, стр. 214), С. Вукмановић је навео да је наредио да се у Босну упуте два батаљона Фрушкогорског одреда да би заједно са Шестом бригадом ликвидирали четнике на Мајевици. Међутим, према извештају Окружног комитета КПЈ за Срем Централном комитету КПЈ од 22. октобра 1942, Темпо је наредио да се у Босну упути само први батаљон (200 бораца) – Окружни комитети (1941-1943), стр. 270-273. Војно и политичко руководство НОП-а Срема коначну одлука да се у Босну, ипак, упути главнина одреда (три батаљона), заједно са Шестом бригадом, донело је крајем истог месеца. Према: Ј. Веселинов, Сви смо ми једна партија, стр. 78-79; Срета Савић, Борбе у Срему 1941-1944, Сремска Митровица, 1981, стр. 213-215.

68 АВИИ, НОР, к-989, ф-5, д-11, Штаб Шесте НОУ бригаде, Врховном штабу НОП и ДВЈ, 31. I 1943; Р. Петовар, С. Трикић, н. д, стр. 160-164.

69 Према наведеном извештају Бригаде од 31. I 1943, као и извештају Бригаде Врховном штабу од 27. марта исте године (Зборник НОР, том IV, књ. 11, стр. 258-259), прелаз у Срем извршен је ноћу 6/7. октобра 1942. Према сећањима неких учесника, прелаз је извршен 5/6. октобра – Р. Петовар, н. д, стр. 65-66; Угљеша Даниловић, Сјећања, III, Чланци и ратни дневник, приредио др Здравко Антонић, стр. 233-235. Овај податак прихваћен је и у историографији: Ж. Атанацковић, Срем у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, стр. 262; Расим Хурем, О развоју Народноослободилачког покрета у

За све време трајања рата били су неуспешни покушаји стварања организације Драже Михаиловића и пребацивања четника из источна Босне или Србије у Срем. Сви такви покушаји су енергично спречени од партизана тако да сукоб у Срему није имао и димензију грађанског рата. Према четничким изворима из средине августа 1942. године, у Срему је „комунистичка организација потпуно спроведена". На овом подручју НОП је од самог почетка био једина снага која је организовала отпор и борбу, и која је имала веома широк ослонац, тако да је било какво друго организовање било тешко изводљиво. Према сећањима партизанских руководилаца, „борци су били спремни да се туку против четника исто онако оштро и до последњег метка као и против Немаца, чак и боље, јер су четника сматрали издајицама". Групе сремских партизана које су се повремено пребацивале у источну Босну тешко су, стога, разумевале сложене односе партизана и четника на овом подручју.[70]

Немачким командантима било је потпуно јасно да, барем делимично, пацификацију могу да изврше само њихове трупе, јер је хрватска држава систематским уништавањем Срба стално распиривала устанак који није била у стању да обузда. Немачки витални интереси све више су били угрожени, и решење се видело само у појачаном војном ангажовању. После немачко-хрватског споразума од 9. септембра 1942. године, статус НДХ све више се ближио фактичкој окупацији.[71] У вези са овим процесом било је и разоружавање „легалних четника" у окупираној Србији и планови за уништење четника и у немачкој интересној зони у НДХ.

Одмах по пребацивању Шесте источнобосанске бригаде у Срем договорено је да се сремске партизанске јединице пребаце у источну Босну и

источној Босни у другој половини 1942. године, Прилози, Сарајево, 1977, стр. 243; Војводина у НОР-у, стр. 160.

70 АВИИ, Ча, к-275, ф-1, д-5, Књига бр. 6 примљених телеграма, 15. VIII 1942; исто, к-299, ф-1, д-5, Књига бр. 4 отправљених телеграма 23. VIII 1942; О. Јовановић Черевицки, Камењар, стр.149-155, Илија Каленић Лицидер, Од офанзиве на Фрушку гору до одласка за Босну, у: 1941-1942. у сведочењима учесника НОБ, књ. 15, стр. 115-118. У јулу 1942. године група од око 160 четника прешла је из Семберије у Босутске шуме, али се после неколико недеља вратила у Босну; Зб. НОР том I, књ. 6, стр. 198; види и: исто, књ. 17. стр. 158, 168-169, Заповједничтво припремних бојна Велике жупе Вука, Усташкој надзорној служби, Вуковар, 10. VIII 1942.

71 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 724-727, Немачки генерал у Загребу, Команданту оружаних снага на Југоистоку и Командујућем генералу и команданту у Србији, Загреб, 11. IX 1942; Богдан Кризман, НДХ између Хитлера и Мусолинија, Загреб, 1983, стр. 388-404.

заједнички дејствују са Шестом бригадом.[72] Иако се покрет партизана у Босну држао у тајности, глас да њихови синови одлазе са Бригадом да презиме брзо се раширио по партизанским селима. „Мајке и жене припремале су за овај пут све најбоље и најтоплије. Није био редак случај да су у шуму доношени момачки свечани црни капути са астраганском крагном, лаковане чизме или астраганска шубара".[73] Покрет велике партизанске групације од око 1.100 бораца са великом комором почео је ноћу 2/3. новембра 1942, пре очекиваног немачког напада. Избегавши немачку блокаду Саве, ноћу 4/5. новембра у рејону Лисника пребацили су се у источну Босну.[74]

Спајањем партизанских снага Срема и источне Босне десило се оно чега су се прибојавали и немачки команданти и хрватске власти. Операције једне веће, добро вођене и наоружане партизанске групације, на простору који је сматран углавном пацификованим, угрожавале су њихове виталне интересе на целом сремско-источнобосанском простору. Власти НДХ, па и немачки представници у источној Босни, од пролећа 1942. године налазили су са четничким снагама какав-такав *modus vivendi*, процењујући да би, у било ком неповољном обрту, четници могли да окрену оружје против њих. Потврду за такве процене имали су у променљивим партизанско-четничким односима у источној Босни од краја 1941. године. Током лета и јесени 1942. године четници су у источној Босни створили јако упориште са значајном војном снагом, коју су морали да респектују и НДХ и Немци. НОП и његове

72 Окружни комитет КПЈ известио је Централни комитет КПЈ 16. октобра 1942. да, у складу са ранијим директивама, испитује могућности за „пребацивање наших снага на Мајевицу и на терен Треће зоне. Ако би дошло до напада, Штаб ће не чекајући, слати људе тамо. Овде намеравамо задржати мање снаге"; Документи централних органа КПЈ, књ. 8, стр. 115-119. Већина учесника доношења ове одлуке наводи да је она донета једногласно, осим Угљеше Даниловића, који у својим сећањима наводи да јој се успротивио Јосип Хрнчевић. Сам Хрнчевић, у својим сећањима о томе ништа не наводи; У. Даниловић, Сјећања, књ. III, стр. 235-238; Срета Савић Коља, Неугасиви пламен, Нови Сад, 1987, стр. 89-91; Ј. Хрнчевић, Свједочанства, стр. 70.

73 Ђорђе Васић, Срета Савић, Прва војвођанска бригада, Нови Сад, 1979, стр. 23; види и: О. Јовановић Черевицки, Камењар, стр. 177. Већ током септембра Окружни НОО за Срем организовао је широку акцију за прикупљање зимске помоћи партизанима; ИМВ, АО, бр. 3 621 и 2 749, Наша борба, бр. 5, јули 1942, „Недеља фрушкогорских партизана", бр. 8, новембар 1942, „Рапорт Великом октобру".

74 Зборник НОР, том I, књ. 6, стр. 175-178, Штаб III НОПО III ОП. Зоне, Штабу III оп. Зоне, 20. XI 1942, Босна; исто, том IV, књ. 8, стр. 548-551, Заповједништво 4. Оружничке пуковније, Врховном оружничком заповједничтву, Загреб и др, Тузла, 1. XII 1942; ИМВ АО, бр. 20 016, Мемоарска грађа, Сећања Луке Мркшића и Марка Перичина. Р. Петовар, н. д, стр. 83; АСЦГ, ЦК КПЈ, МГ, бр. 2 187, Дневник Обрада Матића; Војо Љујић, Шеста источно-босанска бригада у Срему, у: Источна Босна у НОБ-у, књ. 1, стр. 698-699.

војне снаге били су у сталном узмицању и ограничени на малу слободну територију (Шековиће). У јесен 1942. године, ради опстанка и обнављања покрета, руководство НОП-а у источној Босни било је у дилеми да ли да са главнином војних снага (Шестом бригадом) напусти овај простор или да ојача своје снаге допуњујући их борцима из Срема. Решење ове врло тешке ситуације нађено је у преласку главнине Бригаде у Срем. Бригада је у Срему не само ојачана једним батаљоном, него је са њом у Босну прешла и главнина сремских партизана, чиме је НОП на простору источне Босне војнички битно ојачан. Тиме су створени предуслови да почне обрачун са источнобосанским четницима, јер је, по мишљењу руководства НОП-а, од њиховог уништења зависила даља судбина покрета на овом простору.[75]

После успостављања директне сарадње и заједничког деловања сремских и источнобосанских партизана, четничко вођство одмах је увидело колика опасност прети оваквим развојем догађаја. Снажна партизанска групација угрожавала је не само четнике у источној Босни, него и њихове везе са четницима у западним деловима Југославије, при чему је онемогућено и ширење њихове организације на Срем и Славонију. Плашећи се да партизани не освоје Мајевицу, четнички команданти су сматрали да је за уништење партизана на том простору кључно пресецање канала између Срема и Мајевице. На конференцији представника босанских четничких одреда, одржаној 1. децембра 1942. године у Кулашима (Прњавор), наглашено је да комунисти желе да господаре Мајевицом јер „је то у првом реду с тога што имају на тај начин везе са Сремом преко Саве и пребацују се кад хоће и како хоће". Због немоћи немачке и хрватске војске, сматрали су да једино они могу да обезбеђују Саву и тиме прекину како ову везу, тако и могућност стварања коридора „између Србије, Срема и Грмеча".[76]

Долазак Бригаде и Трећег одреда из Срема и њихов марш кроз Семберију оставили су велики утисак, како на присталице партизана, тако и на четнике и њихове команданте. И пре њиховог доласка, глас о доласку више хиљада партизана који иду од Саве са топовима брзо се раширио источном Босном, изазивајући радост код једних, а бригу, па и панику код других. Хрватске власти процењивале су да у овој партизанској групацији има око

---

75 Р. Чолаковић, Записи, књ. III, стр. 418. Види и: У. Даниловић, О војним и политичким предусловима и околностима битке против четника у селу Малешевци 1942. године, у: Битка на Мелешевцима (28. XI 1942. године), Тузла 1985, стр. 70-71.

76 АВИИ, Ча, к-226, ф-9, д-22, Записник са конференције Босанских четничких одреда, Кулаши, 1. XII 1942; Зб. НОР, том XIV, књ. 2, стр. 145-155, Извештај мајора Славољуба Врањешевића мајору Захарију Остојићу, Осјечани, 3. II 1943.

2.500 бораца, добро наоружаних, и да су угрожени не само Лопаре, него и сама Тузла.[77]

Одмах по доласку у Семберију, партизанска групација сукобила се са локалним четничким јединицама, које су се углавном разбежале или посакривале око својих села. Крупније четничке јединице на челу са својим командантима, повлачиле су се ка Мајевици и припремале за напад на партизане. Руководство НОП-а наступало је према четницима у складу са приликама. Они који нису вршили злочине позивани су да се придруже партизанима, што су неки заиста и чинили, а са неким локалним командантима се и преговарало. Сремским партизанима није било лако да схвате ову ситуацију, јер су околности у источној Босни биле друкчији него у Срему. Око питања односа према четницима у прво време долазило је и до мањих или већих неспоразума. За сремске партизане сви четници били су фашисти, „ћикани", издајници којима следује само најстрожа казна, док су поједини партизански руководиоци из источне Босне ово су доживљавали као сремачко „левичарење".[78]

У семберском селу Батковићу 5. новембра 1942. одржан је састанак штабова Бригаде и Трећег одреда са члановима главног штаба НОПО Босне и Херцеговине и Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, ради доношења плана „за разбијање четника на Мајевици". Одлучено је да се, као и раније, искористе супротности и сукоби међу вођама три главне четничке групације на овом простору. Представник Д. Михаиловића, капетан Драгослав Рачић, био је у завади, па и у сукобу, са локалним четничким вођама – мајевичким војводом Радивојем Керовићем и жандармеријским наредником Ђуром Бижићем, који су такође били међусобно сукобљени и радили један другом о глави. Планирано је да први буде усмерен на капетана Рачића, а затим на Керовићеве и Бижићеве снаге.[79]

Код манастира Тавне, 11. новембра 1942, разбијени су Рачићев штаб и три батаљона под његовом контролом. Сам Рачић побегао је у Србију и

---

77 АВИИ, НДХ, к-175, ф-8, д-57, Оружничко крилно заповједничтво, Извјештај, Тузла, 25. XI 1942; исто, к-65, ф-7, д-42, Заповједничтво I. Рударске скупине Крека, Заповједничтву домобранских велеобртних заштита, Загреб, Крека, 2. XII. 1942.

78 Р. Чолаковић, Записи, књ. IV, стр, 24-25: „Другови из штаба Сремског одреда слушали су наш разговор с Лакићем с извјесном недоумицом. Они још нису познавали прилике у источној Босни и чудили су се да ми тако разговарамо с четничким командантом. За њих је то био фашист коме је требало одмах судити по кратком поступку". Сличан случај описао је и Исо Јовановић у својим сећањима (У служби револуције, Нови Сад 1987, стр. 156-158).

79 Р. Чолаковић, Записи, књ. IV, стр. 22-28; Р. Петовар, н. д, стр. 87-88.

задуго се није враћао у Босну.[80] У даљем наступању, партизанске снаге су заузеле хрватска упоришта Лопаре и околину, сукобивши се и са Хаџиефендићевом муслиманском легијом. Прекинута је комуникација Брчко-Тузла, заробљен већи број хрватских војника и задобијен велики плен у оружју и муницији. Да би се супротставили овом походу и уништили партизанску групацију, четнички команданти на Мајевици одлучили су да изврше велику концентрацију својих снага, и да се појачају четничким одредима са Озрена и Требаве. При томе је требало да хрватске власти организују превоз и дотур муниције четницима. Хрватске војне власти, ипак, нису се сагласиле са пребацивањем четника са Озрена и Требаве, тако да се само део требавских четника под командом попа Димитрија Стефановића прикључио четничким снагама у Малешевцима.[81]

Партизанске јединице су се усмериле ка вишим деловима Мајевице и главној четничкој концентрацији. Успут, разоружаване су мање четничке јединице, које углавном нису пружале отпор, а неке од њих су се делимично или у потпуности прикључивале партизанима, као нпр. Јабланички четнички батаљон са 250 људи. Развој догађаја у источној Босни кренуо је током којег су се НДХ и Немци већ дуго прибојавали.[82]

По доласку 24. новембра у партизанско упориште на Мајевици, Доњу Трнову („Малу Москву"), партизанско војно и политичко руководство донело је одлуку да се што пре изврши одлучујући напад на четнике груписане у Малешевцима. Обавештења о прикупљању четничких јединица стизала су у Трнову и са терена, и од неких хрватских официра из Брчког. Оперативни план за напад израдио је капетан Вукашин Суботић, доскорашњи начелник штаба Мајевичке четничке бригаде.У Малешевцима било је концентрисано укупно преко 1.300 четника, од којих 400-500 четника Дринског батаљона Ђуре Бижића, 520 требавских четника под командом попа Димитрија Стефановића, Брчански батаљон са 150 људи Јове Прњатовића и Мајевички батаљон војводе Радивоја Керовића са око 200

80 Зборник НОР, том IV, књ. 11, стр. 258-260, Штаб VI НОУ бригаде, Врховном штабу НОВ Југославије, 27. III 1942; ИАБ, BdS, A-482; Р. Петовар, н. д, стр. 89-92.

81 АВИИ, Ча, к-235, ф-13, д-9, Штаб Требавског четничког одреда, Заповједништву 4. Пјешачке дивизије, 3. XII 1942.

82 Зборник НОР, том IV, књ. 8, Заповједничтво 4. Оружничке пуковније, Врховном оружничком заповједничтву, Загреб, 1. XII 1942. „Четници сваким даном постају све несигурнији, иако њихови извјестни одреди судјелују у борби против партизана, има их много који су се придружили партизанима и са њима дјелатно сурађују. Десило се 15. XI. 1942. да су приликом заузимања оружничке постаје Лопаре, по партизанима клицали, истима као својим ослободитељима доносили им храну и све што су имали. Циели четнички батаљон у јачини од 250 пушака прикључио се партизанима".

четника, као и четнички штаб на челу са капетаном Жарком Милуровићем, упућен од Д. Михаиловића у Славонију. Четницу су своје упориште на Малешевцима називали „Дарданели", уверени у његову неосвојивост. Заиста, ово упориште је било веома неповољно за нападача због фортификацијских објеката. Да би успео, напад је морао да буде изненадан и енергичан.[83]

Прешавши усиљеним маршом из Трнове око 30 километара, рано ујутро 28. новембра 1942. године, по великој магли, партизани су нападом из три правца. потпуно изненадили четнике у Малешевцима У крвавом сукобу до тада невиђених размера, у којем је на обе стране учествовало преко 2.500 људи, мајевички четници претрпели су кастрофалан пораз. Сви четнички команданти осим Р. Керовића су погинули, као и преко 120 четника. Рањено је преко 100, а заробљено 350 четника, док се око њих 300 повукло према Посавини. Заплењена је велика количина пешадијског лаког и тешког наоружања, као и четничка архива. Заробљени четници пуштени су кућама после зборова на којима су говорили партизански руководиоци осуђујући издају њихових команданата. На овим зборовима заробљени четници морали су да дају заклетву да се више неће борити против партизана. Око 40 заробљених четника са Вучјака ступило је у Шесту бригаду. Одмах затим, формиран је нови, други Мајевички партизански одред са 400 бораца у који је укључен цели бивши Јабланички четнички батаљон.[84]

Током свих ових борби са четницима, а поготово у великом сукобу на Малешевцима, до пуног изражаја дошле су партизанске предности у јединственој и квалитетној војничкој команди, дисциплини и мотивисаности бораца да се боре за јасне патриотске циљеве. Сарадња четничких команданата са Немцима и хрватским властима, с једне стране, као и бескомпромисна борба партизана, с друге стране, веома су негативно деловали на мотивисаност већине четника за борбу против партизана. Све ово је после

---

83 АВИИ, НОП, к-989, ф-5, д-11, Штаб ВИ НОУ бригаде, Врховном штабу НОВЈ, 31. I 1943; Зборник НОР, том IV, књ. 11, стр. 258-261, Штаб VI НОУ бригаде, Врховном штабу НОВЈ, 27. III 1943.

84 Исто. Подаци из ових извора о губицима четника готово су удвостручени у послератним сећањима (Р. Чолаковић, Записи, књ. IV, стр. 75; У. Даниловић, Сјећања, књ. III, стр. 242; Вукашин Суботић, Велика побједа партизана над четницима на Малешевцима, у: Источна Босна у НОБ, књ. I, стр. 758-758). Према хрватском извештају на Малешевцима погинуло је укупно око 250 четника и партизана; АВИИ, НДХ, к-175, ф-9, д-38, Котарска област у Бијељини, Великој жупи Посавје, Бијељина, 2. XII 1942. Овај извештај вероватно се заснивао на подацима из четничких извора: АВИИ, Ча, к-235, ф-13, д-9; немачки извештај о овом четничком поразу види у: Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 923-926, 718. пеш. див, Извештај о ситуацији за период од 26. 11. до 6. 12. 1942.

велике партизанске победе на Малешевцима донело коренити преокрет у односу партизанских и четничких снага у источној Босни.

Вест о победи партизана над четницима у Малешевцима брзо се проширила источном Босном и стигла до Фрушке горе. Ова битка брзо је ушла у колективну свест и митологију, а о њој је убрзо спевана и песма у десетерцу. За народног певача партизански командант Вељко Лукић Курјак командује дивизијом и на уранку дели мегдан са „чупавим" Ђуром Бижићем. Он свети Шпанца (Фадила Јахића) и Ирца (Иван Марковић), партизанске команданте које су четници изненадили и побили у Вукосавцима 20. фебруара 1942. године. У свим овим догађајима народни певач јасно је препознао класичне мотиве српске епике: издају, превару, јунаштво, кукавичлук, мегдан и праведну освету. У источној Босни, патријахалној средини са јаком епском традицијом, усмена комуникација, а поготово песма, имала је широк одјек и изазивала је снажан утисак и емоције.[85]

Партизанска победа на Малешевцима несумњиво је била прекретница за НОП у источној Босни. Повезивање са покретом у Срему и заједничка борба источнобосанских и сремских партизана, који су били у сличној ситуацији, донела је преокрет на овом простору.[86] Према немачким проценама из средине децембра 1942. године, четничке групе северно од пута Тузла-Зворник показале су се као непоуздане и због своје повремене сарадње са партизанима. Све већи успеси партизана у таквим околностима навели су команду немачке 718. дивизије да организује операцију на простору Мајевице, где је требало опколити и уништити партизанску групацију, и, након тога, разоружати четнике. Удружене немачке и хрватске снаге, укупно око 6.000-7.000 људи, почеле су 16. децембра 1942. концентрични напад на Мајевицу. Избегавајући борбу са надмоћнијим непријатељем, партизански штабови одлучили су да се пробију ка југу у Шековиће, ка Бирчанском партизанском одреду. Шеста бригада и Мајевички одред пробили су се 18. децембра, а Трећи (сремски) одред наредног дана, уз жестоку борбу. Током операције Немци су разоружали неколико група четника и упутили их у логоре на присилан рад. Због неуспеха, спаљен је Рожањ и убијено око 250 мушкараца, жена и деце, мештана овог села и његовог краја.[87]

---

85 Радивоје Ковачевић, Командант батаљона у Шестој бригади, у: Битка на Мелешевцима, стр. 306.

86 Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 13, стр. 10-13, Тито, Штабу Прве пролетерске НОУ дивизије, 15. XI 1942; исто, стр. 111-113, Тито, Штабу Треће НОУ дивизије, 20. XII 1942.

87 Зборник НОР, том XII, књ. 2, стр. 966-970, Командант немачких трупа у Хрватској, Борбени извештај о операцији „Тузла II", 28. 12. 1942; исто, том IV, књ. 8, стр. 610-612, Бојна релација II. Домобранског сбора за просинац 1942; убијање 243 особе приказано је

Партизанско упориште у источној Босни, Бирач, током јесени 1942. године било је на удару не само немачких и хрватских, него и четничких снага. После неуспешног покушаја средином септембра, надмоћна четничка групација Дринског, Романијског и Зеничког четничког корпуса, око 1.000 четника, напала је 5. децембра 1942. године Бирач и заузела центар слободне територије у Шековићима. Бирчански партизански одред је морао да се повуче. У Шековићима и околним селима почео је четнички терор. Према Романији и другим крајевима под контролом четника извучена је велика количина опљачканих животних намирница. Партизанске породице су мучене и убијане, а њихове куће спаљиване. У међувремену, на Мајевицу су стигли курири из Бирча са позивом Бригади за помоћ. Због извлачења из окружења и позива из Бирча, партизанска групација упутила се са Мајевице ка Шековићима, где су стигли 19. децембра 1942. Четници су се повукли на своје падручја после мањих борби. Они су у Шековићима и околним селима, и иначе сиромашним, опљачкали велику количину хране и стоке. По доласку партизана са Мајевице ојачан је Бирчански партизански одред, а партизани су добили време за предах. Већ после неколико дана, 26.децембра 1942, Шеста бригада извршила је покрет према Романији.[88]

Д. Михаиловић је одмах уочио да је продором партизана из Срема и њиховом победом на Мајевици угрожена четничка превласт у источној Босни. Стога је 6. децембра 1942. наредио команданту Оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, Петру Баћовићу, да заједно са Рачићем, који би дејствовао из правца Лознице, удари на партизане са југа и поново их одбаце на Саву. „Ни по коју цену не смеју поново доћи у Шековиће".[89] У оквиру опсежних припрема за коначно уништење партизанске главнине, Михаиловић је крајем истог месеца тражио од својих команданата осигурање од удара партизана са Мајевице. Овај терен, по његовом мишљењу, није смео да се испразни, тако да одатле није могло да стигне појачање четничкој групацији формираној за коначни обрачун са партизанима. Нови извештаји о победама партизана, њиховом пребацивању у Шековиће, слабој борбености четника који су се у великом броју ставили под партизанску команду, а затим и извештаји о продору Шесте источнобосанске бригаде на Романију у првој половини јануара 1943, били су велика брига за Штаб Д.

овде као партизански губитак; ИАБ, BdS, A-330, Списак од 94 заробљеника са Мајевице доведених 21. XII 1942. У Прихватни логор Земун; Р. Петовар, Шеста пролетерска, стр. 109.

88 Зборник НОР, том IV, књ. 11, стр. 258-262, Штаб VI НОУ бригаде, Врховном штабу НОВЈ, 27. III 1943; З. Антонић, Ј. Перић, Бирач, стр. 152-158.

89 Зб. НОР, том XIV, књ. 1, стр. 744, 748, Књига послатих телеграма Штаба Д. Михаиловића.

Михаиловића.[90] Све то у многоме је реметило планове за одлучан удар на партизанску главнину и њено уништење пре савезничког искрцавања и коначног расплета.

После победе на Малешевцима, удружене партизанске снаге из источне Босне и Срема прешле су у фазу стратешке офанзиве према четницима. Од тада Народноослободилачки покрет је био у постепеном, али сталном нарастању на овом подручју. Захваљујући промени односа снага, четничкој сарадњи са НДХ и Немцима, као и њиховом безобзирном односу према становништву, неретко и терору, устаничке масе које су се, углавном из егзистенцијалних разлога, прелиле у четничке редове, почеле су коначно да се опредељују за партизански покрет. Јачањем НОП-а у источној Босни уједно је створена основа за обнављање покрета у источном делу Југославије.

90 Исто, стр. 779, 781, 783-784; исто, стр. 785-797, Књига примљених телеграма Штаба Д. Михаиловића, 19. XII 1942; исто, стр. 790-792, Командант Романијског корпуса, Команданту Оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, 21. XII 1942; исто, књ. 2, стр. 27-28, Команда Оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, Команданту Сарајевске бригаде, 4. I 1943, исто стр. 67, 70-71, Књига примљених депеша Штаба Д. Михаиловића, 13. I 1943.

Dragica Koljanin
Faculty of Philosophy
Novi Sad

THE CONFLICT BETWEEN PARTISANS AND CETNIKS IN EASTERN BOSNIA IN 1942

ABSTRACT

The region of Eastern Bosnia was of great importance during The Second World War – as for The Third Reich and its satellite, The Independent State of Croatia, such for the resistance movements of the oppressed Serbian people, who organized a great rebellion in 1941. The National Liberation Movement (NLM) was led and organized by The Communist Party of Yugoslavia. At the same time, there was a spontaneous movement of rebels, which soon became a part of two possible options:The Partisan Movement or The Movement of Cetniks led by Colonel Dragoljub Draza Mihajlovic. However, the rebel front kept its unity for quite a long time, due to prevailing enthusiasm of most of the soldiers and because of the fact that they were all fighting the same enemy.

Even after the outburst of civil war in Western Serbia in 1941, these two sides tried to continue fighting unanimously within Eastern Bosnia, which later proved itself impossible due to their irreconcilable aims. At the beginning of 1942, many partisan supporters switched sides, joining the cetniks, but that process became slower with the arrival of powerful partisan forces and the formation of The Yugoslav Volunteer Army. These army units disintegrated after the departure of Partisan Proletarian Army, and again joined the cetniks. During May of 1942, an effort was made in order to overcome deep crisis of Partisan Movement: several striking battalions were formed out of the remaining partisan forces, which have recently (April 1942) been overtaken by cetnik revolutions. Since the end of May 1942, certain cetnik leaders made agreements with The Croatian Government, as a result of modified politics of ISC towards the Serbs and German politics of pacification. Apart from the territory of Birc, where The Sixth Eastern-Bosnian Brigade was formed on August 2nd 1942, the rest of Eastern Bosnia was controlled by cetniks.

The leaders of The National Liberation Movement in Eastern Bosnia made the conclusion that the only solution left is cooperation with surrounding regions,

Srem above all, which was realized at the beginning of October 1942. The united forces of partisans from Eastern Bosnia and Srem defeated cetniks from Majevica in Malesevci on November 28th 1942, and this event caused the beginning of restoration and domination of The Partisan Movement in Eastern Bosnia. Groups of rebels that joined the cetniks in 1942, mostly for the existential reasons, finally started to turn to The Partisan Movement. At the same time, these events enabled the restoration of NLM in the eastern parts of Yugoslavia.

UDC 913(497.11)"13"
UDC 271.222(497.11)-735:347.23"13"

Снежана Божанић
Филозофски факултет Нови Сад

ПРОМЕНЕ НА ПРОСТОРУ ЈЕЗГРА БАЊСКОГ ПОСЕДА У СВЕТЛОСТИ ПОВЕЉЕ КОЈУ ИЗДАЈЕ ЦАР УРОШ 1363. ЧЕЛНИКУ МУСИ

(ТОПОГРАФСКА АНАЛИЗА)

Сажетак: Језгро светостефанског властелинства сачињавала су 22 села која су непосредно окруживала Бањску. Цар Урош издао је 15. јула 1363. повељу којом се потврђује челнику Муси промена града Звечана са жупом за град Брвеник са жупом. Један део простора унутар манастирских међа захваћен је овом повељом, што је знак да је отуђен од манастира. Појављују се и нова насеља на подручју Ибарског језгра Бањског властелинства.

Кључне речи: светостефанско властелинство, Звечан, Брвеник, челник Муса, кнез Војислав Војиновић

Светостефанско властелинство једно је од највећих манастирских властелинстава средњовековне српске државе. Поред прилога које краљ Милутин додељује манастиру у његовом непосредном окружењу, дарови су се налазили и у Расу, Ситници, Хвосну, Плаву, Будимљи, Зети и на реци Сави. На почетку диспозитивног дела повеље дародавац набраја имена 22 села и засеока, који су непосредно окруживали цркву св. Стефана, и који су му приложени. Пошто се поменута села налазе уз долину реке Ибар, тј. на његовој левој и десној обали, комлекс земљишта који окружује Бањску зове се Ибарско језгро светостефанског властелинства. Из текста Бањске повеље јасно и прецизно се види да је Ибарско језгро комлекс унутар једне међе која почиње и завршава се под звечанском тврђавом.[1]

У Грачаничкој, Дечанској и Светоархангеловској повељи помињу се на више места имена Бањских села, планина, потока, река, те хрисовуљ

[1] За прилоге на левој обали Ибра који почињу под Амбулом, дата је заједничка међа и она обухвата 13 дарованих села. Потом се због свог издвојеног, североисточног положаја наводе међе Копорића са Дољанима, Граничана, Дабрхаве и Селчанице. Следи потом даривање прилога Рогозне са Рудинама, и набрајање међника који су се налазили на десној обали Ибра – Рударије, Бистрица, Влахиња, Орјахово и Трепча.

Светостефански и Власи који припадају Бањској, као правни основ разграничења ових манастирских властелинстава. Међутим, нигде у тим повељама не наилази се на места која би указивала да је дошло до губљења или расипања неких поседа.

Значајан догађај за историју манастирског језгра, Бањске, одиграо се 15. јула 1363, када је цар Урош издао повељу којом се потврђује челнику Муси промена града Звечана са жупом за град Брвеник[2] са жупом. Тада је, колико је до сада познато, по први пут у историји овог манастирског комлекса дошло до отуђења одређеног броја села која су некада чинила ибарски метох и једног дела поседа на подручју Раса.

Замена је извршена са кнезом Војиславом Војиновићем[3] „*град за град, жупа за жупу*".[4] Историчари, Р. Михаљчић и М. Благојевић, сложни су у мишљењу да је до замене дошло по жељи кнеза Војислава („*хумски кнез Војислав је извршио заокружење своје државе*") и на његову интервенцију, а не по жељи челника Мусе.[5] Из уводног дела ове повеље дознаје се да су се о овој замени договорили цар Урош и кнез Војислав са још неком властелом,

---

2 С. Новаковић, *Паланка-Паланга-Полуга-Брвеник*, *К историји речи српскога језика*, ГНЧ II (1878), 262-269. „*Брв је дакле у главном истога значења с речју паланга. Да је и она повела оном истом значењу коме и латинска реч, показују имена два стара града. У Милићевића Кнеж. Србији, 658, спомиње се град Брвеник на утоку речице Брвенице у Ибар на левој страни Ибровој. Старац један отуд је причао, да је тај град у невдажње време био брвнима утврђен*".

3 У време замене кнез Војислав Војиновић се налазио на врхунцу своје моћи док је челник Муса заостајао за њим по свом угледу, моћи и снази. За време цара Душана носио је титулу ставиоца а касније постаје хумски кнез. Његова област се простирала од Рудника на северу до Косова на југу а у његовој области су биле и жупе Попово Поље, Требиње, Конавли и Драчевица. Претпоставља се да је умро од куге 23. септембра 1363. године. М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 3-6; *ИСН I,* 573-583 (Р. Михаљчић).

4 С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 316, али ту је повељана дата у изводу тј. скраћено; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV)*, Београд 1926, 166-167; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998), 57. Аутор бележи да је у питању оригинал или аутентични препис (?) у АХС под бр. 52, топогрфска сигнатура А 5/8. Повеља је исписана на хартији ширине 285, дужине 350 mm, са воденим знаком *круга* (са годином производње 1362). Написана је црним мастилом, канцеларијским брзописом у 25 редова, рачунајући потпис и ред испод потписа (заповест о писању повеље). Крстови на почетку, пре и после потписа и потпис исписани су црвеним мастилом. Датум је одређен према години од стварања света. Нема печата ни трагова печаћења. На полеђини се налази црвеном оловком белешка монаха Никандра. Фотографије: Архив САНУ 8876.I.78; Народна библиотека Србије Ф 2279; Архив Србије (филм).

5 Р. Михаљчић, Крај Српскога Царства, Београд 1975, 63; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 124.

а да је челник Муса добровољно пристао на замену поседа. Пред крај исправе, цар Урош забрањује да неко у будућности отме или замени челнику Муси новостечене поседе без његовог пристанка. Пошто се Муса сагласио са донетом одлуком, биле су неопходне личности које ће моћи да утичу на извршење одлуке, тј. милосници.[6] За извршење ове правне радње била су предвиђена два милосника, што није била уобичајена пракса у то време. Милосници који су издејствовали ту замену, били су хумски кнез Војислав Војиновић и ставилац Лазар. Интересантно је у овом случају да је један од милосника особа која замењује своје поседе, кнез Војислав, који ће уједно на најбољи могући начин заштитити своје, сопствене, личне интересе. Други пак милосник био је ставилац[7] Лазар, син Прибца „*великоѓ слуѓе*" цара Душана, Мусин рођак, моћни и снажни феудалац који је био у стању да парира кнезу Војиславу и да заштити интересе свога зета. Имена милосника у повељи наведена су после датума, а пре потписа цара Уроша.

Ова повеља није обична баштинска повеља, него царски управни акт, којим се властелину даје једна жупа на држање до краја живота.[8]

---

6 М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 99-139. Улога владаревих и црквених милосника се састојала у заштити одређених владаревих и црквених интереса, извршавањем неког посла или радње, коју није могла обавити ни једна ни друга личност осим милосника. Ово је једина повеља цара Уроша у којој се помињу милосници. Из уводног дела ове повеље сазнаје се да је цар Урош у договору са кнезом Војиславом Војиновићем и властелом потврдио и озаконио замену града и жупе Звечан за град и жупу Брвеник између кнеза Војислава и челника Мусе. Челник Муса је добровољно пристао на замену поседа; *Лексикон српскоѓ средњеѓ века*, 406-407 (М. Благојевић); Милосници се спомињу и у Светостефанској хрисовуљи, чијом одредбом је било предвиђено да манастир својим осиромашеним зависним људима дозвољава да бирају код кога ће работати, уз обавезу да се ипак врате на поседе манастира у Бањској. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља,* Споменик IV (1890), 6; В. Јагић, *Светостефанска хрисовуља краља Стефана Уроша II.Милутина*, Беч 1890, 26; *Задужбине Косова. Споменици и знамења српскоѓ народа*, Призрен – Београд 1987, 320.

7 Р. Михаљчић, *Ставилац*, ИЧ 23 (1976) 5-21; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 31-37; *Лексикон српскоѓ средњеѓ века*, Београд 1999, 693-694 (М. Благојевић). Ставилац је дворска титула у средњовековној Србији која највише одговара византијским дворским титулама доместика столника и доместика. Војислав Војиновић је 1350. забележен са овом титулом. Ова титула је улазила у круг најугледнијих достојанственика на двору Немањића и Котроманића. Ставилац се бринуо за прибављање, припремање и служење хране на владаревој трпези; *Лексикон српскоѓ средњеѓ века*, 693-694 (Р. Михаљчић).

8 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД III (1927), 25. Повеља не садржи аренгу, већ се после симболичке инвокације, прелази се на правни чин. Уместо санкције на крају текста се налази имунитетна формула. Након тога следи датум са индиктом, годином, месецом и датумом, имена двојице милосника и потпис ауктора.

ИБАРСКО ЈЕЗГРО СВЕТОСТЕФАНСКОГ ВЛАСТЕЛИНСТВА

Ко су били Мусићи? Подаци о овој породици су фрагментарни, оскудни и хронолошки неповезани. Њихов родоначелник био је челник Муса.[9] Млађа сестра кнеза Лазара, Драгана (Драгиња) била је удата за челника

[9] Подробније о овој породици са прегледом литературе погледати код С. Милојевић, *Мусићи, просопографско истраживање једне српске средњовековне породице*, ИЧ XXXIII (1986), 5-34.

Мусу, господара рударског краја испод Копаоника.[10] Пре 1363. челник Муса је управљао и командовао војном посадом у Звечану. Носио је титулу челника[11], што значи да је припадао најугледнијем слоју друштва. Имао је три сина: Стефана,[12] Лазара[13] и Јована, касније митрополита топличког.[14] Ктиторством браће Мусић, сестрића кнеза Лазара, подигнут је између 1381. и 1386. манастир Нова Павлица, посвећен Ваведењу Пресвете Богородице.[15] Село Павлица се налази 6 км северно од Рашке. У историјским изворима није сачуван податак о времену грађења цркве, али се посредним путем закључује да је настала између 1381. и 1386. године. Најраније изграђен део цркве рађен је у духу моравске градитељске традиције. Основа је

10 К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 321; Р. Тунгуз-Перовић, *Мусићи*, Гласник Земаљског музеја у БиХ XLVI (1934) 69-78, написао је занимљив рад о Мусићима али пун историјских заблуда и неистина. Он наводи да је Муса могао бити син Данице и краља Константина, према томе по пореклу Немањић, јер *„иначе тешко да би њему силни и опрезни цар Душан поклионио свој првокласни рудник Трепчу и један од најзначајнијих својих градова-Звечан"*. Такође наводи да је замена са Војиславом Војиновићем, извршена насилно и „*потенцирала антагонизам и појачала злу крв између куће Мусића и Војиновића*"; Влад. Р. Петковић, *Ликови Стефана и Лазара Мусића у Павлици*, Прилози за КЈИФ VI, 2 (1926), 221-227, присуство ликова кнеза Стефана и Лазара у цркви Павлице, као њених ктитора, доказује да је област, која је била у власти челника Мусе и његових синова, допирала уз Ибар све до Брвеника и Павлице.

11 О појави и надлежности челника погледати код: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 208-223; Челник је заповедник или стерешина мање или веће групе људи, који обављају послове различите садржине. *Лексикон српског средњег века*, 812-814 (М. Благојевић).

12 С. Милојевић, *Мусићи,* 27-30; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд 2000, 114-116. У домаћим изворима Стефан Мусић и његов брат се јављају под личним именима, док се у дубровачким документима јављају као: Molsich, Mosich, Mulsich и Musich. Рођен је највероватније у Звечану пре 1356. године. Први пут се изричито спомиње у вези са сломом жупана Николе Алтомановића. У држави кнеза Лазара био је угледна личност а врло вероватно је ковао и новац. Народна песма каже за Стефана Мусића да је из „*Мајдана чисто сребрног*". Без сумње, учествовао је у косовском бојуи погинуо 1389 године.

13 С. Милојевић, *Мусићи,* 31-32; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 97-98. Рођен је у Звечану, после брата Стефана. Добио је име по ујаку, Лазару, и припреман је за световну каријеру. Попут брата Стефана, није носио неку одређену титулу већ само епитет „господин". Први пут се помиње у повељи кнеза Лазара из 1381 године. Страдао је на Косову, 1389 године.

14 С. Милојевић, *Мусићи,* 32-33. Јован је најмање познат члан породице Мусић. Врло рано се замонашио. Имао је око тридесетак година када је забележен као митрополит топлички. Није познато време његове смрти.

15 С. Милеуснић, *Средњовековни манастири Србије*, Нови Сад 1995, 146; М. Михаиловић – М. Ковачевић, *Нова Павлица*, Београд 1989.

правоугаона са уписаним крстом и три полукружне апсиде. Храм је зидан каменом а споља је омалтерисан. По завршетку градње манастира, Лазарева сестра Драгана је у овом манастиру примила манастирски постриг и ново име Теодосија. Вероватно по њеној жељи храм је припао монахињама, а не монасима. После мајчине смрти синови су приложили задужбини крст, познат као реликвијар браће Мусића. То је шестокраки крст од кипарисовог дрвета, окован сребром, а сада се чува у светогорском манастиру Ватопеду. Овај манастир је за време турских освајања, средином XV века, опустео. Митрополит Јоаникије је обновио цркву и 1464. подигао спољну припрату.

Осим жупе Брвеник, Мусићи су имали поседе у средњем току Ибра и Лаба, укључујући и копаонички крај.[16]

Повеља из 1363. године пружа географску слику жупе Брвеник.[17] Додељено је укупно 58-60 села и засеока који се налазе јужно од Брвеника, долином реке Ибра до Сочанице, и у пределу Раса.[18] Александар Соловјев је

16 С. Новаковић, *Законски споменици*, 516-517. Кнез Лазар издаје повељу којом потврђује дар свога зета „*село Уљаре или Горњи Закут, засеок Трнава, цркву Св. Николе са засеоком и Горњи Луковик"* манастиру св. Пантелејмона*;* М. Пурковић, *Попис цркава у старој српској држави*, Скопље 1938, 37, „*црква Св. Николе је у Лабу код села Горњи Закут близу Подујева*". М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, Годишњак СФФ IV,2 1939-1940 (1940), 149, Трнава је заселак села Закута, можда код Подујева; Трнавица (Горњи Закут), област а постоје и села Горња и Доња Трнавица. На западу у односу на ово место је Мургулска област и Мургулска река а на истоку Слатина, место и река и место Двориште; *Sekcija Kuršumnlija 3 (581-3),* 1:50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; Закут, село на Лабу, јужно од Крпимеја а северно од Доброг дола; *Sekcija Priština 1 (630-1*), 1: 50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; Д. Динић Кнежевић, *Српске земље од Маричке до Косовске битке (1371-1389),* Српски народ у другој половини XIV и у првој половини XV века, Зборник радова посвећен шестогодишњици косовске битке, Београд 1989, 19-28.

17 Доста дуго у историографији владала је заблуда о положају Брвеника. И. Руварац, *Прилошци к објшњењу извора српске историје*, Гласник СУД XLVII (1879), на утоку Брвенице у Лаб, могао је постојати град Брвеник, као што је на утоку Брвенице у Ибар саграђен био други град Брвеник; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 267, источно од Трепче, на саставу Брвенице и Лаба, на путу из Приштине за Куршумлију, лежала је варошица Брвеник (Breueniso, Beruenich). Р. Тунгуз-Перовић, *Мусићи*, 74. Брвеница је лева притока Ибра са којом улази у речни састав Западне Мораве. Извире на јужној страни планине Радочела, а улива се у Ибар низводно од Рашке.

18 Топографски ови прилози могу се пратити на следећим картама: *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; *Sekcija Sjenica 2 (579-2),* 1:

извршио историјско-правну анализу ове повеље. Он је сва села, према атрибутима који се налазе уз њихова имена, било да је реч о имену власника села или неким другим нарочитим придевима уз име села, поделио на три велике групе: дворска, жупска и властеоска[19], док је посебну целину, изгледа, представљала баштина војводе Обрада Драгославића.

Мусићи нису дирали у баштинска права породице Драгославића[20], већ су они под њиховом влашћу наставили да уживају своје поседе. Село Кукањ[21] и засеоци Чајетина[22], Шипачина[23] и Ново Село[24] дошли су под власт породице Мусића после смрти цара Уроша.[25] У селу Кукањ Обрад Драгосалић[26] је подигао цркву Ваведења Богородице и приложио јој ово село са засеоцима Шипачином, Чајетином и Новосељанима. Кнез Лазар потврдио је Драгосалићу и право на изградњу цркве и на слободно располагање баштином наслеђеном од предака.[27] Патријарх Спиридон издао је

50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; *Sekcija Kosovska Mitrovica 2 (630-2),* 1:50000 Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.

19 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, 29, дели села на: А.) Дворска села: коњушка, ловачка, станичка, мађерска, златарска, села постељашка и подкључије, има их укупно 13; Б.) Жупска села – без икаквих придева, има их 13; В.) Властеоска села – с именом власника, таквих има 31.

20 Обрад и његов отац били су пре извршене замене вазали кнеза Војислава Војиновића, у чијим рукама се налазила жупа Брвеник, да би након извршене замене постали вазали челника Мусе. М. Шуица, *Немирно доба српскоѓа средњеѓ века*, 111.

21 Село Кукањ је оставило трага у имену потока Кукањица, који се налази западно од Шипачина, Новог Села и Чајетина.

22 Чајетина се налази источно од Шипачина и Лазића. Северно од овог места је Лисина и Лисинска река, а јужно од њега је Голо брдо, са највишим врхом од 1345 m. *Sekcija Novi Pazar* 2 (580-2), 1:50000.

23 Шипачина је место које се налази источно од села Кравића, Доња Рудница, Новог Села и потока Кукањица. Налази се североисточно у односу на село Бељак. Јужно од овог места је кота 850 а северно је брдо висине 829 m. *Sekcija Novi Pazar* 1 (580-1), 1:50000.

24 Западно од Новог Села је Попово Поље, Рудничка река и поток Кукањица. Јужно од Новог Села је кота 818, Ресник и Бистричка река а источно од овог места су села Ћирковићи и Бановићи. *Sekcija Novi Pazar* 3 (580-3), 1:50000.

25 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства,* 40-41, је убицирао насеља Шипачина, Чајетина и Ново Село. Ова три села на терену по свом положају чине троугао неправилног облика.

26 М. Шуица, *Немирно доба српскоѓа средњеѓ века*, 110, каже за Обрада да је властелин из краја око Брвеника „*чије се презиме у изворима и литератури различито интерпретира: Драѓосаљић, Драѓослалић, Драѓојлалић, Дебинџић, Декинци*".

27 *Законски споменици српских држава средњеѓа века,* 775-776. Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, 71. Оригинал (?) се налази у АХС под бр. 69, топогрфска сигнатура А 6/6, написан на пергаменту ширине 198-200, дужине 273 mm.

19. јануара 1388. године повељу којом се потврђују дарови Обрада Декиндића манастиру Ваведењу у Ибру.[28] После Косовског боја, војвода Обрад је изневерио кнеза Стефана Лазаревића, који му је због тога одузео имање и поклионио га Хиландару.[29]

Један део простора унутар манастирских међа Бањске захваћен је овом повељом од 15. јула 1363. године, што је знак да је отуђен од манастира. Због важности ове замене набројаће се у даљем тексту сва села која је добио челник Муса, одредити њихов топографски положај, потом ће се посебно нагласити она насеља која су одузета Бањској, те истаћи појава нових места која су се налазила на простору некадашњег језгра светостефанског властелинсва.

Челнику Муси додељена су следећа села:

– село ловачко[30] Стржино – данашњи **Стржин**, налази се источно од Граничана, а северозападно од Јећимовца[31]. Окружују га два брда, прво на западу, са врхом од 818 m, а друго на истоку, са врхом од 1004 m. Оно се налази на простору прве групе прилога који су били дати манастиру Бањска, на десној обали Ибра. А.Соловјев га није убицирао на својој карти. Стржин је био ловачко село. Лов је био главна забава владајућег слоја друштва у средњовековној Србији, али и обавеза зависног становништва. Право на лов спадало је у регална права, која је владар уступао властели или цркви. Ловом се добијала храна, али и крзно за одећу и продају. У Светостефанској хрисовуљи се спомиње Брестје на Сави као ловачко село. Ловци се у српским средњовековним повељама бележе као „*псари и соколари*" и „*ђерекари*". Ова села су имала привилегован положај у жупи и била су ослобођена „*жупских работа*".

Повеља је писана зеленим мастилом, рачунајући и потпис, канцеларијским писмом у 33 реда.

28 *Законски споменици српских држава средњега века*, 776; Д. Синдик, *Повеље српских патријарха Саве, Спиридона и Никодима*, 108-110; Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, ЗФФ у Београду XIII/1 (1976), 373-374; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, 71. Оригинал се налази у АХС под бр. 70, топогрфска сигнатура А 9/1, написан на пергаменту ширине 254, дужине 300 mm. Повеља је писана црним мастилом у 33 реда.

29 *Законски споменици српских држава средњега века,*458-459, *777*; Fr. Miklosich, *Монумента Сербица*, 568; Д. Синдик, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, 74. Недовршени препис или концепт налази се у АХС под бр. 73, топогрфска сигнатура А 6/9, написан на пергаменту ширине 360, дужине 492 mm. Повеља је писана црним мастилом у 34 реда, полууставним писмом.

30 *Лексикон српскога средњег века*, 369 (С. Мишић); С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1-2 (1995), 51-66.

31 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000.

– и село Негомирци[32] – данас село **Негомирац**. У његовој близини је врх од 854 m, североисточно је од села Мутиводе. Село се налази између Забрђа, на западу, и Орлове стене и коте 984, на истоку.[33] А. Соловјев га није убицирао на својој карти.

– и село Дебрхава Мутиводић – То је бањско село **Добрава**, на десној страни Ибра, у висини Јошаничке реке.[34] Вероватно је име средњевековног

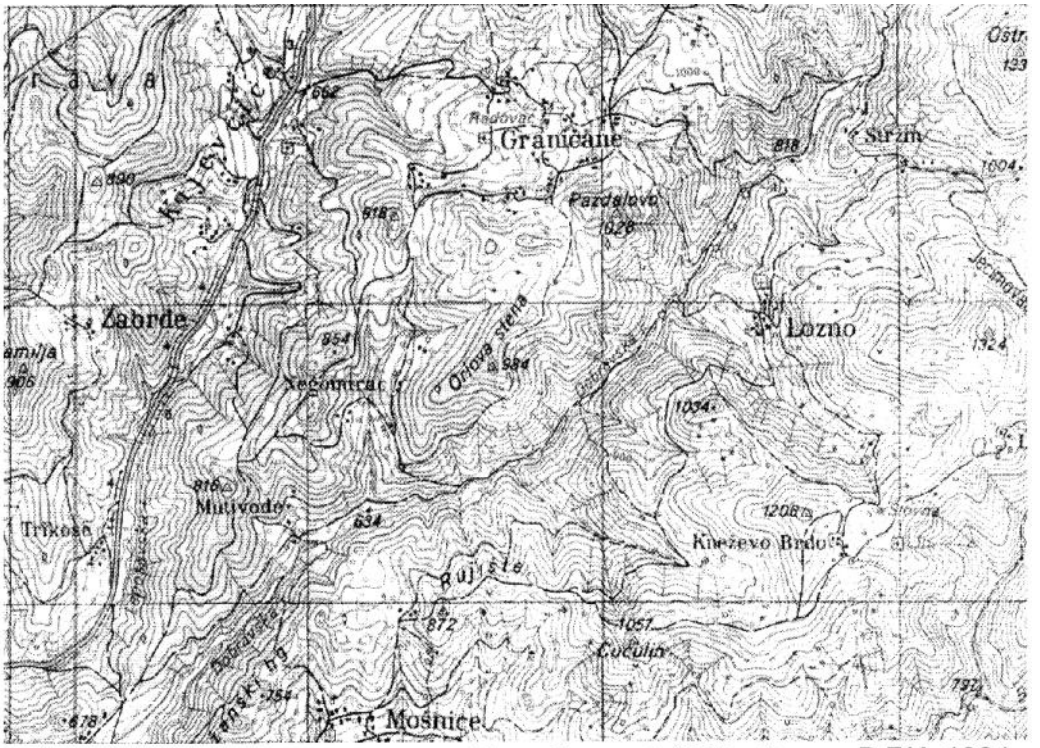

села Дебрьхава сачувано и у називу Добравске реке. Село Дебрхава је према повељи било подељено између Мутиводића и властелина Гојака. Данас постоји и село **Мутиводе**. Оно се налази југоисточно од Лепосавића, између Добравске и Лепосавске реке.[35] Највероватније је добило име према породици која је држала подручје Добраве. Лоцирано је на десној обали Ибра, у

32 То је жупско село без атрибута, „*вероватно је слободно село*", некада језгро жупе. А. Соловјева, *Једна српска жупа*, 38.

33 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4)* 1:50000.

34 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4)* 1:50000.

35 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4)* 1:50000.

близини је кота 816. С. Миливојевић је убицирао на карти три прилога додељена челнику Муси (Стржин, Негомирац и Мутиводе), као и прилог Кијевчићи, који ће касније бити споменут. Исти, аутор је скренуо пажњу на појаву да презиме, тј. име власника може да потисне из употребе првобитни назив села и да та појава није непознато у средњем веку.[36] У овом случају може се говорити о настанку новог села које је лоцирано близу Добраве. Соловјев на својој карти није убицирао село Мутиводе. Приликом описивања међа бањског села Сочанице, спомињу се Добреја и Мутивода, задужени да поставе крст, међник. У Светоарханђеловској повељи забележен је Илијаш Мутиводић, највероватније Мутиводин потомак. У повељи издатој челнику Муси уписано је село Мутиводића, тј. Мутиводе, које највероватније носи име по човеку који се спомиње у Бањској повељи. Нешто касније, у повељи издатој челнику Муси, бележи се село Илијашевића, Лозно. Илијашевићи који су држали Лозно, највероватније су били потомци Илијаша Мутиводића из Светоарханђеловске повеље, а по свој прилици он је могао бити унук Мутиводе из Бањске повеље.

ГЕНЕАЛОГИЈА

|

Мутивода
(Бањска повеља 1314-1316)

|

Илијаш Мутиводић
(Светоарханђеловска повеља 1348-1355)

|

Илијашевићи
(Повеља цара Уроша челнику Муси од 15. јула 1363. године)

– и село Грабовница[37] постељштаци[38] – село **Грабовац** је источно од Жеровнице и Житковца. Налази се на десној обали Ибра, јужно од овог села је Соколица и Велико Рударе, а североисточно је Бољетин.[39] Дужност зависног становништва овог села била је да ткају платно за царев двор и да

36 С. Милојевић, *Мусићи*, 8.

37 Данас има село Грабовац код Косовске Митровице и код Вучитрна. М. Пурковић, *Попис села*, 81.

38 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства*, 34-35; *Лексикон српског средњег века*, 562 (Р. Радић).

39 *Sekcija Kosovska Mitrovica 2 (630-2)* 1:50000.

снабдевају царску ризницу рубљем и оделом. На примеру овог места се види да су се понеки од тих постељштака издвојили из редова обичних себара. Дубило је држао читаво село Долц у својој власти, те је већ прелазио у ред властелчића и вероватно преносио постељске обавезе на своје поданике – отроке и меропхе.

– село Гојаково Дабрхава – то је бањско село **Добрава**, на десној страни Ибра, у висини Јошаничке реке.[40] Село више не припада Милутиновој задужбини, и било је подељено између два власника.[41]

– и село Гојаково Пасја Лука[42] – У историјско-географској литератури не постоји село сличног имена. Једино насеље са сличним именом и одговарајућим локалитетом, а које би одговарало Гојаковом селу, је место **Пасји Поток**, југоисточно од Новог Пазара. На североистоку од овог места је кота 1138 а на северозападу је кота 1036 Мечја Јама и кота 1014 Велика Чукара. Јужније од њега је Неготинац и Лопужње.[43] Соловјев није убицирао ово место на карти. Властелин Гојак је имао два села – Дьбрьхава и Пьсиıа Лука.

– село постељштака Кукно – Село **Кукањ** је северно у односу на Ново Село и Шипачине. Ту протиче речица Кукањица, која је на старим картама убележена као поток Кукањ. Извире између Шипачине и Чајетине, протиче кроз Бељак, заобилази Ново Село и улива се у Рудничку реку код Руднице.[44]

– село Дражиново Крушево – Данашње село **Крушево**, на левој обали Ибра, југозападно од Кутње, а северно од њега је место Десетак. Непосредно је уз коту 866.[45] Највероватније се налазило на простору некадашњег језгра Бањске.

---

40 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4)* 1:50000.

41 М. Пурковић, *Попис села*, 125, данас постоји село Добрава код Новог Пазара; Г. Томовић, *Соūоūски забел Чрмањ*, ИЧ XXXIV (1987), 55, наводи да је у питању село које је припадало поседима Бањске.

42 М. Пурковић, *Попис села*, 125, пише да је село Пасја Лука, село властелина Гојка. Данас постоји заселак Пасји Поток код Новог Пазара.

43 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3)* 1:50000.

44 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-)* 1:50000; *Sekcija Novi Pazar 2 (580-2)* 1:50000; За прецизну убикацију овог места коришћени су подаци из каснијег времена. *Dva prva popisa Zvorničog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine*), dešifrovao, preveo i obradio A. Handžić, Sarajevo 1986, 51, 58, 66, 67, 120, 135; V. Petkoviæ, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskoga naroda*, Beograd 1950, 36; М. Пурковић, *Попис села*, 108-109.

45 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4)* 1:50000; М. Пурковић, *Попис села*, 108.

– село станичко[46] Страси[47] – ово село **није убицирано**. Станици су били људи који прате цара и царицу на путу, брину о њиховом пртљагу и царевим коњима. Цело село је бринуло о пословима неопходним за транспорт пртљага и коморе за време путовања.

– село мађерско[48] Јабланица[49] – **Јабланица** је предео и место јужно од села Мрмоње. Налази се између Баре, Грађановице, и коте 831, Танурића.[50] Село се налази и на карти А. Соловјева. Мађерска село у овој повељи су без сумње село дворских кувара.

– село Подкључије[51] Таркоси – данашње село **Трикосе**, источно од овог места је Лепсавска река, а јужно од њега је Добрава.[52] Ово село, према подели А. Соловјева, припада дворским селима и стоји у посебном односу према царевом двору. Полазећи од речи кључаник, ова функција подразумева управу и одговорност над делом дворског газдинства и старање над слугама и потчињеним становништвом које је опслуживало газдинство.

– село Мрмоније[53] – село **Мрмоње** са десне стране реке Рашке налази се северно у односу на Јабланицу, а јужно од њега је Бабина стена и кота 808.[54] То је жупско село које не стоји у нарочитом односу ни према двору, ни према властели. То су вероватно слободна села, некадашње језгро жупе. Жупска села у повељи носе већином топографска и патронимичка имена (Његомирци, Мрмоње, Хрвати, Кравићи).

---

46 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства*, 31-33, расправља о станицима, јер су два таква села додељена челнику Муси. Разматрајући у литератури заступљено значење ове речи, на крају је дошао до закључка да су то били цареве коморџије, слуге које се брину о царевим стварима. *Лексикон српског средњег века*, 698-699 (Р. Михаљчић).

47 М. Пурковић, *Попис села*, 144, само констатује да је челник Муса добио село станичко Страси; А. Соловјев, није убицирао на карти ово село.

48 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства*, 33-35, бележи да су у жупи Брвеник била два мађерска села; *Лексикон српског средњег века*, 379-380 (Ђ. Бубало).

49 М. Пурковић, *Попис села*, 97, село мађерско Јабланица, је село Јабланица код Новог Пазара.

50 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

51 А. Соловјева, *Једна српска жупа*, 37.

52 Тако је на карти приказао и А. Соловјев, *Једна српска жупа*, 26; М. Пурковић, *Попис села*, 147, наводи да су то Трикосе код Новог Пазара; *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000

53 М. Пурковић, *Попис села*, 119, констатује да је то заселак Мрмоње код Рашке; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства*, 38.

54 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

– село станичко Орахово[55] – село **Орахово** је североисточно од села Мрмоње, код коте 807. Налази се западно од Лукова а јужно од Јањева.[56]

– село друго Орахово Зланожа – ово село **није убицирано** на терену. Јавља се у документима из средине XV века, али је временом ишчезло.[57]

– село златарско[58] Луково[59] – **Луково**[60] се налази североисточно од Орахова, јужно од Рашке а источно је од Биочина. У непосредној близини је Луковски поток. Постоје два села Лукова – златарско и Куманића. Вероватно да су то некада била јединствена села, од којих је један део био поклоњен властелину (породици Куманића), док је друга половина остала жупска или дворска. Луково је златарско село које је вероватно радило за двор, тј. израђивало наките од злата, сребра и драгог камења.

– село Кијевци Пољане.[61]

– село друго Кијевц Стрмох.[62]

– село Попово Поле Кијевц.[63] – Попут села Мутиводе и предео **Кијевчић** није забележен под тим именом у Урошевој повељи, него се јавља породица Кијеваца. Ова породица је држала три села: Пољане, Стрмох и Попово Поље. Кијевчићи данас представљају обронак Копаоника и на њих се у правцу североистока надовезују Копорићи. Предео је на десној обали Ибра, североисточно од Лепосавића, а источно од места Тврђаве, Тврђавске реке и коте 890.[64] Села Пољане, Стрмох и Попово Поље налазила су се на простору данашњег Кијевчића. Овај прилог се налазио у међама бањских села, Граничана и Копорића, на простору некадашњег језгра властелинства.

---

55 М. Пурковић, *Попис села*, 123, село станичко Орахово из повеље је данас село Орахово код Рашке.

56 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000 .

57 Е. Мушовић, *Нахија Јелеч у XVI веку*, НЗ 5 (1981), 43.

58 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства,*39.

59 М. Пурковић, *Попис села*, 114, вероватно данашњи заселак Луково код Новог Пазара.

60 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

61 М. Пурковић, *Попис села*, 129, по Кијевцима носи име данашњи заселак Кијевце код Косовске Митровице.

62 М. Пурковић, *Попис села,* 144, само бележи да је ово село додељено челнику Муси.

63 Породица Кијеваца је држала три села.

64 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000; Е. Мушовић, *Брвеник у турским изворима XV и XVI века*, НЗ 16 (1992), 55, Пољаном је највероватније означена данашња Дуга Пољана, недалеко од Кијеваца. Дугу Пољану и данас тамошњи становници називају Пољаном.

– село Долц[65] постељштака Дубила – данас село **Долац**, лоцирано јужно од Врачевске реке, а западно од Рвацке.[66]

– село Ивана Чељуговића Хрвати[67] – **Рвати**, на десној обали Ибра, код коте 611.[68] На северу у односу на ово место је Павлица, на западу Варево, на истоку је Костичко брдо, а јужно је Раздоље и кота 819.[69] А. Соловјев бележи на својој карти област и место **Рвацка**. Рвацка је лоцирана између Врачевске реке на западу и Постења на истоку, на северу је Метериз и кота 666, а на југу Добрава и кота 792.[70] Због сличности у имену наглашавају се оба назива, да не би долазило до забуне приликом убикације насеља жупе Брвеник.

– село постељштака По Цесте[71] – село **Поцесје**, југоисточно је од Павлице, на западу од Плужевина и коте 705, а на истоку је Милићевићки и Барски брег.[72]

– село коњушко[73] Краишићи[74] – ово село **није убицирано**. Ово је једино коњушко село које се налазило у жупи Брвеник. Главна обавеза коњушара је да брину о испаши цареве ергеле и да воде цареве коње на путовањима

– село кнеза Воислава Трескавица[75] – у овој повељи се спомиње село **Трескавица** кнеза Војислава (баштина) и село **Долња Трескавица,** које припада човеку кнеза Серђевића.

– село Долша Трескавица чловека кнежа Серьгевика – Село Трескавац је, према повељи цара Уроша из 1363, било подељено између кнеза Војислава и његовог човека, коме је припала **Доња Трескавица**. То је кнежев дворанин, човек ниског порекла, који је добио село од кнеза Војислава и

---

65 М. Пурковић, *Попис села,* 88, данас постоје два засеока истог имена – Долац, код Новог Пазара.

66 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000 .

67 М. Пурковић, *Попис села*, 154, само бележи да је цар Урош потврдио челнику Муси село Хрвати, Ивана Чељуговића; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства,* 39, у повељи постоје два села Хрвати од којих је једно властеоско а друго жупско или дворско.

68 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000

69 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000 .

70 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

71 М. Пурковић, *Попис села*, 131, данас постоји село Поцесје код Рашке.

72 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000.

73 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства,* 29-30; *Лексикон српског средњег века*, 314-315 (Р. Михаљчић).

74 М. Пурковић, *Попис села*, 106, само бележи да је ово ловачко село додељено челнику Муси.

75 М. Пурковић, *Попис села*, 149, само помиње да је ово село додељено челнику Муси.

тиме прешао у ред властелчића.[76] То је Трескавац на Ибру, негдашње село попа Серђа, које је Светостефанском повељом било додељено Бањској, и овим поступком отуђено од манастира.

– село кнеже **Кукно**[77]– на овом месту наилази се поново на ситуацију да је једно село подељено, од којих је прво било властеоско, у овом случају кнежевско, док је друго било село постељштака.

– село војводина човека Граничани. – То је бањско **Граничане,** лоцирано северно од Орлове стене, коте 984 и Паздалове коте 1026.[78] Село је отуђено од манастирског властелинства Бањске.

– село војводино Крнино[79] – данас постоји **Горњи и Доњи Крњин.**[80] **Горњи Крњин** је код коте 819, на левој обали Ибра. Лоциран је северно од села Крушево и Кутње. **Доњи Крњин** је северно од Горњег Крњина, код коте 545. Северно од Доњег Крњина је област Лешак. Горњи Крњин се налазио, највероватније, на простору некадашњег језгра Бањске, и то на левој обали Ибра.

– село војводино Плавково[81] – данас **Плавково**, предео на левој обали Ибра. Налази се северно од Каменице, јужно од Доњих Рудница, источно је од Биочина, а западно од Тусниће.[82]

– село Куманиц[83] Дреново[84] – данас село **Дренова**, налази се северозападно у односу на Доњи Крњин, код коте 736, а јужно од Борова и Белућа.[85] Било је, највероватније, на простору некадашњег језгра властелинства Бањске.

– село Илијашевића Лозно. – Данашње село **Лозно** омеђено је на западу Добрамовском реком, на североистоку је Јећимовац, на северу Стржин, а

76 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства*, 39.

77 Г. Томовић, *Сопотски забел Чрмањ*, 56, ово село лоцира југоисточно од Лепсавића, у селу Борчане, при чему не наводи и село постељштака.

78 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000

79 То је војводино село. Данас постоји Горњи и Доњи Крњин у Дежевском срезу код Новог Пазара. М. Пурковић, *Попис села*, 106.

80 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000.

81 Данас заселак Плавково код Рашке. М. Пурковић, *Попис села*, 127.

82 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

83 О имену Куманица и о властелину Новаку Куманичићу, писао је А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Ономатолошки прилози XI (1990), 12.

84 М. Пурковић, *Попис села*, 90, село Куманића, данас заселак Дренова у Дежевском срезу.

85 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

на северозападу Граничане. Јужно од Лозна је Кнежево брдо и кота 1206.[86] Ово место се по локацији налази у међама прве групе прилога додељених Бањској, на десној обали Ибра.

– село Добровоја Чичковца Крнино[87] и заселькь Рахтень[88] – већ споменута села **Горњи и Доњи Крњин**. Једно село Крњино припада војводи, док је друго у рукама његовог поданика.

– и села што су га држали Славчики – село **није убицирано**.

– село Белчино – данас се село **Биочин** налази између Великог Буковика на југу, на истоку је Плавково, а на западу је Луково.[89]

– село Луково[90] Куманицића – **Луково**, засеок, североисточно од Новог Пазара.[91] Породица Куманића је држала два села – Луково и Дреново.

– село Носонино[92] и засеок Бела Поља – данас село и предео **Носољин**, југозападно од Рашке, а на левој обали реке Рашке. На западу је Бело Поље а на североистоку је Пињаж До.[93]

– село Оливерово са браћом Бело Поле[94] – То је данашње **Бело Поље,** које се помиње као међник бањских прилога у Расу. Целој Оливеровој породици припадало је ово село. Оно се налази између Влашког потока и Градинске реке, а у непосредној близини је коте 810.[95]

– село Тврдково Белуђа[96] и заселъкъ Добротин дол[97] – **Белуђа**[98] је село на левој обали Ибра, јужно од Ибарског Постења а на североистоку је Лешак. Јужно од Белуће је Борова.

---

86 *Sekcija Novi Pazar 4 (580-4),* 1:50000

87 Село Горњи и Доњи Крњин у Дежевском срезу код Новог Пазара. М. Пурковић, *Попис села*, 107.

88 М. Пурковић, *Попис села*, 135, наводи само да је „*Рахтел заселак села Крнина*".

89 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

90 Луково, село Куманића, је можда данас Луков До код Новог Пазара. М. Пурковић, *Попис села*, 114.

91 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

92 М. Пурковић, *Попис села*, 122, Носонино је данас село Носољин код Рашке.

93 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000

94 Данас Бело Поље код Рашке. М. Пурковић, *Попис села,*61.

95 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000.

96 Један део села био је Тврдков а други Кенов. Данас заселак Белуђа код Новог Пазара. М. Пурковић, *Попис села*, 61.

97 М. Пурковић, *Попис села*, 87, каже само да Добротин Дол, заселак Белуће.

98 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

– село Тврдково Пинеч дол[99] – данас **Пињаж Дол**, предео на левој обали реке Рашке. Западно од њега је Носољин.[100] Властелин Твртко је поседовао два села и један засеок.

– село Хрвати – село **Рвати**, напред је поменуто у тексту. Ова половина села била је жупска или дворска, док је друга припадала Ивану Чељуговићу.

– село Кеново Белука – **Белућа**, је село на левој обали Ибра, а јужно од Ибарског Постења. На североистоку је Лешак.[101] Ово село је, по својој локацији, могло да буде на крајњем северу некадашњег ибарског језгра.

– село Кравићи[102] и засеок Загорани[103] – село **Кравићи**, на левој обали Ибра. Северно је од Биочина, а са десне стране је Попово поље и кота 576. На истоку је Вршки поток и Гњилица.[104]

– село Белбрадића Глушци[105] и заселок Паликуће – **Глушци** се налазе на десној обали реке Рашке, јужно је Глушачко брдо и кота 794, а северно је кота 552. На северозападу је Пожежина, на североистоку Батњик, а на југу је Козарево.[106]

– село Глушци казнаца Богдана – Село **Глушци** су држали Белобрадићи и казнац Богдан. Поред постојања „*великих казнаца*", изгледа да су, по мањим територијално управним јединицана, као што су биле жупе, постојали и казнаци још нижег ранга.[107]

– село Кеновића Стефана Толковикићи[108] – ово село **није убицирано**. А. Соловјев на овом примеру наводи случај индивидуализације: „*отац одељен од сина*", свако у својој кући. Стефанов отац држао је село Белућа.[109]

99 М. Пурковић, *Попис села*, 126, не даје локацију овог места.

100 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000.

101 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

102 Данас село Кравићи код Рашке. М. Пурковић, *Попис села*, 106.

103 М. Пурковић, *Попис села*, 94, бележи само да су Загорани заселак Кравића.

104 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

105 Глушци, село Белобрадића и казнаца Богдана, је данашњи заселак Глушци у Дежевском срезу крај Рашке, а за Паликуће каже само да су заселак Рашке. М. Пурковић, *Попис села*, 79, 125.

106 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3)* 1:50000.

107 М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 23; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 89; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984) 5-50. Натпис пронађен у нишком граду говори да је Ненад, син казнаца Богдана, подигао град Копријан.

108 М. Пурковић, *Попис села*, 147, само помиње место Толковићи.

109 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства*, 39.

– село Михатово Белци – село **Беоци**, на левој обали Рашке, југозападно од Брвеника, а јужно од реке Брвенице. У близини је кота 533.[110] А. Алексић бележи да код села „*Беоца скреће Ибар од свог обичног северног тока к североистоку, тече у пространој беочкој и Рвацкој долини готово у правој линији. Тај део ибарског тока зове се Јеринак. По народној причи околних житеља, налазила се једном и Јерина у незгодном положају. Бежећи од непријатеља, није знала где би најбоље своје благо сакрила. Најпосле се она овде, код Беоца, досети да закопа своје благо у Ибар*".[111]

– село Бабин Поток[112] – можда, село **Бај Поток**, у Ибарском Колашину, Бајев поток, лева притока Јошанице. Село Бајевица се налази северно од Малог Лукара, у близини је врх од 556 м.[113]

– село Мироносичића Белци[114] – село **Беоци** је било подељено између два власника – село Михатово Белоци и село Мироносичића Белци.

– село Павља Црква[115] и засок Орах – **Павља Црква**[116], постоји село, предео, и река, под називом Павлица. Налази се јужно у односу на Брвеник, а на истоку је Драгодањска река.[117] За ову цркву А. Алексоћ пише да је у развалинама. Готово „*је од зидова само толико сачувано, колико је нужно да држе још заосташе старо кубе над средином цркве. Зидови су јој изнутра живописани, али мало који део овог да се у целости сачувао. Но ипак може служити за стручну оцену ступња ове вештине, у колико је онда била напредна*".[118]

---

110 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000 .

111 А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановаца*, ГНЧ III (1879), 27-28.

112 М. Пурковић, *Попис села*, 58, за село Бабин Поток каже да је у Ибру.

113 *Sekcija Sjenica 4 (579-4)* 1:50000.

114 Белци у Ибру. Село Михатово и Мироносичића. Данас Беоци у Студеничком срезу код Рашке. М. Пурковић, *Попис села*, 62.

115 Данас Павлица код Рашке. Орах, је заселак Павље Цркве. Данас постоји засеок Орахово у Дежевском срезу код Рашке. М. Пурковић, *Попис села*, 123-124.

116 Стара Павлица је мушки манастир у рушевинама, који помиње даровна повеља Стефана Немање као метох Студенице. *Законски споменици српских држава средњега века*, 569 (I); Ђурађ Бошковић датира овај манастир на крај XII века, али и раније. Фреске су сачуване у фрагментима, на плавој позадини, у оквирима црвене боје, а неке од њих носе и трагове српских натписа. Назиру се фигуре појединих светитеља и распећа Христовог. Сликарство Старе Павлице је слично сликарству Ђурђевих Ступова. *Енциклопедија ликовних умјетности 3,* 640.

117 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1)* 1:50000.

118 А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановаца*, 28-29.

– село Тихолежа[119] – **није убицирано**.

– село Рудница и засеок Церова Глава, и други засеок Лисина, и Долња Рудница[120] – на терену постоји **Доња и Горња Рудница**. **Доња Рудница**[121] је на десној обали Ибра, северно је Рудничко брдо, Рудничка река и кота 633, а јужно је Плавково. **Горња Рудница**[122] се налази код коте 729. Она је северно у односу на Доњу Рудницу. Северно од Горње Руднице је Козја Глава и Тиоце.

– село Јарине, и друго Јарине[123] – данас постоји **Горње и Доње Јеринье**, као и истоимена област. Оба се налазе на десној обали Ибра. **Доње Јеринье** се налази јужно од Бистричке реке, а северно од Горњег Јеринья. **Горње Јеринье** је код коте 604, на југу је Камен.[124]

– село мађера Прпора[125] – село **Пупоре** код Новог Пазара.[126] Ово место се спомиње у међама Тушимље у Расу, прилога који је краљ Милутин доделио Бањској, и овом повељом је отуђено од Светостефанског властелинства.

Повељом коју је издао цар Урош челнику Муса, дошло је до отуђивања одређеног броја села која су својевремено додељена Бањској. То су селеђа места:

– и село Дебрхава Мутиводић – **село Добрава** из Бањске повеље.

– село Гојаково Дабрхава – **село Добрава** из Бањске повеље. Шесдесетих година XIV века то је властеоско село.

– село војводина човека Граничани. – **Граничани**, некада дати Бањској, сада су властеоско село.

– село Долша **Трескавица** човека кнеза Серђевика. – Село више није поповско, као у доба краља Милутина.

– село кнеза Војислава **Трескавица**

---

119 М. Пурковић, *Попис села*, 147 само је потврдио да је челник Муса добио ово место.

120 Церова Глава заселак Руднице. Рудница је код Рашке. Лисина је данас засеок села Руднице. Доња Рудница је можда данашње село код Новог Пазара. Постоји и село Рудница код Рашке. М. Пурковић, *Попис села,* 112, 137, 155.

121 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

122 *Sekcija Novi Pazar 1 (580-1),* 1:50000

123 Данас заселак Горње Јариње и село Доње Јариње код Рашке. М. Пурковић, *Попис села*, 98.

124 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

125 Данас село Пупоре код Новог Пазара. М. Пурковић, *Попис села*,132.

126 *Sekcija Novi Pazar 3 (580-3),* 1:50000.

– село мађера Прпора – село **Пупоре**, које се налазило у међама Тушимље у Расу

Постоје села која су се налазила на десној обали Ибра и нису наведена или нису постојала у време оснивања светостефанског властелинства, а овом повељом се налазе на простору Ибарског метоха и део су жупе Брвеник:

– село ловачко **Стржино**

– и село **Негомирци**

– и село **Мутиводића**

– и село **Грабовница** постељштаци

– село Подкључије **Таркоси**

– село Киевци **Поље**

– село друго Кијевц **Стрмох**

– село **Попово Поље** Кијевц

– село Илијашевића **Лозно**

Села која се налазе на левој обали Ибра и која или нису постојала, или нису наведена у Бањској повељи, а налазила су се у међама прве групе прилога и припала су заменом челнику Муси:

– село војводино **Крнино**

– село Добровоја Чичковца **Крнино**

– село Дражиново **Крушево**

– село Куманића **Дреново**

– село Кеново **Белућа**

Поред дворских и жупских посебно су интересантна властеоска села, јер је писар поред имена села убележено и име њиховог власника, што употпуњује слику о властели средине XIV века на простору жупе Брвеник. Још је А. Соловјев уочио да се у овој повељи појављује одређен број села, подељених између два власника.[127] Реч је о некада јединственим селима која су током времена била подељена, на тај начин што је један део био дарован властели, а други дошао под дворску или жупску власт. Властела која се помиње у овој повељи су: Мутиводићи, Гојак, Дражин, Кијевци, Иван Чељуговић, Дубил, Петровићи, Куманићи, Илијашевићи, Добровој Чичковац, Славићи, Носонин, Оливер, Тврtко, Кено, Стефан Кеновић, Белобрадићи, казнац Богдан, Михат и Мироносичићи. Њихова села су:

---

[127] Подељена села према овој повељи су: Дебрхава, Кукно, Трескавица, Луково, Хрвати, Белућа, Глушци и Белци.

– село Дебрхава **Мутиводића**
– село **Гојаково** Дебрхава и Псија Лука
– село **Дражиново** Крушево
– село **Кијеваца –** Пољане, Стрмох и Попово Поље
– село Долц постељштака **Дубила**
– село **Ивана Чељуговића** Хрват
– село Каиково **Петровића**
– село **Куманића** Дреново и Луково
– село **Илијашевића** Дреново
– село **Добровоја Чичковца** Крњино и засеок Рахтен
– села што се држали **Славићи**
– село **Носонино** и засеок Бела Пољана
– село **Оливерово** са братом Бело Поље
– село **Тврдково** Белуђа, Пинеч дол и засеок Добротин дол
– село **Кеново** Белуђа
– село **Кеновића Стефана** Толковикићи
– село **Белобрадића** Глушци
– село Глушци **казнаца Богдана**
– село **Михатово** Белци
– село **Мироносића** Белци

Поједини властелини поседовали су два или више села:
– властелин **Гојак** – Дабрхава и Псија Лука
– породица **Кијеваца** – Пољане, Стрмох и Попово Поље
– породица **Куманића** – Дреново и Луково
– властелин **Тврдко** – Белуђа, Добротин Дол и Пинеч Дол

Војводина села у повељи су:
– село војводина човека **Граничани**
– село војводино **Крњино**
– село војводино **Плавково**

У повељи није назначено име војводе[128], нити се да наслутити ко се налази иза те титуле.

128 *Лексикон срйскоī средњеī века*, 1, 3, 5 (Р. Михаљчић), 2 (А. Веселиновић), 4 (А. Фотић).

Подељена села, према овој повељи, су:

– село **Дебрхава** Мутиводић и село Гојаково **Д(е)брхава**

– село постељштака **Кукно** и село кнежево **Кукно**

– село златарско **Луково** и село **Луково** Куманића

– село Ивана Чељуговића **Хрват** и село **Хрват**

– село кнеза Војислава **Трескавица** и село **Доња Трескавица** човека кнеза Срђевића

– село војводино **Крнино** и село Добровоја Чичковца **Крнино** и засеок Рахтен

– село Тврдково **Белућа** и засеок Добротин Дол и село Кеново **Белућа**

– село Белобрадића **Глушци** и село **Глушци** казнаца Богдана

– село Михатово **Белци** и село Мироносића **Белци**

Наведени систем поделе једног села између два или више пронијара познат је још из Хиландарског практика.[129]

Копорићи, рудник који се спомиње у Бањској повељи, у царском периоду није припадао Мусићима, већ је био непосредно потчињен цару, који је убирао приходе од овог рудника. После 1371. Мусићи су се највероватније ширили на простору долине Ибра, а то је подразумевало Копориће, Остраће, села Присојник, Лешак и Кукањ са засеоцима.[130]

На основу пописа села и засеока који се помињу у овој повељи, оцртава се положај и подручје *жупе Брвеник* са жупским градом. Жупа Брвеник обухватала је слив садашњег тока реке Ибра с леве стране узводно, од реке Брвенице према реци Рашкој и даље, као и мањи део на десној страни. Ова жупа је захватала и добар део Рашке области према Новом Пазару и даље на југ.

За разлику од жупе Брвеник чија су места прецизно наведена, у *жупи Звечан*, сем града Звечана, не помиње се ни једно место.

После овог догађаја из 1363. године, лагано и сигурно наставиће се кроз XIV и XV век расипање светостефанских поседа. Ово је био први, велики, почетни ударац за Бањски манастирски комплекс.

129 А. Соловјев, *Једна српска жупа за време Царства,* 39.

130 С. Милојевић, *Мусићи*, 11-12. Мусини поседи су се на широкој територији међили са поседима Вука Бранковића. У области Лаба граница је била између села Вранин Дол и Трнаве, с једне, и села Закута, с друге стране. Потом је граница ишла преко Копаоника и спуштала се дуж реке Бистрице. Лево од Ибра, граничник је био највероватније на Плакаоници, где је прелазила реку Рашку, јужно од Глушаца, па је излазила на реку Сокалницу, испод Лозна, да би затим прешавши реку Дежевку завршила на планини Голији.

Snežana Bozanić
Faculty of Philosophy
Novi Sad

CHANGES IN THE CENTRAL PART OF THE SPA ESTATE AS A RESULT OF A CHARTER, PROCLAIMED BY EMPEROR UROS IN 1363. TO GOVERNOR MUSA

(TOPOGRAPHIC ANALYSIS)

ABSTRACT

The important event for the history of the central part of Saint Stephan's Landed Estate was the proclamation by Emperor Uros in July 15th 1363, in which he gave permission to Governor Musa to replace the town of Zvecani with its parish with the parish of Brvenik. The Charter provides a complete geographical insight into the whole parish of Brvenik. The Charter mentions 58-60 villages and hamlets. It also includes a part of the territory that belonged to certain monasteries, meaning that some of their land was confiscated, but at the same time, the Charter didn't refer to new-formed settlements.

UDC 796:061.23(=163.41)(497.113)"1903/1929"

Никола Жутић
Институт за савремену историју Београд

СРПСКИ СОКОЛИ У СРЕМУ 1903-1929.

Национално-ослободилачка мисија српских сокола у Аустро-Угарској монархији

Сажетак: У раду је изложен развитак соколских организација Словена у Аустроугарској и Србији. Централни део рада садржи излагање о Соколском покрету у Срему, организованом у Фрушкогорску жупу, и његов развитак од 1903. до 1929. године. Посебан одељак посвећен је односу сремских сокола према хрватској националној идеологији.

Кључне речи: Срем, Соколи, Фрушкогорска жупа, Хрватство, Први светски рат, Србија, Аустроугарска.

Соколи су били славенска културна и националноослободилачка, либерално опредељена организација, настала у Чешкој 1862. године, под идејним водством др Мирослава Тирша. У настојању да окупи све славенске народе, Соколи су се позивали на либералне пароле Француске револуције, а окупљали су чланство разних вјера и сталежа. Због немогућности организирања славенских војних формација (народних гарди) у Аустро-Угарској, соколске старјешине су поставиле себе задатак да повежу славенске народе (соколска идеја свеславенства), у циљу да их припреме за борбу за остварење „територијалне и духовне слободе". Соколски покрет се из Чешке брзо ширио у славенске покрајине Аустро-Угарске (Словенски сокол се организовао 1867, загребачки Хрватски сокол 1874 итд).[1]

Српско соколство у Аустро-Угарској представљало је либералан, националноослободилачки покрет, који је тјеловјежбом прикривао свој прави циљ – ослобођење и уједињење свих српских земаља у једну целину. Српско соколство развијало се одвојено у аустроугарским покрајинама: у Хрватској и Војној крајини (Банија, Кордун, Лика, западна Славонија) под називом „Крајишки соколи", са сједиштем у Загребу; у Источној Славонији и Срему; у Барањи, Бачкој и Банату; у Далмацији; у Босни и Херцеговини; покрет је одвојено деловао у Краљевини Србији. Први српски соколи у

[1] Видјети: Н. Жутић, Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије, Београд, 1991, 5-6.

Аустро-Угарској организирани су у Срему. Иницијатива за оснивање Српског сокола у Срему поднета је на скупштини Српске академске омладине у Карловцима 1903. године. Слиједеће, 1904. године, др Лаза Поповић и Милан Теодоровић основали су у Карловцима прво српско соколско друштво, „Српски соко", у које су ушли „омладинци-скупштинари".[2] Правила друштва била су усаглашена са правилима осталих славенских соколских друштава. Српска соколска друштва основана су затим у Старој Пазови, Голубинцима, Руми, Сремској Митровици, Осијеку, Даљу, Вуковару и Черевићу. Сва набројана друштва удружена су 1907. у Фрушкогорску жупу, са сједиштем у Сремским Карловцима.[3] Оснивачи, др Лаза Поповић и Милан Теодоровић, заговарали су потпуно уједињење свих српских соколских удружења у Монархији са онима у Краљевини Србији. Поводом оснивања прве српске соколске жупе, др Лаза Поповић дао је слиједећи мемоарски исказ: „Споменућу сада нешто о првој жупи. Идеја о овој родила се одатле што смо у чешким листовима читали да сваки Соко не сме да иде како хоће, не сме да замишља себи под соколство оно што хоће. Ми смо стога позвали сва српска соколска друштва из Срема и Славоније, саставили смо правила, послали их влади која их је након годину дана потврдила. Тако је дошло до оснивања Фрушкогорске жупе…".

На другој главној скупштини Фрушкогорске жупе, одржаној на Цвети 1908. године у Вуковару, једногласно је донесена резолуција којом је проглашено јединство цјелокупног српског соколства: „Српско соколство је једна јединица, именом и животом и радом нераздијељива, као и народ српски. Српско соколство служи својим просвјетним и гимнастичким радом интересима цјелокупног српског народа. Српско соколство је по духу, уређењу, раду и значењу битно обиљежено културом српског народа. Српско соколство је толики дио славенског соколства колико то захтјева углед, јачина и част српског народа. Српско соколство према својој мисли може постојати и развијати се само као заједничка ствар свих Срба… Српски соколи прихватиће само ону номенклатуру и терминологију за гимнастику, пригрлити ће само онај систем, чуват ће и његоват ће само оне вјежбе које буду српске, сасвим српске… Српско соколство има своју српску соколску мисао, али цјелокупну и тачну и јасну, а све друго је далеко доље…".[4]

---

2 Свеславенско соколство, зборник радова, Београд, 1930, 47.

3 Соколски велеиздајнички процес 1915-1916, Загреб, 1927, 15.

4 „Српски Соко" за 1907-8. (цит. према Соколски велеиздајнички процес… 59-60.)

Главни организатор српског соколства, др Лаза Поповић, спроводио је агитацију, писао чланке и организирао видовданске слетове у манастиру Раваница (Врдник) на Фрушкој гори. Оснивао је и уређивао „Српски соколски гласник" и предводио походе српског соколства на слетове у Праг и Загреб.[5] У децембру 1909. др Лаза Поповић је присуствао састанку српских соколских друштава Босне и Херцеговине. Том приликом, у свом поздравном говору, Л. Поповић је истакао слиједеће: „Дошли су изасланици са далеке Фрушке горе да буду заједно са браћом сада, јер су Соколи једни и други, јер су Срби једни и други, јер су соколство и Српство једно, а за доказ томе треба и овај састанак да послужи".[6]

Прогони српских сокола, и уопше Срба у Хрватској, Славонији и Срему, нарочито су појачавани у вријеме анексионе кризе 1908. године. У инсцениранim „велеиздајничким процесима" српски соколи су били оптуживани да раде на одвајању јужнославенских земаља од Монархије и њиховом прикључењу Краљевини Србији. Према исказу др Лазе Поповића пред тужиоцем у „велеиздајничком процесу" 1915, српско соколство у границама Аустро-Угарске монархије имало је око 500 чланова. Л. Поповић је, међутим, у том исказу драстично смањио број чланова, како би анулирао снагу соколства, а тиме смањио и значај свог антидинастичког и протуаустријског рада под његовим окриљем. Према подацима које је изнео Словенац Д. Степишник, Фрушкогорска жупа је 1913. бројала 17 друштава и око 1150 чланова и нараштајаца. Српска соколска жупа „Крајишка", са сједиштем у Загребу, бројала је око 1.000 чланова распоређених у 12 друштава.[7]

Независно од осталих српских соколских друштава развијало се соколство у Краљевини Србији, нарочито од Мајског преврата 1903, тј. од детронизације династије Обреновића и доласка на власт Карађорђевића. Соколи Краљевине Србије су дјеловали под надзором Народне одбране, која их је усмјеравала да раде на дестабилизацији Аустро-Угарске монархије, односно на одвајању српских дјелова Монархије и њиховом прикључењу Краљевини Србији. Анексија Босне и Херцеговине 1908. изазвала је настанак Народне одбране и појачан рад на уједињењу српског соколства. Важна област рада Народне одбране огледала се у подизању нивоа војне оспособљености становништва, у јачању витешког духа. Због тих циљева Соколи су Народној одбрани били неопходни за улогу најближих сарад-

5 Исто, 47-48.

6 „Српски Соко", 1909-1910.

7 Енциклопедија физичке културе Југославије, Загреб, 282.

ника на „узвишеним националним српским пословима". Народна одбрана је настојала да што брже дође до уједињења српских соколских друштава „Душан Силни" и српских друштава из Аустро-Угарске монархије, како би нација добила снажну организацију за спровођење свесрпског ослобођења и уједињења. Сви окружни одбори Народне одбране су, према упутама Средишњег одбора, радили на свесрпском соколском сједињењу.

На Првом свесрпском соколском састанку, одржаном у Београду 7. новембра 1910, најзад је проглашено уједињење цјелокупног српског соколства у границама и ван граница Монархије.[8] У уједињено српско соколство ушли су: Савез соколских друштава „Душан Силни" (Београд), Жупа „Фрушкогорска" (Сремски Карловци), Жупа „Крајишка" (Загреб), Жупа босанскохерцеговачка (Сарајево), Српска соколска жупа за Приморје (Херцег Нови – Дубровник – Книн), Соколска друштва у Угарској (Барањи, Бачкој и Банату), Српска соколска друштва у Америци (Чикаго). Сва набројана соколска удружења чинила су „Уједињено српско соколство", које се састојало од главног и стручних одбора.[9] Године 1913. уједињено српско соколство имало је 122 друштва, 7.940 чланова, 3.093 гимнастичара, 465 чланица, 329 гимнастичарки, 2.338 мушког нараштаја, 610 женског нараштаја, 391 предњака и 18 предњакиња.[10] Уједињено српско соколство учествовало је 1912. на првом свеславенском соколском слету у Прагу. Учешће на том слету потпомогла је српска влада, од које је Савез српских соколских друштава добио помоћ у износу од 13.000 динара. На том слету учествовали су представници соколских друштава „Душан Силни", српска соколска жупа „Фрушкогорска" из Срема, са 90 чланова, српска жупа „Крајишка" из Загреба, са 105 чланова…[11]

---

8 О том састанку Л. Поповић дао је следећи извештај управном одбору Фрушкогорске жупе: „Дне 7. новембра 1910. одржан је у Београду први свесрпски соколски састанак на коме је постављен основ заједничком раду целокупног Српског соколства и тиме остварена идеја соколског јединства у Срба. На томе састанку била је заступана и ова жупа по свом старјешини, те је тако и она везана за овај заједнички народни рад цјелокупног Српског Соколства". („Српски Соко" за 1910-1911, бр. 203.)

9 У Главни одбор ушли су Стеван Тодоровић (Београд), Војислав Живановић (Београд), др Лаза Поповић (Сремски Карловци), Сретен Обрадовић (Београд), др Срђан Будисављевић (Загреб), др Воја Бесаровић (Сарајево), Мирко Комљеновић (Херцег-Нови), Душан Б. Поповић (Чикаго). У техничком одбору били су Ф. Хофман (Београд), Милан Теодоровић (С. Карловци), Ж. Лазаревић (Београд), С. Жакула (Сарајево), Чеда Милић (Мостар), др Милан Метикош (Загреб), М. Цвејић (Бјеловар), Ђуро Гавриловић (Земун), Богдан Јаворић (Херцег-Нови) – Соколски велеиздајнички процес…, 16, 69.

10 Народна енциклопедија српско-хрватско словеначка, књига IV, Загреб, 1929, 270.

11 Соколски велеиздајнички процес…, 72.

Почетком Првог светског рата соколима је забрањен рад, њихова друштва су расформирана, па је тако престала било каква соколска активност. На подручју Хрватске, Славоније и Срема рад српског соколства обустављен је бановом наредбом из августа 1914. године.[12] Велеиздајнички процес против истакнутих чланова српског Сокола вођен је током 1915, као и наредне, 1916. године. Краљевски судбени стол у Загребу, под вођством краљевског државног одвјетника др Виктора Александера, подигао је оптужницу 29. октобра 1915. године против оснивача сремског српског Сокола, др Лазе Поповића и Милана Теодоровића, затим др Милана Метикоша, др Срђана Будисављевића и Ђуре Гавриловића. Бранитељи оптужених били су др Душан Поповић и Хрват, југословенски националиста – др Едо Лукинић. Главна расправа вођена је од 13. до 31. децембра 1915. године.[13]

Др Лаза Поповић је оптужен да је, основавши прво српско соколско друштво у Сремским Карловцима, дао иницијативу за оснивање српских соколских друштава и за реорганизацију српских соколских друштава „Душан Силни" у Краљевини Србији. Даље је оптужен да је, под изговором заједничког и јединственог гимнастичког рада и „културне заједнице", заговарао потпуно уједињење свих српских соколских удружења Аустро-Угарске са друштвима у Краљевини Србији, ширећи при том агитацију „у правцу великосрпске пропаганде, што особним присуствовањем и говорима код састанака, сједница, скупштина и слетова српских соколских друштава у овим крајевима, у Босној и Херцеговини и Краљевини Србији; што непосредним и узајамним опћењем са водећим личностима српских соколских удружења и Народне одбране у Краљевини Србији; што ширењем те пропаганде у штампи, и то од године 1906. у Сријемским Карловцима, а од године 1912. у Београду, уређивањем и издавањем званичног листа свих српских соколских удружења „Српски Соко", односно „Српски соколски гласник", стављајући и уврштујући чланке у правцу великосрпске пропаганде, напосе пропагирајући политичко јединство цјелокупног српског народа, те потребу сједињења свих соколских друштава у овој Монархији са онима у Краљевини Србији, уједињење које је напокон и спроведено, знајући да српска соколска друштва „Душан Силни" у Краљевини Србији стоје под водством Народне одбране, и да имају задаћу да скупљају чланове и да их спреме за будући рат против Аустро-Угарске, те да пропагандом за сједињењем тих друштава са онима у Монархији заводе један дио њених држављана на унутарње немире, на устанак и буну, и да

12 Исто.

13 Оптужница државног одвјетништва у Загребу бр. I-2129/66 -1914. (цит. према: Соколски велеиздајнички процес 1915-16, Загреб, 1927.)

тако помоћу ових, у часу кад свјетски положај буде повољан за рат…, од исте откину југословенске дијелове и да их припоје Краљевини Србији у јединствену државу".[14]

Лаза Поповић је, затим, оптужен да је ступио у главни одбор „Уједињеног српског соколства" те да је, као члан истог и изасланик Фрушкогорске жупе 2. марта 1914. присуствовао Савезној скупштини српских соколских друштава „Душан Силни" у Крагујевцу, „на којој се распламсала пропаганда у великосрпском правцу". На крају оптужнице стајало је да је Лаза Поповић послао поздравни телеграм краљу Петру „као своме краљу", престолонаследнику Александру, српским министрима и српском соколском друштву у Глини.[15]

Оптужница Милана Теодоровића била је слична оптужници др Л. Поповића, пошто су обојица били оснивачи Фрушкогорске жупе, па су били оптужени за исте деликте. Др Милан Метикош је оптужен да је од 1910, као вођа српске соколске жупе „Крајишке" у Загребу, а од 1914. у Глини (гдје се запослио као адвокат), ширио агитацију у правцу великосрпске пропаганде, заговарао сједињење „овоземних" српских соколских удружења са онима у Краљевини Србији и Америци.[16] Др Срђан Будисављевић је оптужен да је као члан, а од 1912. и као старешина „Крајишке жупе" у Загребу, радио на спровођењу потпуног уједињења свих српских соколских удружења, ширећи притом „великосрпску пропаганду". Ђуро Гавриловић је оптужен да је 1905.основао српско соколско друштво у Земуну и да је, као и сви набројани претходници, ширио великосрпску пропаганду, радио на уједињењу свих српских соколских организација и на тај начин припремао терен за рушење Аустро-Угарске.[17]

У оптужници против српског соколства установљено је да су, према сведочењу Јакше Стјепана, Валеријана Жиге и Драгутина пл. Танхофера, српски соколи 19. и 20. маја 1914. присуствовали конгресу земљорадничких задруга у Липику, тачније – соколска друштва из Пакраца, под водством

14 Исто, 5-6.

15 Соколском друштву Глина послан је телеграм следеће садржине: „Са скупштине Савеза српских соколских друштава Душан Силни примите искрени соколски поздрав. Здраво! Председник С. Тодоровић". – исто, 73.

16 М. Метикош је на следећи начин објаснио због чега је послат поздравни телеграм у Глину: „Што се тиче Глине то сам ја у истрази рекао најприје, држећи да се ради у Глини у новоосвојеним крајиевима, да је тамо можда основано какво душтво, па је тај брзојав одаслан у Глину… Брзојав у Глину разјашњујем још и тако што сам путујућ са тајником Обрадовићем овоме приповиједао да соко у Глини имаде тога дана скупштину, па је он јамачно управио на друштво самовољно тај брзојав". (исто, 153)

17 Исто, 9-10.

Стеве Шуваковића, и Босанске Градишке, под вођством свештеника Душана Суботића. Даље се наводило да је првог дана конгреса у родољубивом заносу говорио свештеник Суботић: „Само сложно браћо, наша српска домовина, ако нас Бог поживи, постигнут ће оно што тражимо, борит ћемо се заједно за нашу домовину". Присутни су говор свешеника Суботића пратили повицима; „Живјела наша српска домовина!". После вјежбе коју су извели присутни српски соколи, говорио је опет парох Суботић: „Драга браћо Срби! Дошли смо из српске Босне да посјетимо ове српске крајеве и носимо од ондашње браће српски поздрав… Оне доље смо ослободили, а сада имамо још много да ослободимо браће испод јарма и да дођемо до нашег циља". Помињући редом Босну и Херцеговину, Лику и Крбаву, Кордун и Банију, „племениту Славонију", Срем, плодни Банат и Бачку, узвикнуо је: „Живиле српске земље"![18]

Дана 10. јануара 1916. Краљевски судбени стол у Загребу, под предсједништвом „краљевског судбеног вијећника" Рудолфа Станцера, донио је пресуду против истакнутих српских сокола. Др Лаза Поповић осуђен је на казну тешке тамнице у трајању од 14 мјесеци, др Милан Метикош на казну тешке тамнице у трајању од 10 мјесеци, а др Срђан Будисављевић на исту казну у трајању од 8 месеци. Пресуђено је и да окривљени плате трошкове казненог поступка. Милан Теоодровић из Сремских Карловаца и Ђуро Гавриловић из Земуна ослобођени су оптужбе.[19]

---

18 Исто, 89.

19 У образложењу осуде наведени су главни разлози због којих су оптужени осуђени. Углавном су наведени деликти из оптужнице: „Пресудни суд узео је у претрес сав на главној расправи изнешени доказни материјал, односећи се на српско соколство у Краљевини Србији и у овим краљевинама. У погледу српских соколских друштава „Душан Силни" у Србији узима суд доказаним да су та друштва стајала у најтјеснијој вези са „Народном одбраном", која си је ставила задаћу да спрема српски народ на борбу против Аустро-угарској монархији и да се оствари Велика Србија, ослобођењем и уједињењем цијелог српског народа, отргнућем Босне и Херцеговине, Хрватске, Славоније и Далмације од Монархије припојењем Краљевини Србији под жезлом краља Петра. Овај задатак Народне одбране произлази из брошуре коју је године 1911. издао централни одбор Народне одбране у Београду… Брошура за то српско соколство наводи да је мисао српског соколства мисао српског народа, па да та српска мисао уједињује све своје чланове, гдје год били, српске Соколе у српској мисли. Циљ соколски је одњеговање својих чланова да даде српству народ здрав, снажан, национално свјестан и добро организован, који ће бити способан за џиновску борбу против Аустро-Угарске монархије, да одгоји Соколе као борце добровољце, као народну војску против бирократске и династичке Аустрије… (исто, 305-306)

Стварање југословенског соколства 1918-1929.

Соколи су, у складу са својом либерално усмереном идеологијом, у потпуности прихватили идеолошки курс младе југословенске државе и постали авангарда при спровођењу новог југословенског националног државног концепта. Први покушај уједињења свих соколских организација јужнославенских земаља, десио се 18. јуна 1914. у Загребу. Тајној сједници присуствовали су представници Словенске соколске звезе, Хрватског соколског савеза, Савеза српских соколских друштава „Душан Силни" и Српске соколске жупе „Крајишке", коју је заступао др Срђан Будисављевић. О уједињењу југословенског соколства састављена је програмска декларација која је требало свечано да се објави на Трећем словенском свесоколском слету у Љубљани, августа 1914. године. Међутим, аустријске власти су 20. јуна 1914. забраниле тај слет, а тек формирани Југословенски соколски савез престао је дјеловати почетком Првог светског рата.[20]

Југословенска идеологија и југословенска национална свијест били су присутни у политичком дјеловању соколских организација прије Првог светског рата. Српско соколство је, у већој мери него хрватско и словеначко (које је поред свог „племенског" национализма захтјевало југословенско уједињење),[21] истицало свој национализам и потребу уједињења раздробљеног српства у једну државну целину. Тај став српских сокола еволуирао је током Првом светског рата у правцу остварења југословенског уједињења.

Идеје нове либерално-демократске епохе у Краљевини СХС нарочито су одушевиле српске, али и хрватске и словенске соколе. Зато је „нови" југословенски националиста, др Лаза Поповић, са усхићењем изјавио: „Југословенство је крај нашег засићеног, остваренот и дефинитивног национализма (српског – Н. Ж.), а почетак нашег човечанства".[22] За либерале је појам појединца, индивидуе, био егоизам уског размера. Племе, народ, етничка цјелина били су егоизам ширег размјера. Заправо, по њима је постојало само једно – човјечанство, човјечанско друштво. Да би се превазишли феудални

20 AJ, 71-3-7, „Кратак преглед стања соколства у нашој земљи" (реферат); А. Брозовић, Сокол Краљевине Југославије, Београд, 1930, 29-31.

21 Истакнути идеолог хрватског соколства, др Фрањо Бучар, дао је слиједећу изјаву у вези израженог југословенства код хрватског соколства: „Хрватски соколски савез је од свог почетка, још прије првог светског рата, стајао на становишту заједнице свију југословенских соколских савеза, те је то мнијење заступао већ прије рата код стварања свеславенског соколског савеза и године 1914. у Загребу код преговора за оснутак заједничких савеза, и то Хрватског, Словеначког, Српског и Бугарског, до чега више, међутим, није дошло услијед настанка свјетског рата". – „Обзор", 22. XI 1929.

22 Л. Поповић, Југословенство и Словенство, „Нова Европа", бр. 2, 1922.

партикуларизам и феудалне ограде, грађански либерали су наступали са космополитским, опћељудским идејама о уједињењу човјечанства, али под приматом интернационалне идеологије грађанског либерализма.

Соколи су, дакле, постали главни носиоци либералне југословенске националне идеологије у Краљевини СХС и заузимали су централно мјесто у њеној физичкој култури. Тежња соколских друштава ка југословенској националној интеграцији довела је до соколског уједињења у Загребу 26. јануара 1919. године. Три стара савеза, српски, хрватски и словенски, формирала су нови савез под називом Соколски савез Срба, Хрвата и Словенаца. Стари савези престали су да функционишу па је требало укинути старо стање сазивањем жупских и друштвених скупштина. Усвојена је соколска „Декларација", састављена у либералном космополитском духу, у којој је писало следеће: „Народ Срба, Хрвата и Словенаца јесте један, соколска друштва Срба, Хрвата и Словенаца јесу и морају бити народна друштва. Народ је један па и соколска друштва морају бити једна. Словенство јесте једно. Народ Срба, Хрвата и Словенаца је део словенства. Соколство Срба, Хрвата и Словенаца било је, јесте и мора бити словенско и једно. Словенство је део човечанства. Идеали човечанства су једни".[23]

Од чланова бившег српског сокола овом састанку су присуствовали др Срђан Будисављевић и др Лаза Поповић. У телеграму упућеном престолонаследнику Александру, поред изражавања оданости соколства Краљевини СХС, речено је следеће: „Обновљено соколство ће постати саставни део твоје војске, темељ камен, бедем и штит моћи и среће државе наше".[24]

Велики састанак соколских друштава био је планиран за Видовдан 1919, и на њему је требало манифестовати јединство и санкционисати све оно што ка њему није водило. Због немогућности одржавања у разрушеном Београду, Видовдански соколски сабор одржан је у Новом Саду. На Сабору је манифестована идеја југословенства и јединства („све треба синтетизовати у југословенство"). У присуству 650 соколских делегата, представника чешког соколства, заступника Краља и владе, усвојени су „Соколски устав", који је био основа соколске организације, и „Декларација уједињеног соколства". Према соколском уставу улога и задатак соколства у Краљевини СХС су „стварање физички здраве, крепке, морално и интелектуално развијене, националном свешћу прожете, духом словенске солидарности надахнуте и великим и општим идеалима човечанства задојене омладине,

23 Службене новине Краљевине СХС, бр.6, 13. II 1919.

24 Исто.

која ће чувати тековине тадашње генерације – уједињење и независност".[25] На главној скупштини у Марибору, одржаној 30. августа 1920, извршена је промјена назива Соколског савеза Срба, Хрвата и Словенаца у Југословенски соколски савез,[26] што је потврдио и II соколски сабор одржан у Загребу 18. марта 1924. године.

Сремски Соколи у југославенском Соколу

Српски соколи из Фрушкогорске и Крајишке жупе, као и велика већина српских сокола, једноставно су већ 1919. утопљени у југославенско соколство. Бивше српске соколске жупе биле су расформиране, а српска соколска друштва, спојивши се са хрватским, укључена у састав нових југословенских жупа. Средином тридесетих година у Савезу Сокола Краљевине Југославије било је укупно 25 жупа: бањалучка, београдска, бјеловарска, цељска, цетињска, карловачка, крагујевачка, крањска, љубљанска, мариборска, мостарска, нишка, новосадска, осјечка, сарајевска, скопска, сплитска, сушачка, шибенска, тузланска, ужичка, вараждинска, великобечкеречка, загребачка и жупа Ново Место.[27]

Дио сремских сокола (централни и источни Срем) био је укључен у Београдску жупу, у коју су била укључена слиједећа друштва и сеоске соколске чете: Добановци (старјешина Стеван Лапшановић, замјеник Коста Мајић, тајник Драгиша Вуцелић, просвјетар Ђорђе Врбашки, начелник Феодор Ковањов, начелница Милосава Чобановић, чланови управе Чеда Матановић, др Милош Крстић и други); Инђија (старјешина Ђорђе Војновић, замјеник Живојин Митић, тајник Сава Стевановић просвјетар Петар Лозјанин, начелник Владимир Горановић, чланови управе Аница Војновић, Дане Дракулић, др Крста Гарбовачки и други); Никинци (старјешина

25 А. Брозовић, Соко Краљевине Југославије, Београд, 1930, 92.

26 На мариборској скупштини дато је основно објашњење у вези настанка југословенске нације и соколског опредељења за југословенство: „Држећи се основних соколских начела у питању народности и народа, како их је изложио Тирш, постали смо путем еволуције Југословени, а гледајући у будућност стали смо на становиште југословенског реализма, па јесмо и остајемо Југословени. Југословенско соколство узело је заставу југословенства и носи је напред. По нашем соколском схватању реално југословенство је интегрално уједињење и потпуно механичко измењивање свих постојећих етничких и моралних елемената наших у правцу грађења једне хомогене југословенске масе. Начела одабирања, без обзира на племе, веру и сталеж, а у духу напретка демократизма и социјалне правде, имају да створе југословенски тип културе, као средство за развој славенске културе на путу у човечанство"(Свеславенско соколство… 65).

27 Соколски зборник, уредио Анте Брозовић, Београд, 1934.

Мартин Никић, тајник Анте Нилић, провјетар Алекса Вукчевић, начелник Марко Нилић, благајник Фањо Видачић, чланови управе: Марко Баић, Адам Мајер, др Јован Сајда, Ђока Никић, Марко Бодор и други; Рума (старјешина др Гвидо Соретић, замјеник др Душан Петровић, тајник Милош Воркапић, просвјетар Алберт Ловасић, начелник Властимир Весковић, први замјеник Јован Милосављевић и други, чланови управе Марко Бачевић, др Сава Димитријевић, Јован Дотлић и други, суд части Никола Кнежевић, др Роман Соретић, др Стеван Сувајдчић, Бранко Цвејић); Сремска Митровица (старјешина Владимир Ханосек, први замјеник старјешине Славко Месаровић, II замјеник старјешине Фрањо Гашпарац, I тајник Теодор Черевицки, II тајник Илија Лекић, просвјетар Јован Удицки, начелник Вељa Ферстер, замјеник начелника Жика Николића, в.д. начелника Марија Ферстер, замјеник начелника Кристина Симовљевић, благајник Славко Рајић, економ Анте Модор, статистичар Божидар Милаковић чланови управе: Јован Смиљанић, Миливоје Виловски, Људевит Веслај, Михаило Симић, Младен Марчетић, Бранко Шувак, Бартол Глик, замјеници: Јосип Хруш, Бошко Новаковић, Александар Максимовић, Јован Пухар, Вукосава Милаковић, Мара Блаженчић, Тома Благојевић, Миле Ђалић, Пера Радовановић, Ђорђе Крестић, Ревизиони одбор: др Бранко Рогулић, Бора Марковић, Јосип Чубелић, замјеници: Вера Војновић, Јован Станишић, Живко Жарковић, суд части: Иван Филиповић, др Никола Радојевић, др Иван Лончаревић, замјеници: др Драган Јунг, др Лазар Рашовић, др Матија Примус). Стара Пазова (старјешина др Кристо Грбин, I замјеник Карло Долинај, II замјеник Славко Ивковић), тајник Димитрије Дивљак, просвјетар Павле Есаповић, начелник Јосеф Шаркези, замјеник Војислав Матић, начелник Штефанија Јечменова, замјеница Вукица Допуђа, чланови управе: др Бранко Чипчић, Владимир Јечмен, Марка Фејђова, Иван Гајић, Јанко Хавран, Прока Рапаић, Јефта Гамбелић, др Илија Клашња и други; ревизори: Мита Јечинац, Јозеф Ђурица; Озрен Ивковић и други; суд части: Војислав Илић, др Георгије Михајловић, др Бранислав Пленер и други); Стари Бановци (старјешина Никола Мудрић, замјеник Живан Ралић, тајник Милева Витојевић просвјетар Димитрије Суботин, начелник Димитрије Витојевић, начелник Олга Шинко, чланови управе: Петар Зорић, Која Зорић и други); Врдник (старјешина др Љубиша Николић, замјеник Мато Ковачевић, тајник Бранко Мајнарић, просвјетар Јелисавета Мирковић, начелник Јосип Јан и други; чланови управе: Бранко Јокановић, Јован Добричић, Милан Иловача и други); Кузмин (старјешина Ђока Максимовић, замјеник Јован Марковац, тајник Милан Петровић, начелник Бошко Зековић, просвјетар

Велимир Ивановић, благајник Михаило Грујић, чланови управе: Миленко Богосављевић, Јован Лазић; ревизори: др Сава Спаић, Витомир Плавшић); Шашинци (старјешина Стева Трифуновић, замјеник Стеван Радосављевић, начелник Петар Кадијевић, замјеник Славко Срдић, начелник Видосава Живковић, тајник Емилија Јани; благајник Крста Сеничанин, просвјетар Стева Трифуновић, књижничар Емилија Јанић, ревизори: Живан Хркајловић, Станко Дебељачки, чланови управе: Стеван Пејић, Трива Дивнић и други); Земун (старјешина Бранко Живковић, замјеник Андрија Богнер, просвјетар Алфред Ремер, тајник Душан Живковић, начелник Славко Пољшек, I замјеник Јосип Богнер, II замјеник Јосип Руменчић, начелница Дана Пољшак, I замјеница Маца Војиновић, II замјеница Маша Станковић; чланови управе: Драгутин Орешковић, Драгутин Игл, Душан Карленц, Јоза Бабић, Влада Плештић, Петар Јанаћко, Радоје Марковић, Славко Јакељ и др; замјеници: др Светозар Гарић, Милена Предраговић и други, ревизори: Ђорђе Шуица, Миле Иванчевић, Симо Милеуснић и други; суд части: Никола Стојановић, др Димитрије Даријевић и други) итд.[28]

Са подручја источне Славоније, западног Срема и Барање осјечкој жупи припадала су бројна соколска друштва и чете: Батина (старјешина Андрија Живић, замјеник Ђуро Пасиновић, просвјетар Милош Иванковић); Бели Манастир (старјешина Милан Буновић, замјеник Милан Руварац, просвјетар Милан Лалевић, начелник Бранимир Слијепчевић); Белишће (старјешина Стјепан Крзнарић, замјеник Душан Ковачевић); Бобота (старјешина Михајло Вукадиновић, замјеник Милан Обрадовић, просвјетар Јоца Рап, начелник Славко Чернојевић); Борово (старјешина Томо Максимовић, замјеник др Милутин Тичак); Чепин (старјешина Аца Гавриловић, замјеник Матеј Калајчић, просвјетар Аца Гавриловић, начелник Видоја Романић); Даљ (старјешина Миливој Павловић, замјеник Војин Ајдуковић, просвјетар Драгутин Бараковић, начелник Стеван Секулић); Дарда (старјешина Радосав Андрић, замјеник Влајко Јовић, просвјетар Арсен Андрић, начелник Станоје Ђурић); Ердевик (старјешина Љубомир Коњевић, просвјетар Милутин Јовановић, начелник Стеван Макић); Палача (старјешина Стево Старчевић, замјеник Огњеслав Павловић, председник просвјетног одсека Саво Бјелатанић, начелник Никола Гајић); Подравска Слатина (старјешина инг. Перо Ковачевић, замјеник Милош Благојевић, начелник Богдан Филиповић); Сотин (старјешина Ђуро Бајић, замјеник Роко Милерлејли, просвјетар Живко Гавриловић); Тења (старјешина Ђорђе Нешковић, замјеник Лика Вукелић); Трњани (старјешина Јоцо Колунџић, замјеник Младен Витас, просвјетар Димитрије Мрихин); Вуковар (ста-

28 Исто.

рјешина Матија Кох, замјеник Никола Теодоровић, просвјетар Димитрије Вујишић, начелник Андрија Шијановић); Адашевци (Душан Галовић, замјеник Стојан Вечић, просвјетар др Богдан Дивјак, начелник Тома Томић); Бијело Брдо (старјешина Стеван Дмитровић, замјеник Владо Бујанић, просвјетар Александар Шимић, начелник Видоје Трифуновић); Беркасово (старјешина Симеон Вркалић, замјеник Никола Коички, просвјетар Жарко Ракић, начелник Радивој Јаношевић); Габош (старјешина Игњат Туричанин, замјеник Крста Иванишевић, просвјетар Стеван Ласковић, начелник Стаменко Руњанин); Јамена (старјешина Јефтимије Новаковић, замјеник Стеван Николић, начелник Љубиша Радојевић); Лазе (старјешина Милан Свилокос, замјеник Стојан Божичевић, просвјетар Милица Трчак, начелник Станко Петровић); Луг (старјешина Борисав Арсеновић, замјеник Јован Пела, просвјетар Јулије Лавенка, начелник Танасије Алаица); Лужани (старјешина Милан Шкрњуг, замјеник Саво Крнић, просвјетар Милан Шкрњуг, начелник Иван Врачић); Маринци (старјешина Бошко Вељин, замјеник Марко Мрђанов, предсједник просвјетног одбора Сретен Живковић); Мирковци (предсједник Сава Гаћеша, замјеник Милан Јовановић, просвјетар Бранко Гашпаровић, начелник Станко Гаћеша); Нијемци (предсједник др Мато Могош ,просвјетар Антон Суботић, начелник Мато Шаловац); Нови Јанковци (старјешина Станко Вундрук, замјеник Јосип Милиновић, просвјетар Владимир Јагаринац, начелник Илија Матановић; Оролик (старјешина Саво Ајдуковић, замјеник Панто Безбрадица, просвјетар Вукадин Матијевић); Острово (старјешина Душан Вучевац, замјеник Милорад Мрмош, начелник Душан Цветковић); Сикиревци (старјешина Ђуро Живић, замјеник Илија Јарић, просвјетар Мато Зечевић, начелник Томислав Јелић); Тењски Антуновац (Ђорђе Љубеновић, замјеник Алекса Хаусманингер, просвјетар Ђорђе Љубеновић, начелник Стјепан Матић); Торјанци (старјешина Стјепан Буркунд, замјеник Адам Колесар, просвјетар Павао Секереш, начелник Павао Торјанац); Велики Вучковац (старјешина Илија Петковић, замјеник Јово Бањац, начелник Јосип Румац); Вера (старјешина Милан Келић, замјеник Петар Бутраковић, просвјетар Миленко Аћимовић); Вранешевци (старјешина Стево Лазић, замјеник Јово Лазић, просвјетар Стјепан Радаковић).[29]

Крајем 1933. године осјечка соколска жупа бројала је 129 јединица (66 друштава и 63 чете) са 17.617 припадника.[30] Соколска чета Бело Брдо, која је припадала соколском друштву Осијек, основана је 27. фебруара 1933. Била је добро организована и бројна – имала је укупно 143 припадника. Од тога

29 Исто.

30 Извештаји за IV редовну главну скупштину…, XXVI.

броја била су 62 члана који нису били вјежбачи, 15 чланова вјежбача, 22 нараштајца, 30 мушке и 15 женске деце. Иако скромног имовног стања, Белобрђани су покренули акцију подизања соколског дома. Опћина им је додјелила једну стару зграду, а држава обећала материјална средства.[31]

Сремски југославенски соколи и хрватство

Хрватске државотворне претензије на Славонију и Срем, будиле су српски национални и културни одбрамбени фронт у Срему и Славонији. На тим просторима, како смо видјели из претходног одељка, релативно рано и успјешно формирале су се српске соколске фаланге, настале као славенски либерални антихабзбуршки покрет.

Српски соколи из Аустроугарске ушли су 1919. у јединствени Југословенски соколски савез, одбацили своје српско рухо и плебисцитарно прихватили либералну југословенску идеологију и југославенску државу. С друге стране, у већем дијелу хрватског соколства, нарочито у Загребу, организирана је сепаратистичка акција одвајања хрватског соколства од Југославенског соколског савеза. Загребачка соколска жупа „Фонова", на скупштини од 23. фебруара 1919, изјаснила се против јединствене организације југославенског соколства. Сукоб између соколских друштава из Хрватске, Славоније и Срема, на главној скупштини Југословенског соколског савеза у Осијеку, 18. јануара 1922. године, завршио се иступом дјела хрватског соколства, и то друштва „Загреб – Вилсонов трг". Њихов пример слиједила су и друга соколска друштва из Хрватске, Славоније и Срема, па је у пролеће 1922. основан сепаратистички Хрватски соколски савез.[32]

Соколство као организирани облик физичке културе није одбачено од стране хрватских политичких фактора на просторима Хрватске, Славоније и Срема. Хрватској сељачкој странци, „франковцима" и римокатоличком клеру нису сметали техничка страна покрета, начин вјежбања и одијевања такмичара, већ омражена југославенска и антиклерикална соколска идеологија. Због свог полувојничког карактера и погодности за спровођење милитаризације становништва, активно се радило на јачању Хрватског сокола, потом и Хрватског скаута. Управа Хрватског сокола двадесетих година XX вијека била је у рукама „франковаца", док су истакнути чланови били сељачки трибун Влатко Мачек, усташки идеолог Миле Будак, франковац адвокат Андрија Артуковић и други истакнути идеолози хрватства.

31 АЈ, Мин. физичког васпитања народа, ф.18/1, Соколска чета у Белом Брду – министру Ј. Рогићу, 1937.

32 А. Брозовић, 60 година хрватског соколства, Београд, 1934, 119.

Анте Павелић је већ тада одржавао блиске контакте са хрватским соколима планирајући да помоћу њих изводи акције војног карактера. У промемо-рији, уручено Б. Мусолинију 1927. године, А. Павелић је указао на чиње-ницу да ће Хрвати, уколико дође до оружаног италијанско-југословенског сукоба, спроводити дефетизам на штету југословенске војске и државе, а у погодном тренутку, уз помоћ чланова Хрватског сокола, започети оружану акцију против Срба и италијанској војној команди пружати важне обави-јести и податке.[33]

Хрватски соколи су из великохрватских штабова у Загребу добијали задатак да постану „мртва стража" на рубним подручјима пројектованог хрватства. Повјерљив задатак у „заштити", пропагирању и јачању хрват-ства требало је да добију хрватски соколи у Вуковару, који су подупирани од франковачких и „хаесесовских" политичара да обнове и ојачају своју организацију. Њихов задатак је био да неутралишу дјеловање вуковарског југославенског сокола који је почетком двадесетих година једини у граду био организиран. У вуковарском листу „Сријемски Хрват, у броју од 13. септембра 1924, пропагандном акцијом захтијевало се оснивање Хрватског сокола у Вуковару, и спровођење агресивног наступа против југославен-ских Сокола: „Југославенско соколство показало се ускоро у правом свјетлу. Хрвати су доскора стекли увјерење да једнакости између браће у том соколству нема; да име Хрват за југославенске Соколе значи провокацију; да је хрватска застава огавна крпа; да Загреб, тај центар Хрвата, буди у тој браћи – небраћи непријатељске нагоне итд… Разумљиво је да су Хрвати на ове увреде реагирали (…) и почеће Хрвати поново да се конституишу у своја стара соколска друштва. Хрватски соко раширио је поново над Хрватском своја крила и једно соколско гњездо за другим основало се током посљедњих година по свим хрватским градовима и мјестима".[34]

„Сријемски Хрват" је налагао да у ту „подмлађену и обновљену фала-нгу хрватског соколства" што прије ступи и Вуковар, како би ту на Дунаву хрватски соколи „чували мртву стражу у хрватским црвеним соколским ношњама". „Акциони одбор за оснутак Хрватског Сокола" позвао је „цје-локупно хрватско грађанство обојега спола" на конституирајућу скупшти-ну Хрватског сокола, заказану за 14. септембар 1924. у великој дворани „Хрватског дома" На њој је требало да се нађе „сватко тко осјећа и мисли хрватски".[35]

---

33 Н. Жутић, Соколи…, 137-138.

34 „Сријемски Хрват", 13. IX 1924.

35 Исто.

Хрватски сокол у Вуковару одржао је Прву редовиту главну скупштину 22. фебруара 1925. године. У управи вуковарског друштва били су све сами „чистокрвни Хрвати", додуше њемачке, мађарске или чешко-словачке крви, нпр. замјеник старјешине Antun Gelis, одборници Stjepan Thesz, Stjepan Metzinger, Juer Koch, Stjepan Rapp, Gjuro Sentgjergji, Rudolf Pifat, August Halas, Ivo Eles, Fran Funtak, Frawo Stetinger итд.[36]

Соколским скупштинама у Вуковару обично је присуствовао наджупник с Дувањског поља, о. Мијо Чуић, ширећи својим фантастичним предавањима о Дувањском пољу митолошку старохрватску повијест. Вуковарски Хрватски сокол био је покровитељ и организатор задушница за Николом Зринским и Крстом Франкопаном. О атмосфери у Вуковару, пригодом одржавања скупштине Хрватског сокола у Вуковару, хроничар је записао: „Освануо је напокон и сам тај дан, тј. 30. травањ 1925, сваком Хрвату особито и мио и тужан. У пол девет био је простор пред Хрватским домом сав запремљен са свим хрватским и иним друштвима (…), те се у три четврт на девет с фанфарашима на челу упутише у цркву. У поворци судјеловаху сва хрватска друштва, а красну смо заставу Хрватског сокола, након успоставе истога, тај дан по први пут развили и под њом поносна и радосна срдца ступали. Хрватско пјевачко и глазбено друштво 'Дунав' пјевало је на кору. Особито је био чувствено и дирљиво отпјеван у хрватском 'Либера', што је учињено први пут у хрватском језику. Након свечаних задушница упутила се поворка натраг у Хрватски дом, гдје је у великој дворани наш 'Дунав' отпјевао врло прецизно 'Домовини', на што је спомен говор о Зринском и Франкопану одржао велечасни г. Шарчевић, жупник из Старих Јанковаца… Конац слављу учинили су 'фанфараши', кад су ступили на позорницу те одсвирали хрватску химну… Разумије се само по себи да су наши 'фанфараши' цијелим путем у цркву и из цркве свирали саме родољубиве (хрватске – Н. Ж.) пјесме".[37]

У недељу 19. јула 1925. одржао је вуковарски хрватски Сокол своју прву јавну вјежбу, ком приликом су хрватски соколи показали „манифестацију хрватске соколске мисли и непоколебљиву хрватску народну свијест. Гости на слету у Вуковару били су хрватски соколи из Пожеге, Илока, Даља, Осијека и Винковаца.[38] Хрватски сокол у Даљу приредио је 29. новембра 1924. своју прву јавну вјежбу, док је илочки Хрватски сокол, новембра 1924, у присуству славомских и сремских „хрватских" друштава,

---

36 „Хрватски сокол", гласило Хрватског соколског савеза, Загреб, бр. 4, травањ 1925.

37 Хрватски сокол, Загреб, бр. 6, липањ 1925.

38 Исто, листопад 1925.

организирао свехрватску манифестацију, у виду „извједбе пјесничког приказа др Зденке Смрекарове 'На Дувањском пољу'". Почетком септембра 1925. Хрватски сокол у Илоку приредио је „славу хиљадугодишњице хрватског краљевства". Град је био искићен хрватским заставама и вјенцима, док је грађанство „одушевљено врвило улицама кличући хрватском народу и у славу краља Томислава".[39]

Пропаганду хрватства „Сријемски Хрват" мегаломански је проширио и на простор средишњег Срема, и Сремску Митровицу прогласио старим хрватским градом. У новинском чланку „Слава хрватске мисли у Митровици", „Сријемски Хрват" је извјестио о прослави поводом посвете заставе „Хрватске омладине" (7. септембар 1924). Хрватство Митровице појачавали су својим присуством припадници „Хрватске народне омладине" из Сплита и делегација ђаковачког бискупа на челу са Акшамовићевим замјеником др Винцетићем. Интересантно је поменути да је друштво „Хрватска народна омладина", основано 1916. године као потпора јачању и учвршћењу хрватства а тиме и хабзбуршке власти, аустрофилства и римокатолицизма у сремским крајевима.[40]

„Хрватска омладина" посветила је 7. септембра 1924. „свој свети сибол – хрватску тробојку", у циљу да „још јаче и видљивије узмогне збити своје редове, којима ће се на челу вијати света стољетна хрватска застава…". У том настојању и раду „митровачки су млади Хрвати с много пожртвовности и самопријегора жилаво устрајали и свој успјех и посвету своје заставе достојно прославили". Неопходно је дословно цитирати текст о прослави посвете хрватске заставе како би се сагледала савршена организација и национална методологија ширења хрватства, креирана из Загреба, а усмерена на сремске, српске просторе:

„Сутрадан, 7. рујна била је у 5 сати ујутро будница. У 9 сати кренула је велика поворка из просторија Старе пиваре у жупну цркву, у којој су судјеловала сва домаћа хрватске друштва: 'Нада', 'Томислав', Ватрогасно друштво, Хрватска читаоница, Хрватски сокол, Обртна задруга, а од странних 'Дунав из Вуковара (делегати), 'Рељковић' из Винковаца (делегати), 'Томислав' из Жупање, 'Зрински' из Илока итд. Особито су у очи пали

39 Хрватски сокол, бр. 9, рујан 1925.

40 „Друштво Хрватска омладина основано је унатраг којих осам година у те сврхе да окупља хрватску младеж обојега пола, па да узајамном везом и сједињеним силама распламсава хрватско родољубље… и издиже моћ културе и своју несломиву хрватску свијест. Задаћа и сврха друштва Хрватска омладина у Митровици јесте то, да културним средствима брани и јача своје стољетно хрватство (Сријемски Хрват, Вуковар, бр. 41, год.II, 13. рујан 1924).

кршни момци, делегати Хрватске народне омладине из Сплита, Загреба, Вуковара итд. Послије свечане мисе обављен је свечани обред посвете заставе вани на тргу св. Тројства, у присуству мноштва грађана и гостију из Руме, Ирига и оближњих села, а сликовити коњанички бандериј, од којих 50 јахача, чинио је узорну асистенцију овом великом живом кругу. Том згодом изрекао је замјеник бискупа др Винцетић пригодно слово и обавио свечани чин. У заставу је забијено 100 златних чавала од којих је највећи бискупов, кумин, Хрвата из Америке и предсједников. Послије тога кренула је поворка градом кличући Хрватској, Радићу, Хрватској омладини и хрватском Сријему. У два сата био је банкет за госте и узванике, на коме су наздравили Хрватској и митровачким Хрватима, пресвј. госп. др Винцелић и остали гости и говорници, а гостима је наздравио предсједник Хрватске омладине господин Иво Матијашевић, др Рачки и други. Иза тога је отпјевана 'Лијепа наша', послат брзојавни поздрав Радићу и почела је пучка свечаност на којој су лијепе митровачке Хрватице забављале госте пјесмом и шалом, а пјевачка друштва 'Нада', 'Томислав' (Митровица), 'Томислав' (Жупања), 'Зрински' (Илок) складно су пјевала. На вечер се развио анимирани плес који је потрајао све до зоре. Сутрадан, у понедјељак на вечер поновно је приредило забаву Хрватско пјевачко друштво 'Томислав' из Жупање. Та веселица била је добро посјећена и развила се у још интимније веселье".[41]

Увече, послије посвете хрватске заставе, коју је извршио замјеник ђаковачког бискупа, др Винцелић, у част његову посвећена је „серенада". У говору на вечери Винцелић је истакао благодети везаности хрватства са католичанством: „Хрвати су увијек били заточници католичке вјере, и то им је помогло да су све до данас очували живу свијест своје стољетне Хрватске државе. Организована поворка римокатоличког грађанства из Митровице и Сплита током дана је клицала: Хрватској омладини, „Хрватској Митровици" и „Хрватском Сријему". Извјештач „Сријемског Хрвата" записао је о „кукавичком" понашању „орјуноваца" (Организација југославенских националиста – Н. Ж.) и „срнаоаца" (Српска национална омладина – Н. Ж.) „који нису смјели отворено да се супроставе Хрватима Митровице, већ су „сакривени у живици и парку једино имали смјелости да неколико пута повикну 'Доље ХНО (Хрватска национална омладина – Н. Ж.)', и то је било све".[42] Овакви хвалоспјеви хрватској борбености и агресивности одударају од опће прихваћеног стереотипа о агресивном батинашком југославенству (Орјуна-е), хегемонистичком великосрпству ('Срнаоваца') и хрватској пукој жртви и миротворству заснованим на учењу србофоба Стјепана Радића.

41 Исто.

42 Исто.

Митровачки Хрватски сокол био је предводник и мисионар хрватства у том граду и околини. Друштво је основано 3. септембра 1904, под старјешинством кроатизираног Мађара Миливоја пл. Сомођија, а дјеловало је до почетка Првог свјетског рата. Средином децембра 1918. наставило је рад, али је убрзо прекинуло са радом јер управа није хтјела да се друштво преобрази у Југославенски соко. Наиме, на изванредној главној скупштини Хрватског сокола, одржаној 29. фебруара 1920, противно закључцима југословенског соколског сабора у Новом Саду, друштво је закључило ликвидацију са 34 према 9 гласова. Тог дана престао је рад Хрватског сокола у Митровици, све до 8. новембра 1925. године, када под „дојмом Свесоколског слета поновно успостављених хрватских соколских друштава, митровачки Хрвати обнављају свој Хрватски сокол". Друштво је ширило соколску идеју, али првенствено националну идеју хрватства, у околним селима оснивањем соколских одјела у оближњем селу Илачи (срез шидски) у јулу 1927, у Липовцу (срез шидски) у јуну 1929. Постојала је намјера да се оснује хрватска сеоска соколска чета у селу Кукујевци, али до тога није дошло.[43]

Прокламовањем шестојануарске диктатуре 1929. године, краљ Александар је настојао да спроведе нов државни идеолошки концепт заснован на идеологији националног југословенског унитаризма, са потпуним одбацивањем парламентаризма и прешестојануарског политичког стања. У новим условима диктатуре југословенски Соколи су добили кључну улогу у спровођењу у живот југословенске националне идеологије. Законом о оснивању Сокола Краљевине Југославије, од 5. децембра 1929, створена је прва државна организација физичке културе Југославије. Законом је прописано да се Српски соко, Хрватски Соко и Југословенски соколски савез укину, уколико се у року три недеље од дана ступања на снагу новог закона не уједине и не стопе у Соко Краљевине Југославије.[44] Краљ Александар је прибјегао преустројству Југословенског соколског савеза како би га прилагодио новонасталим идеолошким, политичким и државним приликама. Прожето либералном универзалистичком теоријом о превазилажењу националних, вјерских и социјалних супротности у друштву, југословенско соколство се залагало за спровођење социјалне и националне нивелације становништва. Таква теорија подударала се са званичном идеологијом

43 Архив Југославије, 38-63-165, Соколско друштво у Сремској Митровици Градском поглаварству Митровица, 10. IX 1929.

44 О стварању Сокола Краљевине Југославије види: Н. Жутић, Соколи – идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије, Београд 1991.

носиоца диктатуре, па је отуда потекла иницијатива за пуном реорганизацијом „племенских" соколских савеза у том правцу.[45]

Малобројна српска соколска друштва која нису ушла у Југословенски соколски савез 1919, једноставно су се 1929. сјединила са Соколом Краљевине Југославије. С друге стране, бројна друштва Хрватског соколског савеза нису хтела ући у нови југословенски Соко па су почела масовно да се распуштају. Већ су током 1929. године многа друштва Хрватског сокола престала са радом. Хрватски соколски савез у Загребу жалио се влади Петра Живковића да су друштва онемогућена да слободно развијају своју активност због стриктне примене шестојануарског законодавства, које је забрањивало рад друштвима „племенског" карактера. У Хрватском соколском савезу истицали су слиједеће случајеве ометања слободног рада хрватских соколских друштава: „Догодило се: срески поглавар у Пакрацу брани Хрватском соколу оснивање друштвеног одјела у Липику; општински комесар распустио је Хрватски сокол у Пакрачкој Пољани; велики жупан забранио је Хрватском соколу у Сремској Митровици и Винковцима држање главне годишње скупштине..; оба хрватска сокола у Осијеку не смију давати никаквих јавних приредби; срески поглавар распустио је наша друштва у Валпову и Петријевцима; општински биљежник у Нијемцима забранио је нашем друштву свако дјеловање и прети му распустом".[46]

Због великохрватског и проусташког карактера Хрватског сокола, тајна усташка организација форсирала је његово обнављање послије забране из 1929. године. Поводом ускрса 1936. године, Анте Павелић је упутио честитке Савезу Хрватског сокола, свим старостама и свим члановима, што сведочи о посебном уважавању Хрватског сокола од самог Поглавника.

---

45 Исто.

46 АЈ, фонд Министарства унутрашњих дела, ф. 58, Хрватски соколски савез – председнику Министарског савета.

Nikola Žutić

THE ASSOCIATION OF SERBIAN "SOKOLI" IN SREM (1903-1929)

ABSTRACT

The Croatian territorial pretensions on Slavonia and Srem, which in fact were the aspirations of The Habsburg Monarchy, incited national and cultural resistance of the Serbs. The Serbian phalanxes of "Sokoli" were formed here quite early and successfully as a form of liberal anti-Habsburg movement of the Slavs. This actually meant that The Association of Serbian "Sokoli" represented a kind of national liberation movement within The Monarchy, which used the association's common activities as a cover for its true aim: the liberation and unity of all Serbian regions. The Serbian "Sokoli" in Srem, organized within the parish of Fruška Gora, were leaders of the whole association thanks to their promoter and ideologist – Laza Popovic, a diligent and enthusiastic propagator of liberal ideas. With the formation of Yugoslavia, The Association of Serbian "Sokoli" renounced its strictly national ideas, fully accepting the concept of Yugoslavia and becoming (together with "Sokoli from Slovenia) the fundamental element of The Association of Yugoslav "Sokoli". However, in 1922 its Croatian part formed a special separatists' organization called The Association of Croatian "Sokoli", which soon became a center of spreading the ideas of Great Croatia throughout the Serbian parts of Srem. The Croatian "Sokoli" were actually given instructions from Zagreb to become "blind guardians" of the border-regions of the projected territory of Croatia. "Sokoli" from Vukovar and Sremska Mitrovica were particularly given confidential missions concerning "protection" and propaganda of the Croatian idea. They also had a significant support of the politicians from The Croatian Peasant Party in their endeavour to restore and reinforce the organization.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

CONTRIBUTION AND MATERIALS

UDC 355.48(497.113)"1892"(046)
725.94(497.113)(091)(046)

Бранко Бешлин
Филозофски факултет Нови Сад

ИЗВЕШТАЈ *БРАНИКА* О ОТКРИВАЊУ СПОМЕНИКА БИЦИ КОД СЛАНКАМЕНА 18. АВГУСТА 1892. ГОДИНЕ

Сажетак: У близини Сланкамена, 19. августа 1691. године, аустријска војска извојевала је једну од важних и пресудних победа над Османлијама у Великом бечком рату (1683-1699). Двестогодишњица битке обележена је 1891, а 18. августа 1892. године уз велике свечаности откривен је споменик на брду Кошевцу код Сланкамена. Овде се у целини преноси опширан извештај који је о томе донео новосадски *Браник*, један од најважнијих српских листова тога времена.

Кључне речи: Сланкамен, битка, споменик, Браник

Крај владавине Османлија у Панонији почео је када су 1683. опсели Беч и били поражени. Аустријска војска кренула је у победоносни поход ка југу. Будим је заузела 1686. и следеће године однела је важну победу код Харшања. Петроварадин је заузела јануара, а Београд септембра 1688. године. Допрла је до Ниша, Косова, Скопља и Штипа. Док је ослобађала Угарску и Србију, аустријској војсци прикључио се велики број тамошњих хришћана, пре свега Срба. Међутим, француски краљ Луј XIV почео је рат против Хабзбурговаца у западној Европи. Аустријска војска морала је да одступи из Србије. Са њом је 1690, у страху од одмазде, огроман број Срба, предвођен пећким патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, црквеним и народним старешинама, напустио завичај и прешао у области са друге стране Саве и Дунава. Србија, изложена освети Турака и Татара, као и епидемији куге, скоро је опустела. Стање је било драматично, јер су се Турци припремали да наставе продор ка северу и поврате територије које су у претходних неколико година изгубили. У лето 1691. њихове снаге (око 100.000 људи и 150 топова) груписале су се око Земуна. Предводио их је велики везир, Мустафа Ћуприлић, изданак породице која је дала више угледних османских државника. Захваљујући њему уздрмана османска империја прибрала се од ранијих пораза и почела успешну противофанзиву. Аустријска војска (око 50.000 људи и 90 топова) окупила се око Петроварадина. На њеном челу био је маркгроф Лудвиг Баденски који се већ

прославио ратујући с Турцима под Бечом, у Угарској и у Србији, а од 1689. до 1692. био је главнокомадујући на овом ратишту – отуда је и добио надимак Türkenlouis (Турски Луј). Он је 12. августа 1691. кренуо према Земуну. Уверивши се да су Турци надмоћнији, почео је да се повлачи. Ћуприлић је пошао за њим и пресекао му пут ка Петроварадину – везу није могао да успостави ни реком, јер је више од сто турских бродова напало Тител и распршило аустријску флоту. Нашавши се у неповољном положају између Турака и стрмих речних обала, Баденски је, како би избегао потпуно опкољавање, почео битку која се одиграла 19. августа на брду Михаљевцу код Сланкамена. Трајала је од три сата после подне до ноћних часова. С почетка се чинило да ће Турци победити. Жилаво су се одупирали јуришима аустријске војске и узвраћали жестоким противнападима – предводећи их, погинуо је велики везир Мустафа Ћуприлић, чије тело касније није пронађено. Аустријанци су извојевали једну од највећих победа у Бечком рату. Према различитим проценама, имали су од 3.000-6.000 погинулих и 4.000-12.000 рањених. Турака је погинуло 12.000-16.000 – према неким сведочењима, имали су укупно 50.000 погинулих и рањених, при чему већина њих није страдала током саме битке, већ док су их „хусари и Рашани" разбијене гонили према Земуну. Плен је био огроман. Српска милиција, у јачини од 8.000-10.000 људи, борила се под заповедништвом подвојводе Јована Монастерлије и истакла се у бици – Лудвигу Баденском предала је 34 заплењене заставе и 11 тугова.

Споменик на брду Кошевцу које доминира околином, откривен је 18. августа 1892. (на рођендан Фрање Јосифа) уз велике свечаности, којима је присуствовало 15.000 људи. Висок је 17 метара – обелиск лежи на постаменту у облику капеле у којој се налази саркофаг. На његовој предњој страни уклесана је посвета Лудвигу Баденском, крај које су побројани сви коњички и пешадијски пукови који су учествовали у бици. На полеђини саркофага урезани су латиницом стихови:

„U spomen i slavu/ Poginulih Junaka i vitezova/ U bitci kod Slankamena/ 19. kolovoza 1691./ Kosti su vam razsejane/ O divni junaci!/ A još dalje šire se/ Slave vaše zraci!"

Стихове исписане ћирилицом срочио је чувени српски песник Јован Јовановић Змај: „У спомен и славу/ погинулих/ јунака и витезова/ у битци код Сланкамена/ 19. августа 1691./И хвала и слава/ Јунацима хрлим/ Падом уздигнутим/ Смрћу неумрлим!"

С обзиром да се радило о великој светковини којој је присуствовало и неколико хиљада Срба, чудно је, и нама за сада необјашњиво, то што је

српска штампа у Угарској дала врло мало публицитета том догађају. *Застава,* орган радикалне странке Јаше Томића, лист великог угледа у целом Српству, донела је о свечаности један штур извештај. Од водећих часописа, *Летопис Матице* уопште није писао о томе, а *Јавор* је тек у неколико речи поменуо да је откривен споменик код Сланкамена. Изузетак је био *Браник*, гласило Српске народне слободоумне странке чији је лидер био Михаило Полит-Десанчић.

ЦЕНА ЈЕ „БРАНИКУ":

БРАНИК

ОРГАН СРПСКЕ НАРОДНЕ СЛОБОДОУМНЕ СТРАНКЕ.

Број 87. У Новом Саду, у уторак 28. јула (9. августа) 1892.

Мађарска „аристократија духа" и немађарске народности.

Још поводом 200 годишњице битке Полит је 7. (19.) августа написао надахнут чланак, који је следећег дана изашао у *Браniку* под насловом „Поклонимо се српским јунацима!". „Данашњи дан знаменит је по нашу монархију, јер је то један од најсветлијих дана у историји њеној. У оном дугом низу победа које је аустријска војска течајем векова извојевала над својим душманима – једна од најзнаменитијих је и она победа, коју је аустријска војска помоћу српском на данашњи дан извојевала у љутој борби против Турака. *Данас 7. (19) августа навршило се равно двеста година како је била она значајна битка на Михаљевачком пољу код Сланкамена, где су Немци и Срби потукли до ноге Турке.* Ту битку руководио је Лудвиг Баденски, а најважнију улогу у њој играо је српски подвојвода Јован Монастерлија". Полит је потом дао подробан, драматичан опис битке, у којем је поново (пре)нагласио улогу Срба. У обимном закључку говорио је о последицама које су ови догађаји имали на даљу судбину Срба у Монархији – изнео је уобичајене осуде на рачун бечког двора и његове континуиране

незахвалности према Србима, који су проливали крв на бојиштима. На крају је – додуше без много речи и дискретно, али јасно – ставио до знања да Срби Аустрији више не верују и да се неће борити за њен опстанак. То је било сасвим у духу политике српских либерала у Монархији, коју је, као такву, утемељио Светозар Милетић. „**Та слакаменачка битка по нас је особито важна стога што су Срби с Монастерлијом први пут војевали у служби аустријској**. Донде су били савезници а сад су већ били у служби царској. **Први пут су учествовали, па како је битка сјајно испала!...** За цело време од Сланкаменачке битке, па скоро до наших дана били смо сами себи остављени... На наше историјско право није се нико осврtао, наше привилегије трунуле су у прашини, јер није било духа да их задахне животом... Но данас, после двеста година, од како смо први пут ступили у аустријску службу, ипак је млого штошта друкчије. Ми смо се излечили од многих обмана, покошене су нам многе наде и завршили смо многе рачуне..." Уочи откривања споменика, током августа 1892. године, *Браник* је објавио неколико текстова у којима је позивао читаоце да присуствују свечаности у Сланкамену, најављујући да ће се обавити са „великим помпама".[1] Полит је објавио пригодан текст, сличан ономе из претходне године.[2] На Политово писање осврнуо се Иларион Руварац у својој студији *Стари Сланкамен,* коју је завршио који дан пре прославе – то сам каже у тексту, а из извештаја у *Браник*у види се да је књижица дељена на свечаности. Утемељивач критичке историографије код Срба, задрти следбеник Ранкеовог метода, замерио је на свој заједљив начин историчарима који пренаглашавају улогу Монастерлије и српске милиције. Полита је поименце поменуо у другом контексту, тамо где говори о свечаности која треба да се одржи за неколико дана: „Вршњак мој и стар знанац, др. Михајло Полит написаће уочи свечаности и славе преображенске на „горъ" на вису Сланкаменачком новинарски чланака и поменуће у том чланку све, што либерал у такој прилици помиње, и на шта рефлектује и пуца. И други вршњак мој и стари знанац и стари имењак мој, Змај Јован Јовановић написаће – или не – неће напистати већ је дунуо и за трен ока створио је он стих који је урезан у камен и који ће живити док је камена и пирамиде на вису Сланкаменачком."[3]

---

1 28. јул (9. август) 1892; 1. (13) август 1892.

2 6. (18) август 1892.

3 *Стари Сланкамен*, Нови Сад, 1892, 49.

Исцрпан извештај о свечаности *Браник* је објавио 8. (20.) августа 1892, а аутор потписан иницијалима Б. С. највероватније је био познати сарадник овог листа, Бранислав Станојевић.[4]

Освећење споменика у Сланкамену

Лане се навршило двеста година од славне победе на Сланкамену. Та је победа решила један делић „источног питања" за навек, јер после сланкаменске победе Турци несу више ни помишљали на десну обалу Дунава и на леву Саве. А што је победа решена баш у корист хришћанског оружја, то је заслуга Монастерлије и његових српских витезова. Но ја овде не мислим истицати значај те победе ни последице јој, не мислим причати појединости њене, јер то је све већ описано у „Бранику". Истакао сам овај моменат само зато, да се види, да је сасвим природно, што се лане о двестагодишњици победе породила мисао, да се у Сланкамену подигне споменик свима јунацима, који су пали у бици на Сланкамену, да се тим спомеником обележи благодарност потомака јуначких предака и обележи спомен на овако сјајну победу, на овако важан догађај.

Пошто се озбиљно латило посла, то се за споменик сакупило набрзо довољно новаца и одмах се приступило послу, а за освећење споменика одређен је велики празник православне цркве Преображење, дан рођења Његовог Величанства.[5] И ако је била африканска врућина, на светковини је било врло много света, који је дошао, да види споменик и да се поклони сенима великих и јуначких прадедова својих.

*

Нећу вас морити описивањем пута у Сланкамен, (та ово и тако неје путопис), али вам морам рећи, да смо путем и ја и Хаџи-Гавра Плавшић и госпођа му, љуто грдили новосадске спаваче, којима је једино уживање: у јутру доцкан устати и у вече седети дуго у киоску. За њих не постоји рађање сунца, ни лепоте јутра летњега. Зато смо ми уживали и за њих. Кад испадосмо иза села Крчедина, Хаџи-Гавра је својим оком соколовим већ опазио био споменик јунака сланкаменских.

---

4 Види: Василије Ђ. Крестић, Историја српске штампе у Угарској 1791-1914, Нови Сад 1980, 287.

5 Фрање Јосифа

Заиста је то импозантан споменик и на згодноме месту, јер се и из таке даљине може лепо видети.

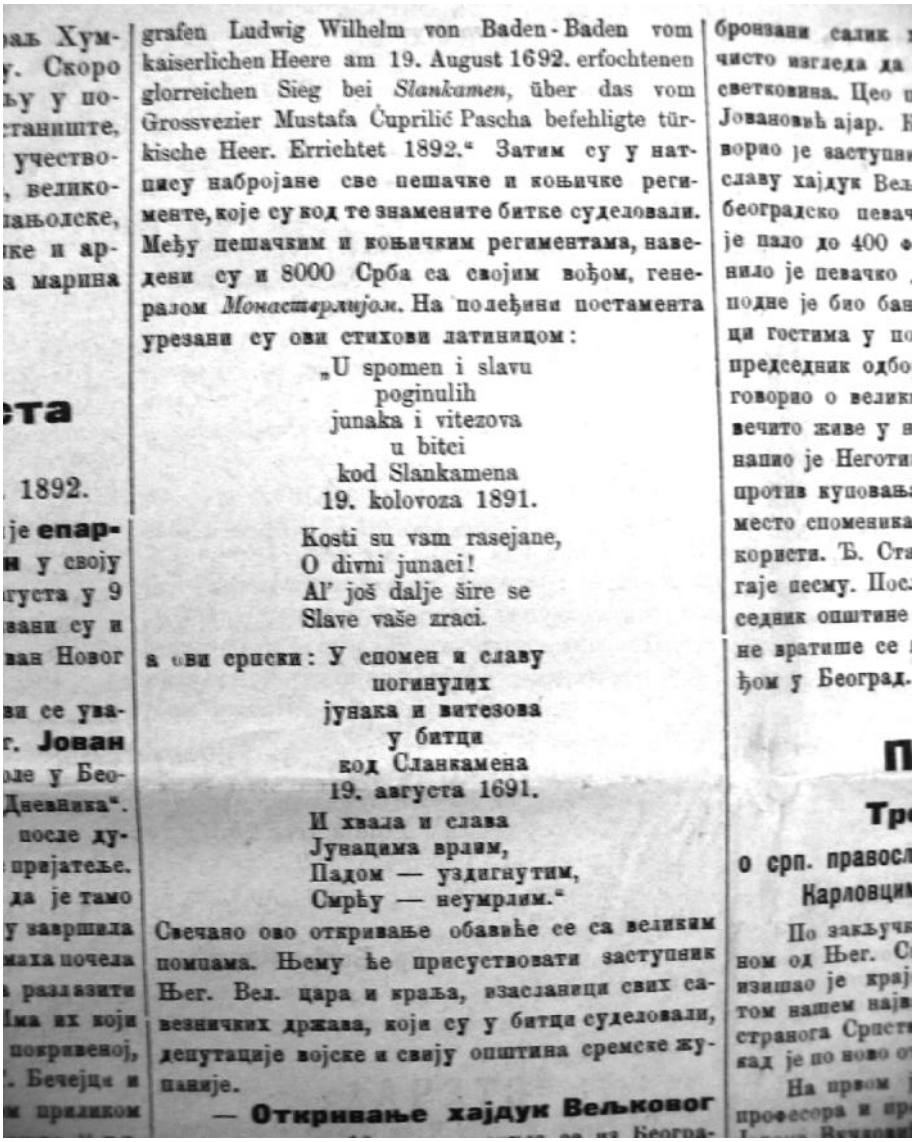

grafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden vom kaiserlichen Heere am 19. August 1692. erfochtenen glorreichen Sieg bei *Slankamen*, über das vom Grossvezier Mustafa Ćuprilić Pascha befehligte türkische Heer. Errichtet 1892." Затим су у натпису набројане све пешачке и коњичке регименте, које су код те знамените битке суделовали. Међу пешачким и коњичким региментама, наведени су и 8000 Срба са својим вођом, генералом *Монастерлијом*. На полеђини постамента урезани су ови стихови латиницом:

„U spomen i slavu
poginulih
junaka i vitezova
u bitci
kod Slankamena
19. kolovoza 1891.

Kosti su vam rasejane,
O divni junaci!
Al' još dalje šire se
Slave vaše zraci.

а ови српски: У спомен и славу
погинулих
јунака и витезова
у битци
код Сланкамена
19. августа 1691.

И хвала и слава
Јунацима врлим,
Падом — уздигнутим,
Смрћу — неумрлим."

Свечано ово откривање обавиће се са великим помпама. Њему ће присуствовати заступник Њег. Вел. цара и краља, изасланици свих савезничких држава, који су у бици суделовали, депутације војске и свију општина сремске жупаније.

— **Откривање хајдук Вељковог**

Село Нови Сланкамен и путеве беху закрчила силна кола, а горе на брду око споменика бели свет. Истом се ми попесмо на брег и зауземо места на трибини, коју је подигао један инђијски Немац, а свечаност поче.

На једноме брежуљку подигнут је споменик који је стао 17.000 форината. У подножју је као капела у коју се улази са све четири стране; у њој је

саркофаг са натписима које је „Браник" већ штампао. Над сваким уласком подигнут је крст над полумесецом. А над том се капелом диже огромна пирамида од тесана камена на среди су разни грбови.

С десне стране пирамиди, намештена беху два шатора; један за госпоштину, а други за црквене обреде, а преко пута од споменика стајао је трећи батаљон градске артиљерије.

Тачно у 9 сахати дошао је пред споменик корпуски командант из Загреба фмл. *Бертолсхајм* са великим жупаном сремским Ервином пл. Чехом, где су га дочекали официри и преставници грађанских власти. Пошто је дежурни официр рапортирао корскоме команданту и овај прегледао батаљон артиљериста и повукао се у одређени шатор, започео је „Te Deum", који је служио римокатолички војени свештеник из Петроварадина.

За време благодарења свирао је један део војене музике 70. пешачке пуковније црквене песме, а у појединим интервалима свирала је читава војна музика царску химну, батаљон артиљеријски је палио плотуне, а из поља михаљевачкога, где је била битка, чула се рика топова.

Када је свршен обред римокатоличке цркве, свештеник је ступио пред шатор и из те даљине осветио споменик. По томе је председник одбора, артиљеријски пуковник држао подужи говор о бици и победи сланкаменској, а корски командант Бертолсхајм одговорио му је. Када је својим јасним гласом завршио говор и ускликнуо на немачкоме језику: „да живи Његово Величанство!" из хиљаду се грла захори громогласно српско „Живио! Живио!" У тај мах опалише и опет пушке и топови, а војена музика засвира царевку. Завеса и црно-жуте заставе око споменика падоше и пред нама се указа читав споменик.

За то време стаде неко одостраг да ме гура свом снагом. Окренем се и видим једног сељака Сремца.

– Шта се гураш брате! Стани на миру па ћемо обојица лепо видети.

– Ама хоћу да видим цара.

– Кога цара?

– Па нашег. Зар он није овде?

– Није.

– О, мај. А је л' турски цар овде?

– Није ни он.

– Па зар овде нема ни једног цара? Упита тужно Сремац.

Можда је још шта говорио, то већ не знам јер почело беше благодарење православне цркве, које је на славенском језику одслужио војени

свештеник петроварадински, преч. г. Мунћан. На јектенија је одговарало импровизовано певачко друштво српских учитеља из околине. Ми вршимо само своју дужност када бележимо, да се сав српски свет питао: зашто од толико наших певачких дружина ни једна не дође, да својим певањем увелича ову свечаност? Нека нам не замере ни браћа учитељи, када рекнемо, да су се сви присутни чуђењем питали: зар несу могли другу службу певати?

Пошто је свршен црквени обред, преч. г. Мунћан пође пред споменик, а са њим корски командант и његова свита. Пошто је свештеник осветио споменик са све четири стране, прочитао је један артиљеријски официр споменицу, која је метута у саркофаг и спомени је предан општини Новог Сланкамена.

За њим је приступила депутација драгонске регименте, којој је Лудвиг Баденнски „Inhaber" и метула венац на споменик.

Силан свет је по томе, нагрнуо да види споменик и пошто је трећи батаљон артиљерије градске дефиловао, завршен је званични део свечаности.

Силазећи се с брда чуо сам овај разговор:

– Ама где су Београђани?

– Па ваљда неће доћи.

– Којешта! Зар може бити параде и свечаности без Београђана и Новосађана?

– Па ваљда су насели.

– Како узимаш то „насели"? буквално, да им је лађа насела или да је опет какова ујдурма па су зато насели?

– Ама морају они доћи. Погодили су и лађу и све...

– Видићемо, хајд...

*

Пошто смо се сишли доле, поседасмо у хладовину, па се прихватисмо, шта је ко понео. Тек што свршисмо, а оно се гребеном брега отуд из Ст. Сланкамена указује маса људи и пред њом велика застава, а у средини велики венац.

– То ће бити да су Београђани! Напред!

И сви потрчасмо горе на брдо. Далеко је истина споменик, ваља трчати уз брдо по највећој жеги, али шта знамо – Београђани долазе.

Када су Београђани стигли, на лицима свију присутних огледала се узбуђеност, свима је срце јаче закуцало. Многи су од силног узбуђења плакали.

Пред спомеником стало је „београдско певачко друштво" са својом дивном заставом. Коровођа Ст. Мокрањац даде глас и друштво запоја „вјечнаја памјат!".

Дирљив је то био тренутак, када је члан друштвени г. Драгутин Петровић, судија из Београда, стао пред споменик с венцем. Опкољен Србима из разних крајева, на догледу три реке: Дунава, Тисе и Драве, три равнице: сремске, шајкашке и банатске, у близини родног места Ђорђа Натошевића, Старога Сланкамена, где је неумрли Доситеј први пут ногом крочио на земљу „српских деспота", изговорио је Драгутин Петровић узбуђено речи: „Јуначки борци и славни прадедови! После толико стотина година ево нас да вам венцем гроб окитимо. Примите га од нас Срба из краљевине и слава вам!" Из тисуће грла захори се: Слава! Слава! и после тренут-два урнебесно: „Живели Београђани!" Сви су се пристуни по томе попели на умку да виде венац, кога су Београђани метнули на врата, окренута Београду и Србији. Ја већег, па ипак укуснијег венца несам никада видео. Многи су од присутних, а особито старци и старице са великим пијететом целивале тробојне траке, на којима беше исписано: „*Својим витешким прадедовима – који јуначком смрћу својом на Сланкамену 1691. године осветлаше образ српскоме имену – благодарни Срби из краљевине Србије 1892.*"

Када је венац метут на споменик, београдско је певачко друштво отпевало песму „Боже братимства" и још неколико патриотских песама. По том се сви упутисмо селу. Напред је ишао барјактар па за њим гајдаш-Јоца из Београда, певачи и остала публика. На више се места стајало и певале се београдске песме.

Пред селом је био славолук, окићен аустријским, мађарским и хрватским заставама. Упало је у очи, да неје било српске заставе. Иза славолука беше велика шатра са господском софром, спремљеном за банкет. Иза ове шатре више шатри за стране госте. У једној од тих шатри беху Београђани који су певали разне песме, махом патриотске.

„Београдско певачко друштво" тако је на гласу, да ми његовој слави немамо шта ни додати ни одузети. Рећићемо само толико, да је његово певање занело све присутне. И сами су се странци чудили његовоме дивном певању.

У ½ 1 беше банкет, искључиво за официре, а народ се разишао на све стране да се прихвати. После ручка наступило је право српско весеље. На све се стране певало, играло, свирало и наздрављало. Бадава, Београђани су и као играчи победили. Та не да су играли своје игре народне, него да ти око стане.

– Ама што се људи задоцнисте? питао је неко једног Београђанина.

– Што се задоцнисмо? Несмо томе ми криви.

ЦЕНА ЈЕ „БРАНИКУ“:
на годину: . . ф. 12 или 30, дин.
на по године: . ф. 6 или дин 15
на четврт године: ф. 3 или 7½ дин.

Поједини бројеви стају 10 нов

ОГЛАСИ
рачунају се 6 нов. од реда ситних слова.
За жиг се плаћа свани пут 30 нов.

БРАНИК

ОРГАН СРПСКЕ НАРОДНЕ СЛОБОДОУМНЕ СТРАНКЕ.

„БРАНИК“
на целом
уторником, четв
Претплата и огласи
страцију, а
уредништву „Бран
Уредништво и админ
налази се у кући г.
наевој
Рукописи се

Број 91 У Новом Саду, у четвртак 6. (18.) августа 1892.

КРИЗА У СРБИЈИ.

Кад у једној земљи министарске кризе учестају, то је знак неуређених односаја; а кад се те кризе у уставним земљама јављају и онда, кад нису изазване парламентарним неприликама, то је знак, да државни организам болује. Таке нагле трзавице немогуће су у уређеним државама, које стоје под парламентарном контролом. . . .

Србија је уставна земља. Она има „најслободоумнији устав“ на свету, који је истина никао под превртљивим краљем, али који је у живот ступио као дело свију политичких партија, јер је исти био компромис свију политичара у Србији. Доиде је у Србији постојала лажна уставност и у опште се мислило, да ће Србија поћи унапред, кад се избави од власничке самовоље, те кад се буде у земљи ширила истинска уставна слобода.

„Најслободоумнији устав“ одавно је

гледао, шта ће сад да буде и [illegible] ће се даље развијати ствари.

Прохујало је више од три године, и народ још изгледа, те се снебива од чуда, јер види, да му ни данас није много боље. „Коњи вуку или кола или сваница, тек вуку“ — вели једна пословица.

Стара обећања су изветрила; на делу се видило да владајућа странка нема снаге, да Србију поведе напред, да својом вештином залечи старе ране и да појача снагу своје отаџбине. Програм владин на делу је јако избелео.

Да владина странка у Србији није показала сјајне успехе, то се види на сваком кораку; али се види и то, да је држава у *нередовном стану*. Како би се иначе могле протумачити ове министарске кризе, које се од времена на време јављају и узнемирују духове? Како да се протумаче ове трзавице, које се с неким прекидањем увек понављају? Влада и данас још има већину у скупштини, намесништво је не дира — е па откуд ове

Откривање споменика у Сланкамену.

Сутра ће се открити у Сланкамену споменик погинулим јунацима, пре двеста година у значајној битци на Михаљевачком пољу код Сланкамена. Значајна је она битка, значајна за нашу државу, као и за нас Србе.

Да би могли јасније представити, шта је са том битком добивено и учињено, зашто је та битка значајна, отворићемо књиге старостаине, те ћемо видети шта нам оне кажу, прочитаћемо и сазнати из њих, какво је онда стање било, шта су до ње Турци били а шта после ње, и измерићемо заслугу српске војске у тој битци.

Турска сила била је дотле несавладима, и ако је кад и кад малаксала, на брзо се подигла и даље освајала.

Када је усљед пада Ниша и Видина настало критично стање по Турску, када је аустријска војска потпомогнута Србима

војском од 120.000 мом
ну прилику, да продре
покори под Турски јара
Када су у Бечу о т
жили су од Цара, да
се у Бечу одлучише,
са Турцима, поверише
двику Баденском и дадо
војске. 50.000 са 90 т
он сам а 10.000 Срба
ном подвођи српском
настерлији. (Монастерли
подвођу ондакада је Бр
те Срби остадоше без н
Чим је војска уређен
денски пут Петроварад
29. јула 1691. год. Турс
већ прешла била у Земун
имао је добру позицију,
штитио га Дунав а са
даја се није бојао, стога
мами непријатеља из њег
је полагано узмицао дуж
ста гонио га је велики
до Сланкамена, где се ц

Ми смо се кренули у 6, а стигли у 10. Верујете ли Ви, да смо од Београда до Сланкамена путовали пуна 4 сахата?... Али све једно, само кад смо ту.

– Па како сте путовали?

– Их, брате, дивно. Лађу смо затрпали српским заставама. Ваљда има четр’ес. Имамо и своју музику.

– А где ћете ручати?

– Где? Па на лађи. Већ се кува ручак.

У тај мах ме неко очепи, те не могох пратити овај разговор! Међу народ се делила песма „Сланкаменца”: „Спомен на битку Сланкаменачку 1691. године”, а у мањем броју ексемплара и расправа архимандрита Илариона Руварца „Стари Сланкамен”.

Ишли смо у село. Село је лепо и велико, има како нам рекоше 2/3 Немаца и 1/3 Срба. У многим кућама видех где какав младић чита народне песме, а око њега стоје старији па слушају. Никад нећу заборавити овај дан, јер у њему сам се уверио још већма о нечем, у што несам никада сумњао, уверио сам се, да је у нашега народа развијена и пробуђена не само свест народна, него и понос народни.

То миље, то задовољство испуњавало ми је груди, па сам заборавио на неспавање, на прашину и врућину, која ме је цео дан морила.

Када је весеље народно достигло било свој врхунац, онда се морадосмо кренути. Ми у Крчедин а неко нас изненади да је у Сланкамену вечерас Концерат. Ви се нећете срдити што се несам вратио на концерат да вам га после опишем. Што се мене лично тиче, за цело вас не би интересовало, како сам провео, а како је уопште изгледао концерат, то вам могу од прилике рећи. Да су се сви кували то вам могу добар стајати. Неки су од њих рекли за цело: „џаба ти и прославе" а други казали: „ала смо се добро провели".

У Бешки на неколико корачаји од пруге жељезничке има једна стара топола. То беше прва станица за нас Новосађане. Ту смо слатко ужинали.

*

Морам завршити јер чујем где неко иде. То ће за цело бити Каменко из штампарије, који ме гони као зао дух од како сам и ја постао „нарочити извештач новина"...

Збиља, он је и својим ситним гласом вели: „Молим свршетак".

– Ево га, па га носи, а кад постанеш слагач не заборави под оваке извештаје метути, да су они „express" возови журналистике. Ништа се тако брзо не ради као оваки извештаји, зато и јесу „украс" журналистике.

Branko Bešlin
Faculty of Philosophy
Novi Sad

THE REPORT OF 'BRANIK' ON THE INAUGURATION OF THE MONUMENT DEDICATED TO THE BATTLE OF SLANKAMEN ON AUGUST 18TH 1892.

ABSTRACT

On August 19th 1691, near Slankamen, the Austrian army led by the famous Ludwig Badenski defeated the Turks in what turned to be one of the most important battles of The Great Vienna War (1683-1699). Two hundred years from the battle were celebrated in 1891. Speaking about all Serbian newspapers in Southern Hungary, this event was given the greatest publicity by "Branik", journal of The Liberal Party and Mihailo Polit-Desancic. "Branik" emphasized the important role of the Serbs who were fighting in the battle and their commander Jovan Monasterlija. The inauguration of the monument took place on August 18th 1892 (the birthday of Franjo Josif) at the hill of Kosevac near Slankamen. The obelisk was placed above the chapel-shaped basis in which the sarcophagus lied: there was a dedication to Ludwig Badenski carved in its frontal side, as well as the list of all cavalry and infantry regiments that took part in the battle. The inauguration of the monument was performed with great ceremonies, attended by all high deputies of civil and military authorities and several thousand spectators. Here is a complete version of "Branik's" report on the occasion.

UDC 94(497.113)"1722"(093.2)

Владан Гавриловић
Филозофски факултет Нови Сад

ИЗВЕШТАЈ КОМОРСКЕ ИНСПЕКЦИЈЕ О ХАЈДУЧКИМ ДРУЖИНАМА У СРЕМУ 1722. ГОДИНЕ

Сажетак : Извештај коморске комисије у пролеће 1722. се односи на појаву хајдучије и стално разбојништво у Срему. Хајдуци су у својим нападима долазили чак до предграђа Петроварадина, тзв. Мајура, претећи Мајурцима у више ситуација да ће им и куће бити запаљене. Исто тако проблем разбојника је постојао и у дунавским адама према Банату, где су се врло често разбојници скривали са својим пленом.

Кључне речи: хајдучија, разбојништво, Срем, Петроварадин, Мајур, харамбаша Ловро, Моровић.

Карловачким миром 1699. године Хабзбуршка монархија је задобила пределе Хрватске, Славоније, Срема и Угарске. У овим новоосвојеним областима владала је пустош и безакоње, а новоуспостављена Дворска комисија за уређење имовинских односа (Neoacquistica; Neopacquistische Hofkommission) са примасом кардиналом Леополдом грофом Колонићем на челу, основана 1698, имала је задатак да среди то стање.[1] Нова власт на подручју Срема била је оличена у Војној команди у Петроварадину, као и у Генералату у Осијеку за Славонију и Срем, а коморска управа се налазила такође у Осијеку са својим провизоратима у Петроварадину, а после Пожаревачког мира (1718) и у Митровици, Сурдуку, Сурчину. [2] Од самог почетка нова власт се суочила са хајдучијом, разбојништвом, које је са обе стране Саве и Дунава – како на аустријској, тако и на турској страни – добијало велике размере и за њих представљало готово нерешив проблем.

За хајдучију је било доста разлога: од пореза (контибуције) који је наметнут сељацима и подложницима, преко разних кулука, као и војних обавеза – квартира, подвоза. Исто тако, сељаци граничари у новоформираним Војним границама (Посавској и Подунавској) су услед сталних преплављивања Саве готово остали без основних средстава за живот, док је

1 Рајко Веселиновић, *Народноцрквена и привилегијална питања Срба у Хабзбуршкој монархији 1699-1716,* Историја српског народа IV/1, Београд 2000, 39.

2 Славко Гавриловић, *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века,* Београд 1986, 7.

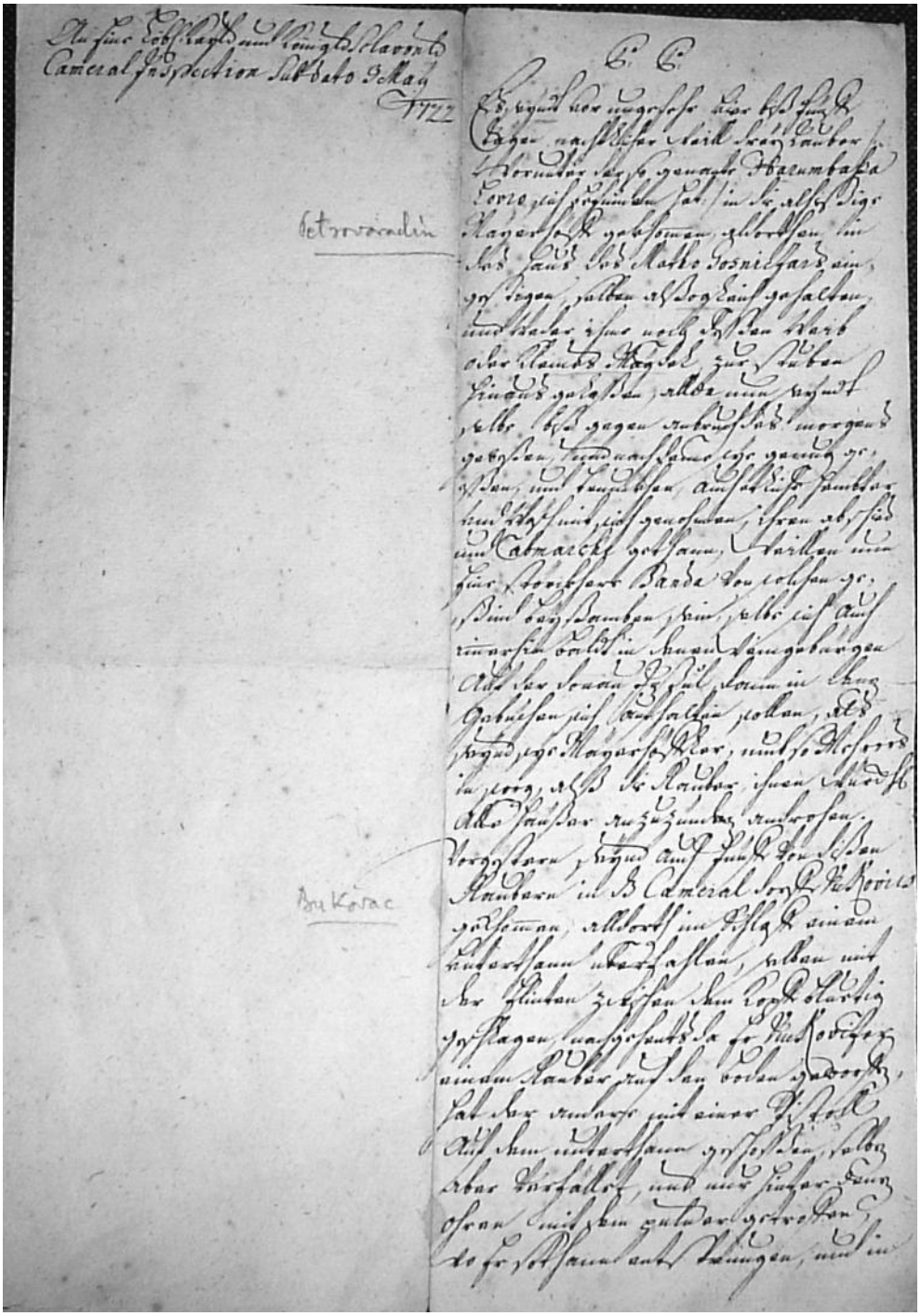

Део рукописа

држава од њих захтевала работе за потребе тврђава, а покушала им наметнути и контрибуцију. Стални ратови у XVIII веку, а поготово они у његовој првој половини (с Турцима 1716-1718. и 1737-1739, као и Ракоцијев устанак 1703-1711), су, такође, разбили многе кућне задруге и многе њихове чланове оставили без игде ичега, незбринуте и ојађене.[3]

Хајдучија је, у то нема сумње, била првенствено усмерена против туђинске феудалне власти која је, ослањајући се на царску војску и на утврђена места, себе доста добро заштитила, те су се хајдуци одлучивали за неке друге, мање опасне циљеве. Нападали су сеоске локалне власти, кнезове и кметове, боље стојеће људе по селима, трговце па чак и духовна лица.[4] Хајдуци су у свему овоме скоро увек имали своје јатаке, који су их скривали, снабдевали, обавештавали. Тиме је њихово хватање и сређивање стања на овим новоосвојеним сремским просторима било још теже.

У Архиву Војводине располажемо једним извештајем коморске инспекције из маја 1722. о делатности сремског харамбаше Ловре и хајдучким дружинама на обалама Саве и Дунава. Пошто је он само фрагментарно до сада навођен, сматрали смо да се поред неколико уводних речи о њему, он може приказати у целини са нашим интервенцијама у угластим заградама.

На пролеће 1722. на широком простору од Петроварадина до Моровића, оперисала је разбојничка дружина харамбаше Ловре, који је, због опасног деловања, већ од раније био познат властима.[5] Ловро је са пет до шест својих хајдука крајем априла упао у Мајур код Петроварадина и до јутра се задржао у кући једног Хрвата, Мате Кошничара, протеравши из куће његову жену и децу.[6] Када су се довољно најели и напили хајдуци су при одласку понели и нешто одеће коју су отели свом домаћину.[7]

На дунавским адама се, такође, у ово време налазила једна друга разбојничка дружина, која је чак претила Мајурцима да ће им запалити куће. Дошло је и до физичког обрачуна у коморском селу Буковцу, када су петорица из те дружине ранили једног сељака, а неколицину њих претукли кундацима пушака. Пошто се рањени сељак успео извући, узбунио је цело село, које је разбојнике протерало у ноћ.

---

3 С. Гавриловић, нав.дело, 8.

4 Исто, 8-9.

5 Исто, 17.

6 Фрагменти овог документа наведени у : С.Гавриловић, *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века,* 17.

7 С. Гавриловић, нав. дело, 17.

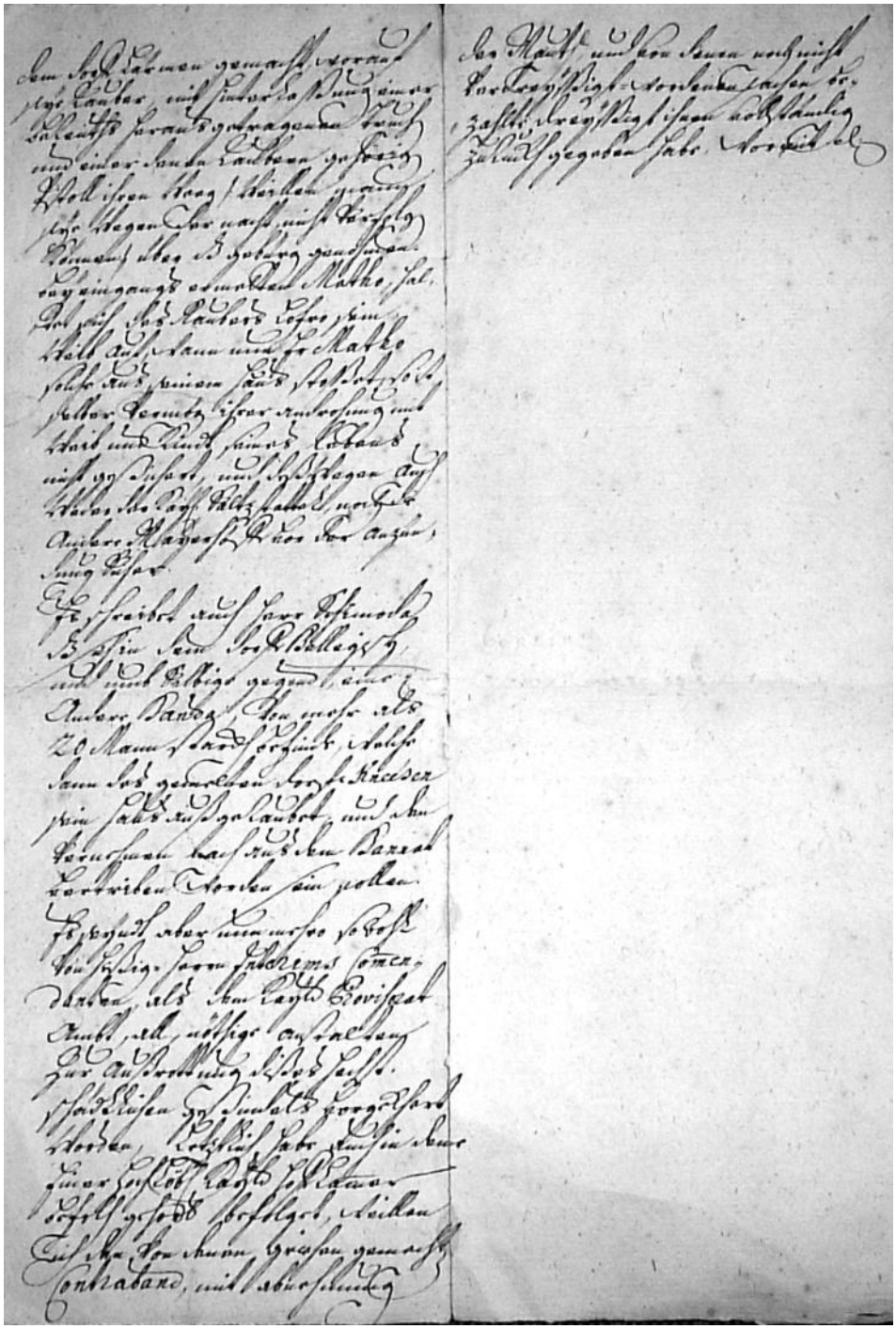

Део рукописа

Исто тако, било је проблема, по речима сланкаменачког коморског провизора Јозефа Шимоде, и са добро организованим разбојницима који су харали по дунавским адама према Банату. Више од двадесет хајдука је упало у село Белегиш, у кућу сеоског кнеза, коју су опљачкали и потом се под окриљем ноћи вратили у Банат.[8]

Хајдучија и разбојништво је остало веома велики проблем све до новог уређења Срема, односно његове поделе на жупанијски и граничарски, али је све до краја XVIII века спорадично и даље постојао овај проблем.

Наведени документ у целини гласи:

An eine lobl[ichen] Kay[serlichen] und König[lichen] Sclavoni[schen] Cameral Inspection sub dato 3 may 1722.

Es syndt vor ungefehr vier bis fünf tagen nachtlicher weil drey Rauber worunter der so genante Harumbasa Lovro sich befunden hat /in die allhiessige Mayerhof gekhom[m]en aldorten in des haus des Matho Kosnichar eingestigen selben alsogleich gehalten und weder ihme noch dessen weib oder kleines Mgdel zur stuben hinaus gelassen. Alda nun syndt selbe bis gegen anbruch des morgens gewessen und nach deme sye genuck geessen und trünkhen auch etliche hembter und wesch mit sich genohmen ihren abschied und Cabmarchte gethann weillen nun. Eine störckhere Banda vonsolchen gesind beysamben sein selbe sich auch immer hinbaldt in denen weingebürgen auf der Donau Inssul dann in dennen gebüschen sich aufhalten sollen, als synd sye Mayerhüffler so mehrers in sorg als die Rauber ihnen würkl[ich] alle hoüser anzuzünden androhen. Vorgestern, synd auch fünf von diesen Raubern in das Cameral dorf Vukovics gekhom[m]en alldorth in Schlaff einem Unterthann überfahlen selber mit der flinten zwischen dem kopf bluetig geschlagen, nach gehents da er Vukovizer einem Rauber auf den boden geworf[en] hat der anderer mit einer Pistoll auf dem unterthann geschlossen selben aber verfllet und nur hinter den[en] ohren mit der getroffen wo er sothane entspungen und in dem Dorf lrmen gemacht, worauf sye Rauber mit hinterlassung einer bereits heraus getragenen truchen und einer dennen Raubern gehörig[en] pistoll ihren weeg /weilen mann sye wegen der nacht, nicht verfolg[en] können über das gebürg genohmen bei eingangs ermelten Matho haltet sich des Raubers Lofro sein Weib auf wann nun er Matho solche aus seinem haus stosset, so ist selber vermög ihrer androhung mit Weib und Kindt seines lebens nicht gessichert

8 С. Гавриловић наводи даља документа везана за ову разбојничку дружину, по којима се види да су они више пута упадали у Белегиш и отимали при томе чак и чамце од сељака, а неке од њих одводили са собом у Банат вероватно тражећи касније откуп. (С. Гавриловић, нав. дело, 17-18)

und des wegen auch weder der Kay[serlich] Salz statted noch die andere Mayerhöff vor der anzündung sicher.

Es schreibet auch herr Schimoda das sich in dem dorf Bellegisch und umb selbige gegend eine andere Banda von mehr als 20 mann starkh befinde welche dann des gemelten dorf Kneesen sein haus ausgeraubet und den vernehmen nach aus Bannat vertrieben worden sein sollen.

Es syndt aber nun mehro so wohl von hissig[en] herrn Interims Com[m]endanten als dem Kays[erlichen] Provisorat ambt, all nöthige ausstalten zur aussrothung disses hachst. Schdlichen gessindels vorgechert worden letzlich habe auch in denne einer hoch löbl[ichen] Kay[serlichen] Hoffcam[m]er. Befelh gehors[amst] befolget willen ich den von dennen grie[c]hen gemachten contaraband, mit abnehmung. Der Mauth und von denen noch nicht verdreyssigst[en] wordenen sachen bezahlte dreyssigst ihnen vollstndig zuruckh gegeben habe.

Wormit etc.

Vladan Gavrilović
Faculty of Philosophy
Novi Sad

THE REPORT OF THE CHAMBER INSPECTION ON THE OUTLAW GANGS IN SREM IN 1722.

ABSTRACT

The report of the Chamber Inspection from 1722 refers to the existence of outlaws and robberies in Srem. The danger was so great that even some parts of Petrovaradin were imperiled by the attacks of those groups. The outlaws constantly terrorized the population, even threatening to burn down their houses. The robberies were more frequent in the first half of the 18th century, but they continued occasionally till the mid 19th century.

UDC 354.11(47)"1878/1903"(062.551)
341.76(47):323(497.15)"1878/1903"
94(497)"1878/1903"(093.2)

Михаел Антоловић
Учитељски факултет Сомбор

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У ГОДИШЊИМ ИЗВЕШТАЈИМА МИНИСТАРСТВА ИНОСТРАНИХ ДЕЛА РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ (1878-1903)

Сажетак: Иако је Босна и Херцеговина одлукама Берлинског конгреса 1878. дата на управу Аустроугарској, Русија је обраћала велику пажњу на политику коју је Монархија спроводила у окупираним провинцијама. Везана својим међународним обавезама према Аустроугарској, руска дипломатија је будно пратила активност аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, пре свега изградњу стратешких саобраћајница, привредну експлоатацију земље, устројство унутрашње управе, политику према православном и муслиманском становништву, прозелитска настојања католичке пропаганде, као и укупну политику модернизације коју су спроводиле Земаљске власти у циљу коначног присаједињења окупираних провинција Монархији.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Аустроугарска, Бењамин Калај, модернизација, католичка пропаганда, православно становништво.

Од отварања Источног питања крајем 17. века, царска Русија се временом све више укључивала у покушаје његовог решења. Заинтересована за положај хришћанских народа у европским деловима Турске, Русија је непрестано настојала да спремна дочека тренутак турске пропасти, како би задобила оно што је сматрала првим циљем своје европске политике – овладавање мореузима, што би јој омогућило излазак на Медитеран. Одатле је, временом, све више растао интерес Русије за балканска питања. Након неуспеха чувеног *„Грчког пројекта”* царице Катарине II, који је предвиђао поделу турског царства између Русије и Аустрије, револуционарни и Наполеонови ратови су за дуже време ставили ово питање у други план руске политике, да би, по њиховом окончању, руски цар Александар I био један од главних заговорника идеје о равнотежи европских сила, схваћене у смислу одржавања status quo-a и супротстављања било каквим револуционарним акцијама које би смерале ремећење постојећег стања. У том смислу је царска Русија, посредством Свете Алијансе, иступала и као бранилац

интегритета посрнулог Турског царства. Упркос томе, то Русију, посебно цара Николаја I, није спречавало да искористи стицај погодних међународних околности за остварење својих интереса, као што је то био случај у време Грчког устанка 1821-1829. и Египатске кризе 1831-1841. Кримски рат и Париски мир 1856, који је потом уследио, значли су смањење руског утицаја на Турску и њено изједначавање са осталим великим силама унутар *„европског концерта"*. Искористивши пораз Француске у рату са Пруском 1870-1871, Русија је прогласила неважећим одредбе Париског конгреса и, ослобођена француског притиска, настојала да са Аустријом постигне споразум у погледу судбине *„болесника са Босфора"*. Отварање Велике источне кризе (1875-1878) пружило је прилику обема странама да споразумно реше Источно питање у своју корист. У Рајхштату су почетком јула 1876. руски цар Александар II и аустријски цар Франц Јозеф склопили тајни споразум о деоби Турске, у случају да она буде поражена у рату са Србијом и Црном Гором. По слову уговора централне и западне делове Босне и Херцеговине анектирала би Аустроугарска.[1] Након што је Русија поразила Турску и наметнула јој миром у Сан Стефану услове са којима се нису сложиле остале велике силе, Велика источна криза завршена је Берлинским конгресом у лето 1878. године. Управа над Босном и Херцеговином поверена је Аустроугарској, која је ове покрајине одмах и окупирала, вршећи фомално власт у име турског султана.[2] Русија, која је на конгресу испољила изразиту наклоњеност према Бугарској, није се противила оваквом решењу. На тај начин, одређен је међународноправни положај ових двеју покрајина турског царства, који ће наредних тридесет година остати непромењен.

---

[1] *История внешней политики России. Вторая половина XIX века*, Москва, 1997, стр. 220-259; Васиљ П о п о в и ћ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Левантy и на Балкану*, Београд, 1996, стр. 189; Васа Ч у б р и л о в и ћ, *Рајхштатски споразум. 8. јул 1876*, у: Васа Ч у б р и л о в и ћ, *Одабрани историјски радови*, Београд, 1983, стр. 237-249.

[2] Међународноправни положај Босне и Херцеговине био је одређен чланом 25 Берлинског уговора, којим је Аустроугарска добила право од других великих сила да запоседне Босну и Херцеговину, као и конвенцијом закљученом између Аустроугарске и Турске 21. априла 1879. у којој је Аустроугарска признала врховни суверенитет турског султана над овим провинцијама, тј. у конвенцији је изричито стојало да *„окупација не вријеђа суверено право његовог царског Величанства Султана над ове обадвије провинције."*, (Tomislav K r a l j a č i ć, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo, 1987, str. 38.); О развоју балканске политике великих сила током XIX века као и о историјском значају Берлинског конгреса види: Милорад Е к м е ч и ћ, *Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године*, у Милорад Е к м е ч и ћ, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд, 1997, стр. 257-282.

* * *

Посебну пажњу руске дипломатије привлачила је политика Аустроугарске монархије у Босни и Херцеговини. Она се јасно може пратити на основу годишњих извештаја Министарства иностраних дела (МИД), састављаних за потребе руског цара, што ми и чинимо у овом раду. Босна и Херцеговина су у тим извештајима биле заступљене у склопу извештаја Азијатског департмана, који је, сем збивања у Турској и читавој Азији, пратио и она у Африци. Писани концизним и језгровитим језиком, извештаји су настојали да за потребе Његовог Императорског Величанства пруже сажете информације о најважнијим политичким, привредним, културним и црквеним питањима појединачних земаља, као и о ставу руске спољне политике према дотичним земљама.[3] Упркос томе што за Босну и Херцеговину недостају годишњи извештаји за 1880, 1882, 1887, 1888. и 1889. годину, из преосталих извештаја који се односе на раздобље о којем је овде реч (1878-1903) може се са сигурношћу закључити да је руско Министарство иностраних дела са помном пажњом пратило збивања у овим покрајинама. Руски извештаји су се посебно интересовали за све видове активности аустроугарске управе на пословима модернизације земље, за положај становништва и његов однос према новој власти, за став аустроугарске управе према различитим вероисповестима, посебно њен став према православном становништву, затим за њен однос према младим националним покретима, пре свега према хрватском и српском, а рано је пажњу руских посматрача привукло и неповерење домаћих муслимана према туђинским властима, као и њихово незадрживо исељавање у Турску. У извештајима се уочавао и тежак економски положај становништва Босне и Херцеговине, док се посебна пажња поклањала политици Бењамина Калаја, који је двадесет година (1882-1903) био управитељ ових провинција. У извештајима је приметно да је руска страна била свесна да аустроугарска управа обавља припремне радње како би, у погодном тренутку, припојила Босну и Херцеговину Двојној монархији. Међутим, и поред интереса руске спољне спољне политике на Балкану, извештаји одишу спремношћу да се прихвати неизбежност анексије и да се она призна као *fait accompli*, имајући у виду низ јавних и тајних уговора којима су били уређени међусобни односи Русије и Аустроугарске, и који су регулисали поделу интересних сфера између ове две велике силе.

---

[3] Људмила В. К у з м и ч о в а, Душко М. К о в а ч е в и ћ (прир.), *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини*, Нови Сад, 1996, стр. 13-14. У даљем тексту: К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а*.

Као што се назире већ из извештаја за 1878. годину, од самога почетка аустријске окупације Босне и Херцеговине, у видокруг руске дипломатије ушла су питања која су представаља суштинске елементе политике аустроугарских власти према Босни и Херцеговини у периоду 1878-1903, па чак и даље, све до 1914. У првом реду, то је економска политика коју је Монархија спроводила у окупираним провинцијама. Затим, пажњу руских посматрача привлачила је политика убрзане модернизације Босне и Херцеговине коју су спроводиле окупационе власти, као и однос домаћег становништва према тој политици. Трећи круг питања на која је руска дипломатија, када је реч о Босни и Херцеговини, обраћала нарочиту пажњу, била је политика власти према трима доминантним вероисповестима, посебно њен однос према православном становништву, са једне, и покровитељски став према католичкој цркви, са друге стране. Црвену нит, која се провлачи кроз извештаје руских посматрача о стању у Босни и Херцеговини, представља стално присутна свест о анексији као крајњем циљу аустро-угарске политике према окупираним покрајинама. Руска дипломатија је тумачила укупну политику Аустроугарске у Босни и Херцеговини са свешћу о неизбежности тога чина.

Окупација Босне и Херцеговине

Извештавајући рускога императора о дешавањима у 1878, посебна се пажња поклања стању у Хецеговини. После окупације Босне и Херцеговине од стране аустроугарских трупа крајем лета и почетком јесени 1878, Херцеговина се нашла у веома тешкој ситуацији, с обзиром да је била материјално исцрпљена и опустошена, и да је већина становништва избегла у суседну Далмацију и Црну Гору. Оно што је изазивало посебно незадовољство, како код православног тако и код муслиманског становништва, биле су вести које су се почеле ширити још почетком 1878. године о предстојећој аустријској окупацији. И док су први страховали од могућег покатоличавања и са тиме скопчаног губљења националне индивидуалности, потоњи су се прибојавали за своје економске позиције, претпостављајући да ће предстојећа промена власти учинити крај њиховом вишевековном повлашћеном положају.[4]

У извештају се упозоравало и на неприлике које би новонастала ситуација могла да проузрокује кнежевини Црној Гори, пошто је у њој нашло прибежиште 78.000 избеглица из Херцеговине који су се издржавали од помоћи коју је слала Русија. Сви мушкарци су били распоређени у

[4] *Извештај МИД-а за 1878*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 167.

одлично наоружане војне одреде. Када је Аустроугарска на основу одлука Берлинског конгреса отпочела припреме за окупацију Босне и Херцеговине, међу избеглим становништвом јавило се незадовољство, па чак и спремност на сарадњу с Турцима како би се заједнички супротставили планираној акцији бечке владе. Стога, како би се предупредиле све евентуалне неприлике, приступило се повраћају становништва у Херцеговину. Са тим циљем послат је у Црну Гору барон Врангел, те је захваљујући његовој активности већ почетком маја 1878. 47.000 људи било враћено у своје домове у Херцеговини, својим уобичајеним пољопривредним пословима. Преосталих 22.000 досељеника морали су се потчинити аустријској окупацији, као што је то био случај и са племеном Васојевића. Када је крајем јуна аустријска војска ушла у Херцеговину, становништво се уздржало од било какве непријатељске акције управо захваљујући саветима руских агената и утицају црногорског кнеза Николе. Отпор аустријској окупацији јесино је пружило муслиманско становништво у околини Требиња, као и ратоборно племе Корјенића, које је бранило тврђаву Клобук, и чијих је око 1500 породица избегло у Црну Гору и тамо узалудно очекивало амнестију. Ипак је почетком октобра читава покрајина била умирена, а становништво разоружано. Сматрало се да је то лична заслуга генерала Стевана Јовановића, који је одлично познавао тај крај и локално становништво.[5] Писац извештаја је, такође, указао и на метод којим се нова аустроугарска управа служи како би придобила за себе што више присталица међу локалним становништвом – она настоји да бољим чиновничким платама привуче себи слој интелигенције и *„уопште, нове власти не жале новац и тиме значајно повећавају број својих присталица”*.[6]

У извештају је кратко поменута и борба између хрватских и мађарских чиновника[7], која се веома лоше одражавала на стање у земљи, а указано је и на покушаје католичке пропаганде – у земљи се повећао број католичких мисионара који уживају подршку земаљских власти. Ово последње је изазвало велико незадовољство православног становништва и забринутост

5 Исто, стр. 168-169. О репатријацији избеглица из Црне Горе и Далмације види: Hamdija K a p i d ž i ć, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958, стр. 29-34.

6 *Извештај МИД-а за 1878*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 169.

7 Фаворизовање странаца била је основна одлика изградње новог чиновничког апарата у Босни и Херцеговини. Околност да су они једним делом потицали из јужнословенских покрајина Монархије код Срба је изазивала страх од кроатизовања земље, док је муслиманско становништво у њима видело претњу своме привилегованом социјалноекономском положају. (Милорад Е к м е ч и ћ, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века,* стр.321.)

српског свештенства. Друго веома значајно питање које је заокупљало општу пажњу свих у земљи, независно од вере и нације, било је аграрно питање[8] и начин његова будућег решавања.

Економска политика Монархије у Босни и Херцеговини

Већ у извештају за 1879. поклањала се значајна пажња економском положају земље. Нове власти нису укинуле турски порески систем, већ су једино укинуле сакупљање десетка у натури и замениле га новчаним износом. Примећено је и да се главни град Сарајево нашао у тешкој ситуацији, пре свега због покиданих трговачких веза са Албанијом и Бугарском, као и због немогућности увоза иностране робе услед високих заштитних царина док је, у исто време, трговина релативно скупим аустријским производима прешла скоро искључиво у руке Јевреја. Поред свега, Сарајево је још било и тешко оштећено у бомбардовању и великом пожару па је све то, заједно са раширеном корупцијом, утицало да многе трговачке куће преместе своје седиште у Београд. Када се свему побројаном дода и слаб принос летине и опадање броја стоке, општи закључак је био да се читава земља нашла у веома тешком економском положају. Посебно тешкоћу представљало је и даље нерешено аграрно питање. Чак је наступило и додатно погоршање положаја сељака, јер су нове власти биле неумољиве у наплати заосталих сељачких обавеза.[9] Ситуација се није поправила ни неколико година касније, будући да власти нису учиниле никакав значајан помак у решавању односа између бегова и сељака.[10]

Годишњи извештај за 1891. значајну је пажњу поклањао емиграцији турског становништва, која је добијала све веће размере. Исељеници су се

---

[8] Аустроугарске власти, упркос обавези да изврше реформе у земљовласничким односима, нису решиле аграрно питање у Босни и Херцеговини све до 1918. И Берлински уговор из 1878. и споразум Аустроугарске и Турске из 1879. давали су гаранције власништва муслиманском становништву, а након почетног колебања окупациона управа је одлучила да не дира у постојеће аграрне односе, дајући законску снагу *Саферској наредби* из 1859. (Милорад Екмечић, *Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године*, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века,* стр.259, Hamdija Kapidžić, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918),* Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX, Sarajevo, 1973, стр. 73-74, Tomislav Kraljčić, *нав. дело,* стр. 499-500.)

[9] *Извештај МИД-а за 1879*, Кузмичова, Ковачевић, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 172-173.

[10] *Извештај МИД-а за 1883. и 1884*, Кузмичова, Ковачевић, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 184.

настањивали у Србији или су, помагани од турских власти, насељавани у Малој Азији.[11] Главним узроком исељавања сматран је тежак економски положај у земљи, додатно оптерећен високим пореским обавезама.[12] У прилог томе наведен је и случај Прњавора, где се сакупило 3.000 људи са захтевом да се укине плаћање десетка у новцу, те да се, по узору на праксу из турског доба, врати натурално плаћање ове обавезе. Исељавање турског становништва тим је више погађало аустроугарске власти, с обзиром на то да су оне, од самог почетка окупације, покровитељски наступале чинећи му разне уступке.[13]

У извештају за 1892. поклања се пажња настојањима власти у Босни и Херцеговини да поправе опште економске услове у земљи. У том циљу, аустроугарска влада је донела неколико законских пројеката срачунатих на побољшање економских прилика, међу којима су се истицали укидање радне обавезе, која је до тада представљала велико оптерећење најсиромашнијем слоју становништва, као и отварање многих кредитних штедионица. У Мостару је отворена школа винарства, а на Илици млечна фарма и дудов расадник. Значајним смањењем пореза на држање оваца, власти су желеле да поспеше узгајање ове домаће животиње. Поред свега тога, руски посматрачи су сматрали да поједини послови нису дали никаквих резултата.[14] У прилог томе сведочила је и чињеница да је 1895. потписан зајам у износу од 10 милиона гулдена, ради покривања насталог буџетског дефицита.[15] Међу мерама Земаљских власти усмереним на економско снажење покрајина истицао се развој туризма. Ипак, указивало се на чињеницу да је земља јединствена по томе што читаву њену привреду организује,

11 Због све већег прилива избеглица из балканских земаља у Турску, османска влада је већ 1878. основала посебну *Комисију за избеглице* која је водила рачуна о збрињавању и насељавању избеглица-*мухаџира.* (Робер М а н т р а н, *Историја Османског царства*, Београд, 2002, стр. 654-658.)

12 *Извештај МИД-а за 1891*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 194.

13 Калајев режим је конзервирао постојеће аграрне односе, очувао феудални друштвени поредак и приступио аграрном питању са политичког становишта. Последице такве политике су се на економском пољу показале као катастрофалне док су на плану националних односа водиле ка међусобном супротстављању Срба и Муслимана, будући да су први великом већином били кметови, а други углавном земљопоседници. (М. Е к м е ч и ћ, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини, Историја српског народа,* VI-1, стр. 584-587. као и Т. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 499-508.)

14 *Извештај МИД-а за 1892*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 197-198.

15 *Извештај МИД-а за 1895*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 206.

експлоатише и контролише Земаљска управа, док је становништво у културном погледу на истом нивоу на коме је било и за време турске власти.[16]

Политика модернизација Босне и Херцеговине

Међу чињеницама које су привлачиле посебну пажњу руских посматрача било је увођење и организација аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Уведена је нова централна управа са три одељења – административним, судским и финансијским, уз задржавање већ постојеће локалне управе из турског доба, док је положај градова и села био уређен новим законом о општинској управи.[17] Међу мерама нових власти указивало се на увођење веома строгог пасошког „система" и спровођење пописа становништва.[18] Такође, укидањем војне управе 1. јануара 1879, судска власт, којом су до тада располагале војне власти, прешла је на цивилне судове. Иако су установљени окружни и сресни судови, наставило се са применом турских закона. Новину је представљало доношење Кривичног законика као и установљење Апелационог суда у Сарајеву. Упркос томе, становништво се непрестано жалило на тромост судова у решавању судских предмета, док је одсуство посебног трговинског суда изазивало оправдано незадовољство босанских и херцеговачких трговаца.[19]

Аустроугарска управа је настављала са спровођењем политике модернизације окупираних покрајина, чему су руски посматрачи поклањали велику пажњу. Као један од најзачајнијих послова окупационих власти споменута је изградња путних и железничких саобраћајница, у циљу неометане

---

16 *Извештај МИД-а за 1896*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 209-210.

17 У извештају се напомиње да је локална управа остала непромењена, осим што су некадашњи *мутасерифи* преименовани у обласне начелнике, међу којима је задржан велик број бивших *кајмакама* – административних чиновника уз турског доба; *Извештај МИД-а за 1879*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 171.

18 Резултати пописа утрдили су да Босна и Хецеговина укупно броји 1.158.164 становника, међу којима је било 496.761 или 41,88% православних, 448.613 или 38,73% муслимана, 209.391 или 18,08% католика и 3.426 или 0,29% Јевреја. Т. K r a l j a č i ć, *нав. дело,* стр. 14.

19 Посебно много сељачког незадовољства изазвало је уништавање докумената који су регулисали обавезе кметова према њиховим господарима. Наиме, у време окупације аустроугарска војска је та документа продала јеврејским трговцима као папир за паковање робе; *Извештај МИД-а за 1879*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 171.

привредне експлоатације природних богатстава којима је Босна и Херцеговина обилато располагала. Упркос значајним улагањима аустроугарских власти у изградњу и култивасање земље, становништво је у целини било незадовољно новом управом, а нарочито израженом централизацијом, порастом бирократије и злоупотребама од стране чиновничког апарата.[20]

У извештају се указивало и на расположење које је владало у народу. Закључак руских посматрача је био да неповерење народа према аустријској управи расте из дана у дан, а да је посебно незадовољство, како хришћана, тако и муслимана, изазвало ступање на снагу Закона о војној обавези.[21] И док су се муслимани стали исељавати у Турску, хришћанско становништво је подсећало власти на ослобођење од служења војске, које им је било потврђено низом султанских фермана. Како су се немири ширили по обема провинцијама, власт је била принуђена да у Херцеговини, где је почетком јануара 1882. избио отворени устанак,[22] ангажује војне јединице које су бројале 36.000 људи. Устанак у Херцеговини привукао је велику пажњу Русије, која је посредством својих агената на терену пратила активност устаника.[23]

По окончању устанка у Херцеговини, поставило се питање амнестије лица која су у њему учествовала. Аустроугарска је прогласила амнестију свих учесника устанка, изузев устаничких вођа, те се избегло становништво

20 *Извештај МИД-а за 1881*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 176.

21 Закон о војној обавези објављен је у Босни и Херцеговини 4. новембра 1881. При његовом доношењу пресудно је било настојање да се добије нека врста компензације за војне ефективе ангажоване у Босни и Херцеговини, али и да се помоћу војске оствари појачана интеграција ових покрајина у Монархију. (Т. К р а љ а ч и ć, *нав. дело*, стр. 460-461.)

22 У историографији је прихваћено да је дубински узрок устанка у Херцеговини 1882. нерешено аграрно питање, око кога су се, против политике окупационих власти, једини пут ујединили хришћани и муслимани. Први су пришли устанку зато што нису добили земљу коју су обрађивали, док су потоњи били незадовољни због тога што су им нове власти земљу делимично одузимале. Као непосредан повод избијању устанка послужило је увођење војног закона. (Милорад Е к м е ч и ћ, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века,* стр. 313-316.) О устанку у Херцеговини види: Hamdija К а р и д ж и ć, *нав. дело,* стр. 109-133.

23 Као што смо већ напред напоменули, недостаје извештај МИД-а о Босни и Херцеговини за 1882. годину. Оно што се може рећи о држању Русије према устанку у Херцеговини 1882. јесте да је званична руска политика, у складу са својим међународним обавезама, заузела неутралан став док су словенофилски кругови, чијим се заштитиником сматрао руски амбасадор у Цариграду, гроф Игњатијев, оштро критиковали политику Аустроугарске у Босни и Херцеговини и говорили о неизбежном сукобу Германства и Словенства у коме Русија неће моћи бити пасивна. (Hamdija К а р и д ж и ć, *нав. дело*, стр. 227-234.)

из Црне Горе вратило својим кућама. Истовремено, од књаза Николе је затражено да црногорске власти изруче једног од главних вођа устанка, хајдучког харамбашу Стојана Ковачевића, те да похапсе и аустријским властима предају разбојнике који су упадали у Херцеговину, и после пљачке налазили уточиште у Црној Гори. Књаз Никола је признао да није у могућности да испуни ове захтеве, али је зато наредио да се та лица похватају и да им буде суђено у Црној Гори. У извештају даље стоји да је по окончању устанка земља била умирена, чему у прилог сведочи и чињеница да је нови управитељ Босне и Херцеговине, Бењамин Калај,[24] ускоро по своме именовању, пропутовао земљу без војне пратње. Када је реч о регрутацији војника, она је и даље вршена присилно, уз помоћ војске, али су, упркос томе, случајеви дезертерства и даље били веома чести.

У целини, услед великих намета које су уводиле власти, становништво се налазило у незавидном материјалном положају, тако да, и поред улагања управе у школске, црквене и инфраструктурне објекте, оно није било задовољно. Отвореног испољавања тога незадовољства, напротив, није било, већ је у целој земљи владао мир. Извештај бележи и поједине успехе босанскохерцеговачких власти, међу којима су најзначајнији изградња нових путева и пруга, као и успешна експлоатација природних богатстава. Веома значајним и корисним означено је премеравање земљишта, које је требало да омогући коначно решавање аграрног питања.[25] Оцењујући културну политику Калајевог режима у Босни и Херцеговини, Руси су сматрали да он настоји помоћу свих расположивих мера да повеже становништво ових провинција са Аустријом и, уопште, западном културом.[26] Свечано пуштање у промет пруге уског колосека Сарајево – Мостар – Метковић, чија је изградња започета још 1884, није привукло већу занимање руских посматрача. Сматрали су да је пруга лоша и неефикасна, те да *„по мишљењу компетентних лица, не може имати значаја ни у трговачком ни у војном погледу."*[27]

---

24 Почетком јула 1882. Бењамин Калај је постављен за намесника Босне и Херцеговине и на том положају је остао до краја свога живота 1903. године.

25 *Извештај МИД-а за 1884-1886*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 188-190.

26 *Извештај МИД-а за 1890*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 192; О Калајевим погледима на мисију Монархије у Босни и Херцеговини као и о карактеру и међусобном односу Истока и Запада види: T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 61-87.

27 *Извештај МИД-а за 1891*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 196.

У извештају за 1893. разматрана су два питања – изградња стратешких путева у земљи и положај православног становништва. Настављујући раније започете послове, аустроугарске власти су у Босни и Херцеговини велику пажњу током 1893. посветиле изградњи стратешки важних, друмских и железничких саобраћајница. Међу њима посебно важно било је спајање, новосаграђеном пругом, Херцеговине са Далмацијом. Такође је забележено и да власти намеравају да изграде пругу која би повезивала Сарајево са Бањалуком и на тај скратила растојање између Сарајева и Беча, као и пругу која би од Травника ишла ка Јајцу. Међутим, у страној штампи није прошла незабележена изградња пута дуж десне обале Лима, због чега су се пронели гласови да на тај начин Аустроугарска намерава запосести територију Новопазарског санџака. Овим питањем Порта се обратила бечкој влади тражећи од ње разјашњење, али се морала задовољити уверавањима да се ради о *„лажним вестима”*.[28] Пажњу руских посматрача изнова је привукло питање изградње саобраћајница 1900, када је бечка влада сачинила пројекат железнице која би од Сарајева ишла до границе са Новопазарским санџаком, где би се рачвала на крак који би водио ка Србији и други, који би ишао на Косовску Митровицу. Аустроугарска би тиме утврдила свој превасходни утицај у овом делу Балкана и остварила непосредну везу са Солуном.[29]

У извештају за 1894. руски посматрачи поклонили су више пажње делатности Бењамина Калаја на пољу културног уздизања Босне и Херцеговине. Извештај подсећа на његове речи изнесене приликом ступања на дужност управитеља покрајина 1882, да ће за кратко време благостање у земљи бити толико да ће изазивати завист свих других народа Балканског полуострва. Иако му то није пошло за руком, он је желео да упозна европску јавност са постигнутим резултатима, па је током 1894. организовано низ манифестација међу којима је било и одржавање Археолошког конгреса, на коме су учествовали научници из више земаља. Намера аустроугарске управе је била да гостима из иностранства укаже на блистави напредак који је она остварила у провинцијама, па у руском извештају стоји да се Калају мора одати признање за енергију коју улаже у модернизацију Босне и Хер-

28 *Извештај МИД-а за 1893*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 200-201.

29 *Извештај МИД-а за 1900*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 219-221. Калајева влада се приликом изградње железничке мреже руководила привредним и стратешким интересима Монархије у Босни и Херцеговини. До средине деведесетих година XIX века превагу су имали економски разлози да би од тада, услед унутрашњих заплета у Турској, те потребе јачања позиција Аустроугарске на Балкану, у први план избили стратешки циљеви. (Т. K r a l j a i ć, *нав. дело*, стр. 515-518.)

цеговине. Међутим, закључак Руса је био да се на пољу културне изградње земље заиста много урадило, али да су велика средства која су у те сврхе потрошена могла бити далеко боље и корисније распоређена. Но, упркос томе, Калајеве заслуге биле су истакнуте у страној штампи, па су чак и опозициони листови променили свој став према окупационој управи.[30]

Није остао незапажен ни став домаћег становништва према вестима о могућем увођењу установе изборне земаљске скупштине за Босну и Херцеговину, као што је то урађено у Хрватској и Славонији. Реакција православног становништва је била листом негативна, јер се сматрало да на тај начин власти желе да оставе добар утисак у иностранству, док, у ствари, оне настоје да овладају само једним у низу механизама помоћу којега би у још већој мери подвргле својој контроли православни живаљ.[31]

Верска политика аустроугарских власти

Неодређеност новог положаја у коме су се нашле Босна и Херцеговина утицала је и на држање становништва. Православци су истицали своје јединство са Србима и Црногорцима очекујући заштиту својих права од руског цара. Оно што је, пак, изазвало чуђење и самих руских агената јесте чињеница да је и муслиманско становништво, у условима појачане католичке пропаганде и покушаја увођења хрватског језика у муслиманске школе, почело да показује све веће симпатије према Русији. Из тих разлога, у извештају је закључено да католичка пропаганда, као и великохрватска политика појединих кругова, неће у будућности дати значајнијег резултата.[32]

Односу власти према православном становништву и његовим духовним представницима руски извештаји су поклањали изузетно занимање, тим пре ако се има у виду вишевековна улога Русије као покровитеља и заштитника православног становништва у Турској. Тако је извештај обавештавао о давању црквене аутономије православцима у Босни и Херцеговини. Наиме, у договору са Цариградским патријархом, бечка је влада на место босанскога митрополита у априлу 1881. поставила Саву Коса-

30 *Извештај МИД-а за 1894*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 202-203.

31 *Извештај МИД-а за 1896*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 209.

32 *Извештај МИД-а за 1879*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 172, 174.

новића.[33] Митрополит Косановић се нашао у неугодној позицији, зато што је, с једне стране, био у обавези да положи заклетву аустријском цару Францу Јозефу, одакле се имплицитно подрзумевала и његова подређеност у духовним питањима српском патријарху у Сремским Карловцима.[34] Све то је, са друге стране, претило да оптерети и помути његове односе са Цариградским патријархом, којем је он у формалном погледу био подређен. Прихвативши да се потчини цару, даље компликације у погледу јурисдикције са Васељенском патријаршијом су избегнуте тиме што је акт о Косановићевом постављењу издало надлежно аустроугарско министарство.[35] Нови митрополит се показао као огорчени противник прозелитских покушаја појединих католичких кругова у земљи, који су у црквеној унији видели најпогодније средство за придобијање православног становништва Босне и Херцеговине за Двојну монархију. У целини, положај православног становништва оцењен је као веома тежак када се има у виду деловање католичке пропаганде, али томе треба додати и јадно стање православних школа, као и низак образовни ниво православног свештенства. У том циљу је Свети синод Руске православне цркве понудио да се свештенство за потребе православне цркве у Босни и Херцеговини школује у Русији. Суженог маневарског простора за деловање, без ослонца у Цариградском патријарху, притешњен од аустроугарских власти и њених унијатских настојања, митрополит Косановић није прихватио предлог руске цркве.[36]

33 Сава Косановић (1839-1903), хиротонисан је за сарајевског митрополита 10. априла 1881, након што је његов претходник на том положају, митрополит Антим, пензионисан у септембру претходне године. (Ђоко С л и ј е п ч е в и ћ, *Историја српске православне цркве*, II, Београд, 1991, стр. 494-495.)

34 На основу конвенције коју су 28. марта 1880. закључиле Аустроугарска и Васељенска патријаршија, предиђено је да убудуће право постављања црквених великодостојника припада хабзбуршком владару у споразуму са васељенским патријархом. Вест о одвајању православне цркве у Босни и Херцеговини од Васељенске патријаршије изазвала је извесно негодовање у народу, првенствено зато што се сматрало да би евентуално потпадање под јурисдикцију Карловачке патријаршије значило, у ствари, прикључење Босне и Херцеговине Аустроугарској. (Hamdija K a p i d ž i ć, *нав. дело*, стр. 71-73.) О преговорима Аустроугарске и Васељенске патријаршије око уређења православне цркве у Босни и Херцеговини види: Божо M a ц a p, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу,* Сарајево, 1982, стр. 22-38.

35 *Извештај МИД-а за 1881*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 176. Подробније о томе види у: Ђоко С л и ј е п ч е в и ћ, *нав. дело,* стр. 492-495.

36 Митрополит Косановић је одржавао тајне везе са руским конзулом у Сарајеву, преко којег се обраћао Светом синоду Руске православне цркве. У својим писмима, он се жалио на унијатска настојања појединих кругова у Босни и Херцеговини, чији је спиритус мовенс био пољски барон Криштоф Мијерошовски. (Милорад Е к м е ч и ћ, *Устанак у*

Намера му је била да на тај начин отклони сумњу са којом су власти гледале на студенте који су се школовали у Русији и Србији. Стога је сматрао да би било најкорисније основати у Сарајеву богословију која би образовала свештенике за потребе православне цркве у Босни и Херцеговини.[37]

Општи закључак руске стране био је да се припрема коначно прикључење покрајина Хабзбуршкој монархији.[38] Током 1883. и 1884. Земаљске власти су наставиле са покушајима да ставе под своју контролу православну цркву и живаљ, јер су у њима виделе главну препреку у остварењу свога циља. Као илустрацију овој тврдњи наводи се забрана уношења у земљу свих листова који излазе у Србији и Црној Гори, као и строга селекција листова који се штампају у другим деловима Монархије. У истом циљу биле су забрањене и културне активности босанскохерцеговачких Срба, као и посете српског становништва манастирима у Србији и Црној Гори.[39] Даље се у извештају наводи јачање католичке цркве која је уживала подршку и располагала новчаним средствима, док је православној цркви недостајало свега, па и образованих духовника. Како би се супротставио јачању утицаја католичке цркве, митрополит Косановић је разаслао поланице које је требало да буду читане у свим православним црквама, а које су имале за циљ да учврсте православно становништво у његовој вери. Међутим, власти су конфисковале примерке његове посланице, као и писмо које је он упутио своме духовном поглавару – васељенском патријарху, у коме је указао на тежак положај православне цркве у Босни и Херцеговини. Уопште, везе митрополита Косановића са Васељенском патријаршијом нису наишле на одобравање у Бечу: Калај је опоменуо митрополита да је позван да се бави црквом, а не политиком, те да би му ваљало да се на то и ограничи.[40] Истом приликом Калај је предочио Косановићу да аустроугарска влада жели да православну цркву у Босни и Херцеговини потчини

Херцеговини 1882. и историјске поуке, Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века, стр. 319-320.)

37 Извештај МИД-а за 1881. г. у К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 177. Предлог митрополита Косановића о оснивању богословије био је прихваћен од Земаљских власти, па је она, након обављених неопходних припрема, свечано отворена 12. децембра 1882. (Божо М а ц а р, *нав. дело,* стр.68-70.)

38 *Извештај МИД-а за 1883. и 1884*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 181.

39 Власт је забранила беседе на дан Св. Саве као и покушај сарајевских Срба да оснују свој хор. *Исто,* стр. 182.

40 Искуство које је управа имала са митрополитом Косановићем утицало је на то да је Калај са много већом пажњом бирао његове наследнике.

Карловачкој патријаршији.[41] У извештају је стајало да су власти забраниле да се у српским црквама користе књиге штампане у Русији, као и да су оне биле замењене књигама штампаним у Бечу и Лавову, међу којима је било и оних намењених унијатима.

Положај православног становништва и православне цркве и даље је побуђивао посебно интересовање руских посматрача, па је том кругу питања била посвећена највећа пажња у збирном извештају за године 1884-1886. Наиме, у јуну 1885. митрополит Сава Косановић је поднео оставку на свој положај. У извештају су детаљно били наведени разлози који су митрополита навели на такву одлуку: јачање католичке пропаганде, чему је посебно допринео надбискуп сарајевски, Јосип Штадлер,[42] равнодушност земаљских власти на поновљене Косановићеве жалбе, упорно настојање земаљског управитеља Калаја да потчини православну цркву у Босни и Херцеговини Карловачкој патријаршији, непрестано мешање власти у чисто црквена и школска питања, као и критике и напади на митрополитову личност у написима режимског српског политичког листа *Просвјета*.[43] Међутим, начин на који је митрополит поднео оставку додатно је онеразположио бечку владу, јер је он своју оставку упутио своме духовном старешини, васељенском патријарху. Настојећи да прихватање оставке резервише за цара, аустроугарска дипломатија је извршила притисак на патријарха те је он на крају то и прихватио.[44] Митрополиту Косановићу је

41 *Извештај МИД-а за 1883 и 1884*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 183. За припајање Српске православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој патријаршији, поред угарског председника владе Иштвана Тисе, залагао се и карловачки митрополит-патријарх Герман Анђелић. У једној *промеморији*, иступио је са аргументом да је Карловачка патријаршија наследница Пећке патријаршије те да, стога, Српска православна црква у Босни и Херцеговини треба да се прикључи Карловачкој патријаршији. (Ђоко С л и ј е п ч е в и ћ, *нав. дело,* стр. 490-491.)

42 По успостављању световне католичке црквене јерархије у Босни у јуну 1881, на основу уговора између Св. Столице и Аустроугарске, аустријски цар је добио право да именује надбискупа и бискупе у Босни и Херцеговини те је за поглавара католичке цркве у овим покрајинама, на место сарајевског надбискупа именован загребачки професор теологије др Јосип Штадлер. Види о томе: Hamdija K a p i d ž i ć, *нав. дело*, стр. 73-74. и T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 309-332. О сукобу митрополита Косановића са надбискупом Штадлером види: Божо М а џ а р, *нав. дело,* стр. 70-76.

43 Лист *Просвјета* почео је да излази 1885. на непосредан подстрек Б. Калаја. Први уредник листа био је босански трговац Ристо Ђ. Бесаровић. Види о томе у: Милорад Е к м е ч и ћ, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини,* стр. 581.

44 Питање оставке – демисије постављених црквених лица није било дефинисано у конвенцији из 1880. (Види напомену бр. 34). Када је васељенски патријарх признао хабзбуршком владару право на одлуку о демисији, власти у Босни и Херцеговини су заправо добиле право смењивања митрополита. (T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 336.)

додељена пензија, а за његовог наследника на положају сарајевског митрополита цар је именовао архимандрита Ђорђа Николајевића. Све ово изазвало је незадовољство међу православним становништвом и неповерење према аустроугарским властима посебно због све израженије католичке пропаганде.

У извештају за 1890. изнова се указивало на тежак положај становништва, које је излаз све масовније налазило у исељавању из земље, што је било посебно карактеристично за Херцеговину. Положај српског становништва сматрао се посебно тешким, примећивало се да оно све више упире поглед у Русију очекујући од ње помоћ и заштиту, тим више када се има у виду да је аустроугарска управа започела са изградњом утврђења и караула на граници са Црном Гором, да би, после абдикације краља Милана 1889, отпочела и утрђивање границе са Србијом. У склопу своје раније политике, власти су намеравале да одвоје православну цркву у Босни и Херцеговини од Васељенске патријаршије. Желећи да цела ствар прође без икаквих међународних заплета, било је одлучено да се ка остварењу тога циља иде постепено.[45]

Велико незадовољство православног ставновништва изазвала је 1891. замена црквених књига донетих из Русије књигама штампаним у Сарајеву, без знања патријарха и са одступањима од православног канона.[46] Против ове акције аустроугарске управе отворено је протестовао тузлански митрополит Дионисије, критикујући мешање световних власти у ствари цркве, забранивши употребу ових књига. Међутим, власти су успеле да наведу васељенског патријарха да благослови употребу књига штампаних у Сарајеву за потребе православне цркве, а аустријска влада му се захвалила пружајући Васељенској патријаршији новчану помоћ. Пошто се са тиме сагласио и васељенски патријарх, власти су митрополита Дионисија отпустиле из службе, те је он отишао у Србију, где је наишао на топао пријем.[47]

---

45 *Извештај МИД-а за 1890*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 192-193.

46 Настојећи да прилагоди православну цркву потребама режима, Калај је велике наде полагао у замену црквених књига. Идеја је била да се посредством канонски коректних књига, штампаних у Сарајеву, одстрани руски тј. српски утицај, те да се у њих, уместо молитви за руског цара и српског краља, унесу молитве за аустријског владара и династију Хабзбурга. У крајњој линији, радило се о сузбијању руског утицаја на Балкану.

47 *Извештај МИД-а за 1891*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 195. Митропоит Дионисије пензионисан је 1892. (Ђоко С л и ј е п ч е в и ћ, *нав. дело,* стр. 501.)

У склопу политичког деловања аустроугарских власти, упадљиво је било супротстављање националним тежњама народа, посебно спречавање ширења српске *„националне идеје”*. Сматрајући српске школе њеним главним расадником, Земаљска управа је одлучила да их затвори, те да уместо њих отвори школе латинско-хрватске оријентације. Како би избегла протесте народа и доказала да не постоји потреба за народним школама, она је подржавала исељавање читавих српских села, па је чак спроводила и пресељавање становништва. Извештај се завршавао информацијом о постављењу архимандрита Николе Мандића на дужност митрополита тузланског, који је, за разлику од свога претходника Дионисија, био сагласан са црквеном реформом коју је спроводила влада.[48]

Наводно одговарајући на написе у руској и српској штампи о тешком положају православног становништва у покрајинама, православни епископи у Босни и Херцеговини су били приморани од Земаљских власти да ставе своје потписе на текст који су оне и саставиле, а који је потом објављен у сарајевском црквеном листу. У тексту се протестовало против таквих гласова и указивало се на подршку коју православна црква ужива од стране власти, те да јој, следствено томе, није потребна материјална помоћ других држава.[49]

И током 1894. Земаљска управа је наставила са својом ранијом политиком према православном становништву. Не дирајући отворено у верску слободу православног становништва, материјално помажући православну цркву,[50] Земаљска управа се ипак посредно мешала у црквене послове, као и у избор наставника у српским школама. Свој циљ – стварање династији лојалне православне црквене јерархије, влада је у значајној мери остварила довођењем на положај сарајевског митрополита, на место Ђорђа Николајевића, митрополита тузланског, Николе Мандића. Митрополит Мандић, познат по својим аустрофилским ставовима, био је присталица одвајања православне цркве у Босни и Херцеговини од Васељенске патријаршије и њеног потчињавања карловачком патријарху. Упркос томе, као највећа опасност по српски национални покрет, у руском извештају озна-

48 *Извештај МИД-а за 1892*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 198-199.

49 Настојећи да изгради црквену јерархију која би јој била одана и помоћу које би могла да утиче на сузбијање националних тежњи српског народа у Босни и Херцеговини и на његово придобијање за Аустроугарску, те, на концу, за позападњачење читаве земље, Земаљска управа заиста није жалила материјаних улагања.(Т. К r a l j a i ć, *нав. дело*, стр. 339-342.)

50 *Извештај МИД-а за 1894*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 203-204.

чене су владине школе. Посредством њих одвија се политика однарођивања, јер Срби немају ни знања нити материјалних средстава да се боре за очување своје националне самосвести.[51]

У извештају за 1895. уочено је појачано деловање католичке пропаганде, чији је центар постало Сарајево. Јосип Штадлер, надбискуп сарајевски, показивао је посебну ревност на пословима јачања позиција католичке цркве у Босни и Херцеговини.[52] Изградњом целе једне четврти намењене потребама католичког свештенства, Сарајево је добило изглед града с већинским католичким становништвом.[53] У осврту на положај српског становништва, у извештају се наводе примери све већих тешкоћа са којима је оно суочено. Власти забрањују обележавање празника Св. Саве, организацију књижевних вечери, као и сваки други облик националног рада. Такође се наводи и да у земљи више не излази нити један часопис штампан ћирилицом, изузев режимског *Српског листа.* Као непосредна последица тако тешког стања, јавља се све израженије исељавање Срба из земље. Тиме се све више повећава удео католика у структури босанскохерцеговачког становништва.[54]

Извештај за 1896. исцрпно је извештавао о невољама српског становништва, узрокованих доношењем школског закона којим је управа над српским школама прешла у руке аустроугарских власти, док је црквено-школским општинама остављено тек право да надзиру њихово финансијско пословање.[55] Овакво решење изазвало је незадовољство српског грађанског слоја, те је оно упутило у Беч депутацију са задатком да цару изнесе жалбе на споменуте мере власти. Пошто је стигла у Беч, депутација није успела да изложи своје незадовољство аустријском владару, али јој је

---

51 Организација државног школског система за владавине Бењамина Калаја представља један од најизразитијих елемената политике модернизације Босне и Херцеговине, истина, на идеологији „босанске нације" и везивања за Хабзбуршку монархију. (Видети о томе: T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 242-244.)

52 Види: T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 309-333.

53 *Извештај МИД-а за 1895*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 206.

54 *Исто.*

55 Најзначајнија институција српског народа у Босни и Херцеговини била је црквено-школска општина, уз чије посредство се одвијала његова политичка делатност, на коју је пресудан утицај имао слој имућних трговаца. Крајем XIX века постојало је укупно 351 црквено-школских општина, од којих су само 42 биле активне. (М. Е к м е ч и ћ, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини,* стр. 617.)

пошло за руком да своје захтеве у виду меморандума[56] уручи његовом секретару. У меморандуму је указано на угњетавање, застрашивање и прогањање православне цркве у Босни и Херцеговини, као и на угрожавање права и привилегија православних општина. Жалбе на рачун власти изнете у меморандуму у Бечу су оцењене неоснованима, док су се тврдње о прогону православне цркве сматрале неутемељеним. Све то је изазвало у народу *„силно комешање”.* Православно становништво, незадовољно деловањем проаустријски настројеног мостарског митрополита Серафима, ступило је са њим у отворену борбу.[57]

Извештај за 1897. посвећен је у потпуности унутрашњеполитичким приликама,[58] пре свега, борби српског становништва за црквено-школску аутономију. У њему се констатовало да аустроугарске власти настоје да угуше националну свест православног становништва, будући да оно природно гравитира Србији и Црној Гори. У томе им је од велике користи контрола над црквено-школским општинама, упркос томе што она изазива незадовољство становништва. Управо ради преговора око спорних питања, управитељ Калај се у Сарајеву састао са незадовољним представницима општина. Како преговори нису уродили плодом, Калај је наредио полицијским властима да затворе српске општине, јер је постојала могућност избијања нереда. Што се тиче српске стране, она се показала нејединственом у борби против Земаљске управе. Наиме, власти су успеле да материјалном помоћи придобију на своју страну припаднике православног свештенства, а са њиме и део утицајног српског становништва.[59] На тај начин, онемогућен

---

56 Борба Срба за националну еманципацију у Босни и Херцеговини одвијала се у виду борбе за црквено-школску аутономију. Покрет је захватио искључиво слој српског грађанства, а као вође покрета издвојили су се Глигорије Јефтановић и Војислав Шола. У времену од 1896. до 1902. поднета су укупно четири меморандума. (*Исто,* стр. 618-622.) О прерастању спора црквено-школских општина са владом и православном хијерархијом у покрет Срба за црквено-школску аутономију види: Божо М а џ а р, *нав. дело,* стр. 171-229.

57 *Извештај МИД-а за 1896*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 208-209.

58 Услед заплета у Турској и отварања „јерменског питања” 1895-1897, Аустроугарска се носила мишљу да анектира Босну и Херцеговину. Споразумом Франца Јозефа и Николаја II из априла 1897. договорено је да се на Балкану очува статус њуо. (A. Dž. P. T e j l o r, *Borba za prevlast u Evropi*, Sarajevo, 1968 стр. 343-344.) Занимљиво је да се о тој намери у извештају ништа не говори, с обзиром да су руски посматрачи будно бележили и најмање гласине о могућој анексији Босне и Херцеговине.

59 Оваква политика власти изазвала је комешање у народу и бојкот свештеника који су уз њу пристајали. (М. Е к м е ч и ћ, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини,* стр. 620.)

је покушај организовања српског грађанства у странку која би представљала опозицију Калајевом режиму у Босни и Херцеговини.[60]

Положају православног становништва и његовом спорењу са аустроугарским властима посвећен је у целини годишњи извештај за 1898. годину. У њему се констатује да су представници Срба отишли у Беч, где су се састали са Калајем како би покушали да разреше спорна питања. Калај је српску депутацију лепо примио, покушавајући путем обећања да отклони могућност да се Срби за подршку обрате васељенском патријарху. Српска депутација је Калају представила пројекат израђен на основу *„Органског статута"* румунске православне цркве[61] из 1869, а који је требао да послужи као узор на чијем основу би српске црквено-школске установе требало да уреде свој положај у Босни и Херцеговини. С обзиром на то да је пројекат предвиђао широку црквено-школску аутономију, његови су аутори ишли на то да путем већих захтева ипак обезбеде, у коначном исходу, неки степен самоуправе. Стога су били непријатно изненађени хладним Калајевим пријемом и његовим обавештењем да ће пројекат проследити православном клеру Босне и Херцеговине. Овакав поступак значио је исто што и одбијање, пошто црквени великодостојници нису чинили ништа мимо сагласности аустроугарске управе. Српском вођству није преостало ништа друго, осим да покуша да личним обраћањем васељенском патријарху издејствује признавање црквено-школског устава. Под непосредним утицајем аустроугарске дипломатије, он је такав захтев одбио. Руски извештај је завршавао закључком да је неуспех Срба у борби за црквено-школску аутономију доказ стабилности положаја Монархије у Босни и Херцеговини, што говори да ће јој оне, пре или касније, неизбежно припасти.[62]

И у извештају за 1899. поклања се велика пажња положају православне цркве у окупираним покрајинама. После одбијања васељенског патријарха да прогласи устав који би уређивао српску црквено-школску аутономију, међу православним становништвом дошло је до незадовољства. Посланица коју је синод Васељенске паријаршије упутио верницима православне цркве у Босни и Херцеговини додатно је повећала већ посто-

---

60 *Извештај МИД-а за 1897*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 211-212.

61 О издвајању румунске православне цркве у Угарској и Ердељу из састава Карловачке митрополије 1869. види: Ђ. С л и ј е ч е в и ћ, *нав. дело*, стр. 165-167.

62 *Извештај МИД-а за 1898*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 213-215. О покушају вођства аутономног покрета да путем тзв. Јефановићевог статута регулише организацију црквено-школске самоуправе види: Божо М а џ а р, *нав. дело,* стр. 231-253.

јеће незадовољство. У њој је, између осталог, стајало и то да народ треба да живи у миру са својим свештенством те да се са захвалношћу односи према окупационим властима које *„обасипају свој народ многим благодетима и поштују православну веру, њене каноне и институције”*.[63] Упркос томе, становништво је наставило да упућује жалбе на рачун црквене јерархије. Са своје стране, босанскохерцеговачки епископи су сачинили пројекат реформе црквених установа, за који су добили сагласност синода Цариградске патријаршије. Основана је митрополија у Бањалуци и уведен је духовни суд прве инстанце у свакој од четири митрополије, на челу са месним митрополитом и, духовни суд друге инстанце, тј. апелациони суд, сачињен од сва четири митрополита, као и аустроугарског чиновника у звању тужиоца.

Будући да је овим остварила своје циљеве, Земаљска управа је учинила неколико уступака како би вође опозиције оставила без аргумената. Из тог разлога она је дозволила општинама да бирају учитеље и постављају општинске свештенике. Међутим, ови уступци нису задовољили српске представнике – они су захтевали право располагања црквеним финансијама, право избора митрополита као и чланова црквене конзисторије. Учињени уступци су, по мишљењу руских посматрача, указивали на чињеницу да је аустроугарска управа свој положај у Босни и Херцеговини сматрала утврђеним. У прилог томе говори и чињеница да је српским новинарима било допуштено да учествују на прослави стогодишњице Пушкинова рођења, као и да објављују чланке са израженим симпатијама према Русији.

Исељавање муслиманског становништва, наставак борбе Срба за црквено-школску аутономију и делатност католичке пропаганде су теме које анализира извештај за 1900. годину. Наиме, муслимански живаљ, незадовољан политиком земаљских власти, све више се одлучује за исељавање у Турску, те је током године земљу напустило 12.000 лица. Међу најважнијим узроцима који опредељују становништво муслиманске вероисповести на исељавање јесу увођење војне обавезе, ограничавање права коришћења земље и шума, одузимање права управљања вакуфима и принудно слање муслиманске деце у државне интерконфесионалне школе.[64]

Најважнија сметња у односима намесника Калаја и српских представника било је, и даље, црквено питање. Исказујући приправност да удовољи

63 *Извештај МИД-а за 1899*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 217. Упућивање патријархове посланице православном становништву Босне и Херцеговине Земаљска влада је доживела као своју велику победу над српским покретом за црквено-школску аутономију. (Божо М а ц а р, *нав. дело,* стр. 264-267.)

64 *Извештај МИД-а за 1900*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 219-220.

у стварима које се тичу избора свештених лица и именовања наставника у школама, Калај није био спреман да издржавање свештеника препусти општинама, иако су оне то упорно тражиле.

Што се тиче католичке пропаганде, руски посматрачи су примећивали да је она, под руководством сарајевског надбискупа Штадлера, постигла знатне успехе. Одступајући од званичне политике Беча, он је на католичком конгресу у Загребу затражио припајање Босне и Херцеговине Хрватској, због чега га је цар укорио. Упркос томе, Штадлер је уживао подршку Ватикана, одакле је добијао финансијска средства неопходна за подизање и одржавање школа и цркава.[65]

У преговорима са представницима православних општина Земаљска влада је предложила да се, по узору на Карловачку патријаршију, уведу нова правила која би на месне власти пренела права надзора над новчаним средствима црквених општина, управљање школским пословима и избор свештеника. Закључивши да је неоправдан, аустроугарске власти су овај предлог одбиле. Упркос томе, оне су настојале да на сваки начин избегну незадовољство становништва, те су допустиле црквеним општинама да изаберу лице које би приликом избора новог васељенског патријарха представљало православну цркву у Босни и Херцеговини. У Цариград је, као представник православних хришћана ових двеју покрајина, отишао Коста Кујунџић.[66] Сви уступци имали су, по мишљењу руских посматрача, циљ да повећају поверење српског становништва према аустроугарским властима и да, отупивши оштрицу српског незадовољства, убрзају потпуно прикључење Босне и Херцеговине Монархији. Оне су при томе наилазиле на симпатије муслиманског становништва, које је одлучно одбило да прихвати увођење различитих новина у којима је видело угрожавање свога аутономног положаја.[67] Ипак, и православно и муслиманско становништво је одбило предлог управитеља Калаја да иступи са отвореном молбом о ко-

---

65 *Исто,* стр. 220. Надбискуп Штадлер био је најизразитији заговорник великохрватске идеје која је захтевала припајање Босне и Херцеговине Тројединој краљевини. (T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 305-306.)

66 Коста Кујунџић (1847-1925), имућни трговац и политичар, био је један од најистакнутијих бораца за црквено-школску аутономију. Уживао је велики углед међу српским народом, те му је *„кућа постала мјесто ходочашћа, а он је слављен као национални херој."* (T. K r a l j a č i ć, *нав. дело*, стр. 394-395.)

67 Основ муслиманског аутономног покрета који се први пут испољио 1899. представљало је аграрно питање, тј. захтев за очувањем земљишних односа онаквима како их је уређивала *Саферска наредба* из 1859. године. (M. E k m e č i ć, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини,* стр. 620-621.)

начном присаједињењу Босне и Херцеговине Аустроугарској, иако им је он, као противуслугу, стављао у изглед испуњење неких њихових захтева.[68]

Црквено питање било је од посебне важности и током 1903, те му се у извештају руског МИД-а поклања највећа пажња. Наиме, између црквених великодостојника и власти са једне, и представника црквених општина са друге стране, дошло је до разилажења приликом израде новог црквеног устава. Повод је био питање права избора митрополита и финансирања принадлежности чланова црквене конзисторије, па је ствар предата васељенском патријарху на решавање. У том циљу он је послао у Босну и Херцеговину свога секретара да испита црквене прилике, те да му о њима поднесе извештај. Ово је нагнало аустроугарске власти да према српским општинама покажу више разумевања и предусретљивости.[69]

* * *

Као што смо већ истакли, пажњу руских посматрача првенствено је привлачила политика коју је Хабзбуршка монархија спроводила у Босни и Херцеговини. Међународноправном положају окупираних покрајина који је био одређен Берлинским уговором, у годишњим извештајима руског МИД-а посвећивано је знатно мање простора. Ипак, најзначајнији потези аустроугарске политике у правцу анексије заузетих провинција нису, наравно, остали незабележени. Тако је примећено да је Аустроугарска, обезбедивши претходно пристанак Русије и Немачке, током 1881. намеравала да изврши и формално присаједињење Босне и Херцеговине.[70] Но, упркос томе, због противљења Турске наум се није могао спровести у дело. У самим провинцијама је међу становништвом владала потпуно збрка у погледу тога чији су они, у ствари, поданици.[71]

И током наредних година је Аустроугарска наставила политику учвршћивања веза са Босном и Херцеговином, чему је посебну пажњу посве-

---

68 *Извештај МИД-а за 1901*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 223-224.

69 *Извештај МИД-а за 1903*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 228-229.

70 *Извештај МИД-а за 1881*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а*, стр. 175.

71 Забележени су чак и случајеви подношења колективних молби цариградској Порти у којима се тражило повлачење аустроугарске окупационе војске из Босне и Херцеговине. *Извештај МИД-а за 1881*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 175.

ћивао годишњи извешта руског МИД-а за 1901. годину. Као важан корак у том процесу указано је на војну обавезу локалног становништва, која више није била везана искључиво за службу у покрајинама, већ широм Монархије. Такође је посао саобраћајног повезивања Босне и Херцеговине са Аустроугарском током 1901. био настављен даљом изградњом железничке мреже.[72]

И у годишњем извештају МИД-а за 1902. год. констатује се да Аустроугарска чини све како би припојила Босну и Херцеговину. Иако се формално придржава слова Берлинског уговора, бечка влада спроводи управне и економске реформе, закључује позајмице и врши регрутацију. Пазећи, истовремено, да избегну незадовољство становништва, окупационим властима је успело да поспеше привреду земље, што се позитивно одразило и на повећање буџета, али и на свеукупни стандард становништва.[73]

У врху Земаљске управе десила се током 1903. велика промена – умро је Бењамин Калај, управитељ Босне и Херцеговине од 1882, и творац окупационог система и његових институција. У руском извештају је указано на значај који има Калајева смрт, будући да је његов наследник на положају управитеља Босне и Херцеговине, барон Иштван Буријан, познат по својој опрезности и непријатељском ставу према Русији. Такође, није прошла незапажена чињеница да је вест о Калајевој смрти у земљи примљена потпуно равнодушно, без икаквог узбуђења, што је објашњено отуђеношћу аустроугарске управе од локалног становништва, као и околношћу да оно није имало много непосредне користи од Калајевог рада на модернизацији земље.[74]

---

72 *Извештај МИД-а за 1901*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а*, стр. 222.

73 *Извештај МИД-а за 1902*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а*, стр. 225-226.

74 *Извештај МИД-а за 1903*, К у з м и ч о в а, К о в а ч е в и ћ, *Годишњи извештаји МИД-а,* стр. 229.

Mihael Antolović

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE ANNUAL REPORTS OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE IMPERIAL RUSSIA (1878-1903)

ABSTRACT

The territory of Bosnia and Herzegovina was assigned to the Monarchy of Austria and Hungary by the resolution of the Berlin Congress in 1878. Anyway, Russia paid great attention to the politics of the Monarchy towards the occupied provinces. Restricted by its international obligations towards the Monarchy, the Russian diplomacy closely supervised the Monarchy's administration in Bosnia and Herzegovina, above all the constructions of the strategic traffic-lines, the economic exploitation, the organization of the inner administration, the politics towards Orthodox and Muslim population, the proselyte endeavours of the catholic propaganda, as well as the politics of modernization conducted by the authorities with the aim of final annexation of the occupied provinces. The article provides the comparative analysis based on all Russia's published reports concerning BH history and the information available within the existing literature.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

REVIEWS AND NOTES

Михаел Антоловић
Учитељски факултет Сомбор

СТОПИТИ ЖИВОТ СА ИСТОРИЈОМ

Лисјен Февр, ***Борба за историју***, Српска књижевна задруга, Београд, 2004, са француског превела Марија Џунић-Дрињаковић, стр. 488

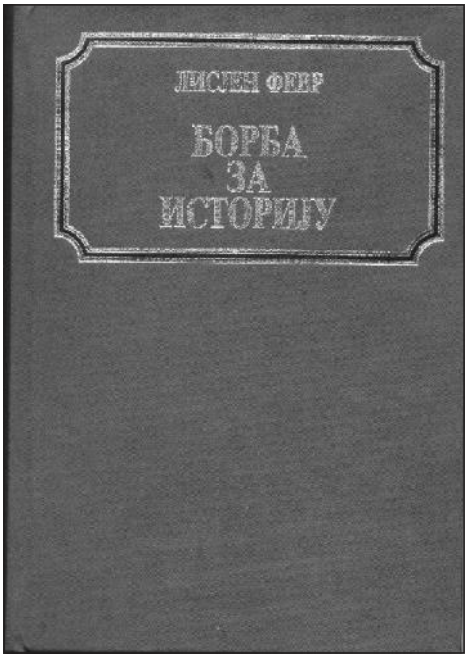

Међу историчарима данас влада скоро општа сагласност да је историја, ако оставимо по страни најразличитије исказе о прошлости који су се у митско-религијском обличју пре више од 5.000 година јавили у колевци људске цивилизације, на широким просторима Блиског и Средњег истока, у модерном значењу тога појма, настала средином првог миленијума пре Христа у античкој Грчкој. Међутим, од времена тзв. наративне историје, историје-приче која сакупља анегдоте о минулим временима, те прагматичне историје чија је основна намера да поучи читаоца, па до савремене, појмовно јасно уобличене и методолошки чврсто утемељене историјске науке, она је, бивајући увек *„чедо своје епохе”*, превалила изузетно дугачак и вијугав пут ка конституисању у једну од дисциплина људског духа која се означава именом науке.

Остајући дуго у оквирима књижевности и то често као једна, у исто време, никако најразвијенија књижевна врста, историја је тек у освит модерног доба, у времену ренесансе, стала да гради свој посебни идентитет и поприма обележја научности, пре свега, кроз рационалну спознају стварности, садашње али и прошле. Ова тенденција добила је додатно убрзање у доба просвећености, када је историја овладала инструментима

помоћу којих је успевала да обавештења о прошлим збивањима пропусти кроз критичку визуру, изграђену на рационалним и емпиријским основама. Била је то епоха историјске ерудиције, која је до савршенства довела поступке неопходне за утврђивање појединачних историјских чињеница, али се, при томе, није упуштала у објашњавање историјских појава и процеса, што јој је представљало и најзнатнији недостатак. Када је почетком 19. века Леополд Ранке у својим историографским делима спојио историјску ерудицију са објашњењем историјских догађања, настала је модерна историјска наука. Њену црвену нит представљао је Ранкеов императив историчарима да покажу *„како је то заправо било" (wie es eigentlich gewesen)*. И поред тога што је ограничила своје поље занимања скоро искључиво на државе и њихове међусобне односе, као и на живот и дела великих историјских личности, на Хегеловим идејама и Ранкеовим методолошким постулатима утемељена, традиционална историографија је током читавог 19. века задржала апсолутну надмоћ на свим историјским семинарима и катедрама. Упркос томе, идеје о једној другачије заснованој историјској науци јављале су се и у доба њеног највећег утицаја. Наравно, у потпуности мимо главних токова историографије, стварао је, и своје суштински другачије идеје исповедао швајцарски историчар Јакоб Буркхарт (1818-1897). Увиђајући сву вишеслојност људске егзистенције, он је указивао на потребу да историја хоризонт својих интересовања са предоминантне сфере политичког прошири и на преостале две *потенције* људског духа: на религију и културу. Отприлике у исто време, на самом концу 19. века, унутар немачке историографске школе дошло је до чувеног *„сукоба око методе" (Methodenstreit)*, у којем су копља укрстили Буркхартовим концепцијама надахнути припадници млађе генерације немачких историчара, предвођени Карлом Лампрехтом (1856-1915), и, с друге стране, представници традиционалне историографије окупљени око Фридриха Мајнекеа (1862-1954). Победа је била на страни потоњих и од тада, па све до окончања Другог светског рата, немачка академска историографија остала је доследна у историцистичком поимању историје као духовне науке која проучава оно појединачно, јединствено и непоновљиво у људској прошлости, истовремено крајње некритички глорификујући свемоћ државе и бивајући све мање способна да очува критички тон, постајући све више налик политичкој публицистици и, на концу, оруђе колективне манипулације.

Прогнана за неколико наредних деценија из Немачке, *„нова историја"* је наставила да се развија у домовини позитивизма, у Француској. Упркос снажном утицају позитивистичке историографије чији је најмар-

кантнији представник на прелому векова био Шарл Сењобос (1854-1942), духовна клима у француским интелектуалним круговима била је у неупоредиво већој мери отворена за нова стремљења у друштвеним наукама, па тако и у историографији. Трагајући за начином којим би се премостио вештачки јаз између све више специјализованих и самодовољних друштвених наука, филозоф Анри Бер (1863-1954) је 1900. покренуо *Ревију историјске синтезе* (*Revue de synthèse historique*). Окупивши веома широку лепезу научника, како из друштвених, тако и из природних наука, Бер је традиционалну *„догађајну"* историју подвргао жестокој критици, посебно њену усмереност на утврђивање и описивање појединачних догађаја. Наступајући са становишта јединствене науке о човеку, он се залагао за *„научну синтезу"* која би се првенствено остварила спајањем историје, социологије, психологије и филозофије историје. Корак даље отишао је Диркемов следбеник, Франсоа Симјан (1873-1935), поистоветивши научни метод природних и друштвених наука. Иако његово схватање јединства метода није наишло на опште одобравање од стране историчара, Симјанова радикална критика основних поставки традиционалне историје прокрчила је пут оном младом нараштају француских историчара који је предметом историјске науке све више почео сматрати људско друштво у свим његовим многострукостима. На тај начин постављене су основе историографској школи, која је свој врхунац доживела средином и у другој половини 20. века, а која се, само условно, може назвати француском структуралном историографијом.

Наиме, прихватујући нове идеје у француској историографији и повезујући их са теоријским приступом белгијског медиевисте Анрија Пирена (1862-1935), двојица младих историчара, Марк Блох (1886-1944) и Лисјен Февр, су, настојећи да дефинишу и утемеље историјску науку која би била у потпуности другачија од оне традиционалне, покренули 1929. часопис под називом *Анали за економску и социјалну историју* (*Annales d'histoire èconomique et sociale*), те су они, као и читава историографска школа коју су основали, постали позната под именом *„аналиста"*. Под непосредним утицајем Бера и Симјана, они су на страницама *Анала* окупили економисте, социологе, психологе, географе, демографе, лингвисте, етнологе, и све друге који су могли бити од помоћи у покушају сазнавања људске историје у њеном тоталитету. Настојање за сазнавањем *„тоталне историје"* је у огромној мери проширило делокруг историјских истраживања на бројна, раније неоправдано занемарена подручја људског живота и, у исто време, учинило крај превласти политичке и дипломатске историје. Ово, истина, у потпуности тек након Другог светског рата.

* * *

Лисјен Февр је рођен 1878. у Нансију, у Лорени, у интелектуалној породици – отац му је био професор граматике у тамошњој гимназији. Завршивши средњу школу у родном месту, студије историје и географије похађао је на престижној парискоj високој школи „Ecole Normale Supérieure", где је један од предавача био и чувени географ Пол Видал де ла Блаш, који је значајно утицао на интелектуално сазревање младога Февра. Као *„безначајни младић" у Паризу се током студија упознао са кругом историчара и мислилаца окупљених око Анрија Бера и постао одушевљени поборник теоријско-методолошке концепције коју је заступала Ревија историјске синтезе.* Страхоте Првог светског рата Февр је проживео као њихов непосредни учесник и сведок – сво време рата, од почетка па до његовог окончања, он је провео на првој линији фронта.

Као и читава његова генерација, Февр је изашао из рата са темељно измењеним погледима на живот. Када је 1919. постављен за професора историје новог века на Универзитету у Стразбуру, отпочео је нови период у развоју савремене историографије. Наиме, тамо се сусрео са младим медиевистом Марком Блохом и међу њима се родило искрено пријатељство, које ће трајати све до Блохове насилне смрти 1944. године. Сусрет два блистава ума променио је парадигму историјске науке и обележио њен целокупан развој у 20. веку. Питајући се да ли уопште има смисла бавити се историјом када се она, попут осталих друштвених наука, показала у потпуности неспремном, ако не да предвиди светску катаклизму, оно барем да пружи знања која би такву пошаст предупредила, Февр и Блох су дијагностификовали дубоку кризу историјске науке. Затворена у самонаметнуте скучене оквире, незаинтересована за невиђени напредак у природним наукама, неосетљива на динамичне промене које су захватиле човечанство, она, таква каква је наслеђена из 19. века, није била у могућности да, како им се чинило, пружи разлоге за своје даље постојање, односно, како је то сам Февр рекао, бављење њоме представљало је *„праћење свога живота"*. Управо зато, настојећи да је учини способном да одговори изазовима које јој садашњост намеће, Февр је са Блохом покренуо *Анале,* који су врло брзо постали трибина за све поборнике *„нове историје"*. На страницама свога часописа, они су, заједно са изврсним духовима око њега окупљеним, утрли пут *„новој историји",* дуго се скупа борећи, како је то рекао Марк Блох, *„за једну шире схваћену и хуманију историју"*.

У поређењу са својим пријатељем и истомишљеником Блохом, Лисјен Февр је по карактеру и темпераменту био историчар сасвим другачијег

кова. Усмерен у својим истраживањима историјског тоталитета на рано модерно доба, његова је животна преокупација била историја религије и идеја у 16. веку. Свој таленат и изванредну способност историјске имагинације показао је већ у својој докторској тези *Филип II и Франш-Конте: Студија политичке, верске и друштвене историје* (1911), која, послужимо се речима Феврвог најпознатијег ученика и наследника, Фернана Бродела (1902-1985), „*представља ремек-дело које унапред остварује цео програм будућих Анала*". Не спутавајући своју склоност ка географији, настојећи да одгонетне утицај географског окружења на развој људских друштава, Февр је много пажње поклањао *геоисторији*. Своја схватања о неопходности приближавања историје и географије, па чак и о њиховом уједињењу у циљу поимања међусобних утицаја природне средине и људског друштва, Февр је изложио у своме, по утицају на потоње генерације историчара, револуционарном делу, *Земља и еволуција човечанства. Географски увод у историју* (1922). Устајући у њему против вулгарног географског детерминизма, повезујући категорије простора и времена као основних координата у којима треба разумевати људска друштва, он се, под непосредним утицајем идеја свога учитеља Пола Видала де ла Блаша, заложио за једну „*хуману географију"*, која природно окружење схвата тек као оквир, истина, изузетно важан, за реализацију човекових могућности.

Следећа велика Феврова прокупација био је менталитет људи у прошлости. Након Буркхарта, био је први који је питање емоционалног живота прошлих људи учинио предметом историјског истраживања. Да би проникао у њихову слику света и разумео њихов сензибилитет, Февр се служио својом оригиналном методом „*ретроспективне"* психологије. На тај начин, љубав и мржња, болест и страх, рођење и смрт, животна доба, детињство и старост, постале су историјске теме. Кроз више својих радова он је властитим примером показао начин на који им ваља приступати. Међу њима се посебно истичу Феврове биографије два духовна горостаса, Мартина Лутера и Франсоа Раблеа – *Једна судбина: Мартин Лутер* (1928); *Проблем неверништва у 16. веку: Раблеова религија* (1942). Иако усмерен на проучавање колективних судбина, оцртавајући животе ових великана он је покушао да реконструише психолошку компоненту друштва и епохе у којима су деловали. Као и велика већина припадника његове генерације, отворен утицајима марксизма и ценећи Марксову инспиративну мисао, Февр није некритички преузимао упрошћене схеме ортодоксних историчара-марксиста. Прихватајући маркситкичку теорију друштвених промена, није био склон да друштво сагледава у категоријама базе и надградње, нити је сматрао да су економски односи основна детерминанта људског друштва. Као

што је то показао у својим изванредним биографијама, далеко је већи значај придавао психологији маса, колективним идејама као узрочницима динамике историјског догађања.

* * *

Збирка есеја, предавања и полемичких чланака Лисјена Февра сједињених у корице једне књиге под називом *Борба за историју (Combats pour l'histoire)*, појавила се први пут у оригиналу у сутон његова живота, 1953. године. Данас, након пуне 41 године од првог појављивања, она доспева пред српску интелектуалну публику заједно са преводом Феврових постхумно објављених, краћих радова – *За једну целовиту историју* (*Pour une histoire part entière*). С обзиром на Феврову научну репутацију и његов значај за разитак модерне историографије, може се слободно рећи да је *Борба за историју* прворазредно сведочанство о путу који је историјска наука прешла у првој половини 20. века. Упркос великом временском распону у којем су овде сабрани текстови настајали, као и њиховој тематској разноликости, неколико је идеја које књигу прожимају од прве до последње странице чинећи је јасном и кохерентном. Оно што је прво и основно јесте Феврово преиспитивање позиција историографије у времену након Првог светског рата и истицање потребе за историјском науком која би могла да одговори потребама свога времена. Други круг питања, изразито полемички интониран, посвећен је дефинисању *„нове историје",* онакве какву су је видели Февр и Блох, и за коју су се заједничким снагама до краја својих живота и борили. Последњи и, уједно, најопсежнији скуп проблема које Февр разматра јесте могућност сарадње историје са другим наукама које проучавају поједине аспекте човекове егзистенције, пре свих са лингвистиком и психологијом, апострофирајући при томе, цивилизације као оквире у којима се одвија људска историја.

Лисјен Февр никада није изразио своје погледе на људску историју у облику широко засноване и изграђене теорије. Бивајући, у неку руку, *„теоретичар без теорије"*, он је успео да удахне историјској науци нови живот и усмери њен развој у наредних неколико десетлећа. Ипак, на једном месту Февр је језгровито дефинисао историју као *„научно вођено проучавање различитих активности и творевина људи у прошлости сагледаних у њиховом времену у оквиру друштва"*. Садржавајући у себи све основне парадигме Феврове поимања историје, ова дефиниција основ је за разумевање његових идеја па, добрим делом, и потоње историографске школе *Анала*. Пре свега, Февр је био убеђен да историја, да би и даље остала и задржала

атрибут научности, мора по цену свега да престане да се бави искључиво сакупљањем бескорисних, појединачних чињеница које, изоловане, саме за себе не значе ама баш ништа. Под непосредним утиском успона природних наука, пре свега Ајнштајнове теорије релативитета и квантне физике, он је дошао до сазнања да се историографија мора решити баласта проистеклог из фетишизације историјских чињеница. Сматрајући да је „*свака научна чињеница измишљена – а не дата научнику у сировом стању*" и свестан релативности људског знања, Февр је позвао историчаре да једном за свагда прогнају „*онај наивни реализам једног Ранкеа, који је замишљао да може да спозна суште чињенице „онако како су се дешавале*". Управо је одатле и његов поглед на историју као „*кћи свога времена*". Наиме, Февр је дубоко био свестан околности да је историјска наука слика и прилика друштва у којем настаје и да се утицаји савремених збивања на историографију једноставно не могу избећи – ако не другачије, оно бар кроз врсту питања које она прошлости поставља: „*науку стварају људи урођени у миље своје епохе… она се не одваја од друштвене средине у којој настаје. Она у њој бива изложена притиску, ограничавајућем деловању мноштва случајности које одређују њен развој.*" Истовремено, као једини начин да одговори изазовима које јој савременост намеће, историјска наука мора да „*урони у живот*" и да покуша да га схвати у свој његовој сложености, јер „*нема историје до историје човека и историје у најширем значењу*". Одатле и Февров позив на конципирање „*тоталне историје*", која би учинила крај појединим, аутаркичним историјским дисциплинама. Стога, не могу изоловано постојати економска, политичка или културна историја, већ може да постоји само једна, „*тотална историја*", која ће бити у стању да објасни сву комплексност човекова бића и друштва у коме живи. Да би тако постављене циљеве и досегнула, она мора да удружи снаге са економијом, социологијом, психологијом, етнологијом, антропологијом, географијом, историјом уметности, и свим другим дисциплинама које јој могу бити од помоћи у објашњењу целине човекове егзистенције. Филозофији Февр није придавао превелики значај, уосталом, као и целокупна потоња школа *Анала*, првенствено стога што је био истраживачки оријентисан на конкретан људски живот. Стога је прокламовани идеал настојао достићи „*не помоћу чланака о методама и теоријских расправа…* [већ помоћу] *научних радника различитог порекла и специјалности*".

Никада потпуно изграђена, понекад чак и у контрадикцијама са самом собом, што је Анри Бер духовито изразио речима да може дискутовати „*с Февром против Февра*", Феврова је мисао револуционарно изменила историјску науку и учинила је да изгледа онаквом каквом је данас, на прагу

трећег миленијума, знамо. Стога, текстови сабрани у овој књизи представљају, у правом смислу, манифест француске „*нове историје*". Анализирајући све њене аспекте, Лисјен Февр није сметнуо са ума ни људе који се њоме професионално баве. Подразумевајући дубоку утемељеност у струци и широку културу, сматрао је да се историчарем сме звати само „*онај ко без остатка зарања у живот, с осећањем да тиме што у њега урања, што се у њему купа, што допушта да га свега прожме данашње човечанство – удесетостручује своје истраживачке снаге, своје моћи васкрсавања прошлости. Прошлости која чува и која му, као уздарје, разоткрива тајни смисао људских судбина*". Истински хуманизам извор је и утока Февровог поимања како историје тако и, да се послужимо речима Марка Блоха, историчаревог заната. Историја – то су људи, људи – то је историја.

* * *

Дела Лисјена Февра, обрнуто пропорционално њиховом значају, мало су превођена на српски језик. Осим његове студије *Једна судбина: Мартин Лутер,* коју је 1996. објавила издавачка кућа „Добра вест" из Новог Сада, нити једно његово преостало дело није изашло у српском преводу. Слично овоме, о Февру се у српској средини писало мало и више узгред, најчешће када се говорило о његовом чувеном наследнику Фернану Броделу. Од онога што је у бившој Југославији о њему написано, свакако су највреднија и најрелевантнија обавештења која у својим радовима даје хрватска историчарка Мирјана Грос (O francuskoj sociološkoj historiografiji, *Jugoslovenski istorijski časopis,* 4, 1963, str. 57-71; Lucien Febvre, Živa misao jednog historičara, *Časopis za suvremenu povijest*, II, 1973, 103-108;). Све ово говори у прилог томе да је Српска књижевна задруга, објављујући Феврове теоријско-методолошке списе и предајући их суду српске читалачке јавности, начинила значајан искорак у приближавању његових револуционарних идеја српској култури и историографији. Радује сазнање да је, и поред тешкоћа са којима се ова угледна издавачка кућа у последње време суочава, она ипак изнашла начина да дело Лисјена Февра, кључно за разумевање идејне основе на којима почива целокупна историографска школа *Анала*, учини доступним и српским читаоцима. Тиме она на најбољи начин наставља живот своје елитне библиотеке *Историјска мисао,* у којој су до сада објављени *Списи о историји*, Фернана Бродела (1992), теоријски радови Јиргена Коке, *О историјској науци* (1994) и *Разматрања о светској историји,* Јакоба Буркхарта (1996). Као што је то био случај и са пређашњим књигама из ове едиције и Феврова *Борба за историју* снабдевена је инструктивним

поговором, овога пута из пера историчарке Дубравке Стојановић. Без сувишних појединости, он представља поуздан водич кроз изнијансирано, али помало конфузно Феврово историјско резоновање. И на самом крају, непоштено би било не споменути Марију Џунић-Дрињаковић која је својим изванредним преводом са француског заслужна да Лисјен Февр и на српском језику звучи сликовито и аутентично.

Михаел Антоловић
Учитељски факултет Сомбор

Ђорђе Станковић, ***Историјски стереотипи и научно знање***, ПЛАТΩ**, Београд, 2004, стр. 311**

Др Ђорђе Станковић спада у ону, не нарочито многобројну групу савремених српских историчара који се, поред свога примарног поља историјских студија, занимају и теоријским питањима историјске науке и њеним односом према другим хуманистичким наукама. И у једном и у другом послу, професор Станковић је постигао запажене успехе, о чему понајбоље сведочи неколико његових књига посвећених Николи Пашићу (*Никола Пашић, Савезници и стварање Југославије*, Београд, 1984; *Никола Пашић и југословенско питање*, I-II, Београд, 1985; *Никола Пашић и Хрвати 1918-1923*, Београд, 1995), два зборника радова (*Изазов нове историје*, I-II, Београд, 1992, 1994) у којима је анализирао улогу историографије у модерном друштву и, теоријски и практично указао на нове могућности које јој се пружају, као и изазове које јој савремена епоха намеће. Овај пут је, заједно са др Љубодрагом Димићем, колегом на предмету Историја Југославије на Филозофском факултету у Београду, следећи француског историчара Марка Фероа (*Marc Ferro*), пружио инспиративну студију о перманентним притисцима којима је била изложена историографија југословенске државе и настојањима различитих центара моћи да се, наместо рационалне историјске спознаје, продукује нека врста „политичке педагогије" (*Историо-*

графија под надзором. Прилози историји историографије, I-II, Београд, 1996). Дакле, реч је о историчару широких видика, велике стручне и опште културе, кога је управо ерудитско и минуциозно познавање прошлости државе јужних Словена навело да укаже на прегршт проблема са којима се данас сусреће историјска наука, да изнова промишља њену теоријско-методолошку заснованост те да, колико је то у његовим моћима, укаже на пут који она треба да следи у будућности. Одатле се императив иманентног хтења за истином историјској науци намеће сам по себи, односно, да би сачувала смисао свога постојања, она по цену свега мора да трага за рационалним знањима о прошлости те да, на основу њих, сецира мноштво историјских фикција и митологема, које, са разних страна и са различитим циљевима, запљускују човека данашњице.

У књизи коју овде желимо представити, сабрани су ауторови радови и саопштења, настали у дугачком временском периоду, од прве половине 80-тих година минулог века па до данас, писани са различитим циљевима, и често, у веома различитим околностима. Разврстани у четири поглавља, њима је заједничко ауторово инсистирање на доследном супротстављању научног знања као подлоге рационалне историјске свести на једној, и историјских стереотипа као средстава идеолошке манипулације на другој страни, док се као „црвена нит" која све то везује у логичну целину промаља песимистично упозорење које је поодавно изрекао стари историчар и политичар Драгољуб Павловић – да оскудица политичког васпитања за последицу има потцењивање прошлости, а прецењивање садашњости.

Полазећи од става да је *„историјска наука... скрајнута са свог научног пута, постала пуки инструмент политичке моћи на штету и саме науке и живота људи у њиховој свакодневици жељних историјске истине"*, Ђорђе Станковић је прво поглавље своје књиге посветио *преиспитивању историјских стереотипа* (стр. 15-100), те у њему доноси резултате једног од ретких квантитативних истраживања средњошколских уџбеника историје у СФР Југославији. Истраживање које је професор Станковић са сарадницима спровео почетком 80-тих година XX века, било је усмерено на сазнавање у којој мери су у тадашњим југословенским уџбеницима историје намењеним средњошколској популацији биле присутне националне, а колико заједничке, југословенске теме. Резултати истраживања су били поражавајући, будући да су недвосмислено показали да је у уџбеницима било изузетно мало садржаја који су могли да послуже као основа за изградњу колективног југословенског идентитета и свести о заједништву. Међутим, тада владајуће политичке номенклатуре нису показале никакву вољу да уваже алармантне апеле струке, а последице таквог стања дале су се пратити коју годину

касније у крвавом распаду Југославије. На то се надовезује рад објављен први пут 1985, у коауторству са Драгом Роксандићем и Зорицом Стипетић, у којем је указано на мањкавости и ограничења тадашњег стања у историографији о Југославији, с обзиром на чињеницу да је она била редукована на сферу политичког, док су питања из историје привреде, друштва и културе била готово у потпуности занемарена. Имајући у виду и затварање историографије у национално-републичке ограде током последње деценије постојања СФРЈ, аутора не чуди „ускрснуће" најразличитијих стереотипа о народима који су у Југославији живели: о онима који ту државу граде и онима који је разграђују, о онима који угњетавају и онима који су експлоатисани, ко је примитиван а ко културан… Ова питања као и питање национализма у југословенској држави, остала су, за њеног постојања, историографске белине. Одсуство рационално утемељених и поузданих научних анализа ових, и још многих других стереотипа, убрзо је доказало у стварности сву своју погубност, упркос томе што је професор Станковић још 1986. у једном од својих текстова профетски упозоравао да *„повлачење духовног стваралаштва у своје националне границе производи, пре свега, људску ограниченост у властитој нацији, морално слепило и сужену колективну историјску свест које су, онда, сјајна подлога за борбени ентузијазам против других нација у властитој средини, а затим и против свих других који не носе исти барјак и не моле се истом националном оченашу."*

Указујући на двојност савременог друштва оптерећеног традицијом и изложеног неумитном процесу модернизације, професор Станковић истиче да је, наместо рационалних историјских знања, оно далеко пријемчивије за широку лепезу историјских стереотипа, док је, истовремено, сама историјска наука, која би таква знања требала да понуди, непрестано под надзором државе, партије, нације, идеологије… Следећи мисао британског историчара Едварда Халета Кара (Edward Hallet Carr) да је најбољи начин да се упозна једно друштво упознавање са оним шта његова историографија *није написала*, он је надопуњује идејом да се вредност једне историографије можда понајбоље мери оним што она *није проучила*. Стога, он подсећа на сва она отворена питања српске историографије која су остала непроучена, из разлога што су владајуће политичке елите у социјалистичкој Југославији свесно одбацивале историјска знања која су, по њиховом мишљењу, могла само да помуте национални и социјални мир, те је занат историчара, из њихове перспективе, постао политички опасан а научна историографија непотребна. На тај начин, центри политичке моћи по републикама бивше Југославије наметнули су *„својим волунтаризмом и заблудама… историографију о Југославији као генератора кризе и распада државе."* Ако се овај

став професора Станковића некоме, можда, може учинити претераним, зато је сасвим сигурно да се *„раздобље XX века показало као радикално и искључиво, са тежњом да историографију стави или у службу државне идеје или под скоро тотални идеолошки надзор."*

Друго поглавље књиге посвећено је *научном проверавању стереотипа* (стр. 101-186). Посредством шест микроисторијских радова, аутор је настојао да научно преиспита и убедљиво емпиријски демантује поједина раширена историјска мнења. Већина ових радова посвећена је Србима на просторима Славоније у времену између светских ратова. Користећи квантитативне методе истраживања заступљености Срба у органима државне управе, као и њихов општи ниво образовања, професор Станковић је покушао да демистификује уврежене историјске стереотипе о положају и улози српског народа на овој ограниченој територији, те да укаже на опасности које прете од манипулације историјским полуистинама, нарочито у атмосфери узаврелих политичких страсти. На конкретним историјским примерима, он је показао колика је разлика између раширених историјских стереотипа и објективног научног знања.

Наговештаји нове историје наслов је трећег поглавља (стр. 187-260), у којем је аутор теоријски и практично указао на методска и садржајна ограничења традиционалне политичке историографије. Износећи бројне недостатке историјске науке која је скучена искључиво у сферу политике, професор Станковић пледира за сарадњу са другим наукама о човеку и друштву – филозофијом, социологијом, психологијом, антропологијом… у намери да се историографија што више приближи, никада у потпуности остварљивом, идеалу *тоталне историје* – сазнавању реалног живота људи у прошлости, у свим његовим многострукостима и богатству. При томе, као истински посленик науке којом се професионално бави, он подсећа на *„заборављене путоказе"*, који су, још пре једног века, у српској историографији били весници модерности. Из заборава диже дуго времена неоправдано скрајнутог Јована Бл. Јовановића, историчара с почетка XX века, који је, заједно са Драгољубом Павловићем, био први у модерним расправама посвећеним теоријским проблемима историјске науке и нека врста путоказа у ново и другачије. Професор Станковић подсећа да је управо Јован Бл. Јовановић подвргао жестокој критици *Историју српског народа* коју је 1908. у Београду објавио Станоје Станојевић, и то *„на начин како би то учинио сваки модерни поштовалац друштвене историје"*. Као непоуздана и националноромантичарски интонирана публикација, Станојевићева *Историја* је више за циљ имала *„политичку педагогију"*, те се аутор оправдано пита зашто је баш она доживела репринт-издање 1989. године?

Одговор налази у потреби тадашњих политичких елита у Србији да, уосталом, као и оне раније, ставе историографију под надзор и функционализују је у складу са сопственим циљевима, дајући првенство националним над грађанским и митоманским над рационалним.

Осим идеја које кореспондирају са победом критичког правца у српској историографији, Јован Бл. Јовановић је веома значајан и као родоначелник друштвене историје која је такође једна од преокупација професора Станковића. Он, наиме, сматра да је предуслов *„нове историје"* , историје која би покрила целокупно поље човекове друштвености, *„толерантно и постепено одбацивање традиционалног мишљења и очување историјске науке од продора некритичког и ирационалног конзервативизма који данас запљускује целу планету",* јер само уз испуњење овога захтева историјска наука неће изнова упасти у замку покоравања идеолошким матрицама. Оно што би требало да чини садржај *„нове историје"* јесте пре свега историја нижих друштвених слојева и специфичних друштвених група, историја жена, *„микроисторија"* као *„истраживање распрострањености и порекла слободне воље човека унутар општег оквира људског друштва"*, *„историја читања"* везана првенствено за историју културе и научне и интелектуалне елите, историја приватног живота… и небројена друга питања која ће временом ширити хоризонте историјског истраживања. На самом крају овога, слободно се може рећи, манифеста *„нове историје"*, стоји својеврсни омаж аутора покојном професору Бранку Петрановићу, чији је ученик и сам некада био, а који је обиљем радова, као и њиховом тематском и идејном разноврсношћу, трајно унапредио југоловенску историографију и трасирао стабилне путеве за њен даљи развој, истовремено је на најбољи начин приближивши савременим струјањима у европској и светској историографији.

Четврто и уједно последње поглавље носи наслов *Дијалог прошлости и садашњости*. Најкраће по обиму (стр. 261-311), оно доноси ауторова виђења збивања којима је био савременик. Оно што идеје професора Станковића чини стабилним и кохерентним јесте уравнотежен и трезвен став ерудите који не пада у замке емоционално-афективног расуђивања и, стабилно ослоњен на историјске чињенице, не дозвољава да на његово тумачење прошлости било каквог утицаја имају дневнополитичка дешавања. Руководећи се Тацитовом максимом *Sine ira et studio!*, он иступа као поуздан водич кроз замршену и вишеструко сложену прошлост југословенске државе. Дубоко укорењен у хуманистичко наслеђе просветитељства, професор Станковић верује да наука може људе да учини бољима но што јесу и изражава наду *„да ће историјска наука помоћи људима у савремености и*

будућности да се у великој мери ослободе вековима таложене мржње, нетолеранције и посебно, на Балкану, где су често вођени ратови неразумном политиком центара политичке моћи, да смире страсти, узавреле од родовских, племенских, националних, комшијских и верских нетрпељивости, па чак и мржње као патолошког стања, и окрену се другим цивилизацијским вредностима". Да би се овако хумано формулисани циљеви могли спровести у дело, историјска наука мора да располаже историчарима од интегритета који поседују пуно храбрости и моралних квалитета.

На самом крају, можемо да закључимо да књига професора Станковића представља целовити програм *„нове историје",* конципиране тако да је у могућности да одговара захтевима које јој савременост намеће, али да, при томе, ни за милиметар не одступи од трагања за рационалним и објективним знањима о прошлости, која једино могу бити ваљани путокази кроз шуму историјских фикција и митова.

Дејан Петаков
Нови Сад

Милан Пироћанац, *Белешке*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 2004. Приредила Сузана Рајић

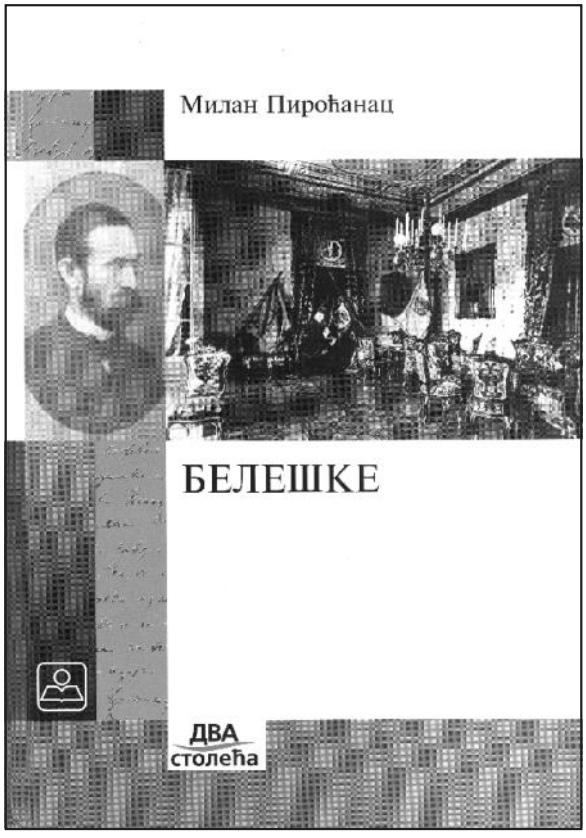

Дневник Милана Пироћанца представља прворазредни извор за временски период 1878-1894. у мемоарској литератури. Период 1890-1894. је пуно сиромашнији информацијама, вероватно је погоршање његовог здравственог стања допринело да води дневник неуредно. Пироћанац износи веома значајне податке о политичком животу у Србији током првих шеснаест година њене независности.

Милан Пироћанац је рођен 1837. године у Јагодини, где је завршио основну школу. Похађао је гимназију у Крагујевцу и Београду, а потом и Лицеј, и то Правни одсек. Године 1856. отпутовао је у Париз, где је студирао права и дипломирао. Још годину дана је провео у Хајделбергу, да би се потом 1861. вратио у Србију. Пироћанчево право презиме било је Недељковић, али га је променио у Пироћанац, јер су тако звали његовог оца. његов отац Стеван био је родом из села Шугрина у Пиротском округу. Због сукоба са турским властима Стеван је 1815. прешао у Србију, захваћену Другим устанком. У Србији активно учествује у борби са Турцима, после тога добија државну службу – прво у Јагодини, а потом у Књажевцу, где је умро 1856. године.

Мајка Милана Пироћанца, Милица, била је родом из Љубаве (Јагодински округ). Она је прво била удата за Павла Цукића, а после његове смрти удала се за Стевана Недељковића (њему је то био трећи од укупно четири брака). Милица и Стеван су имали четворо деце: кћери Кату и Насту и синове Милоја и Милана. Пироћанац је имао полубрађу Милоша из очевог другог брака и Љубомира из четвртог брака. Стеван је стекао за оно време приличан иметак, па су Пироћанчеви живели у изобиљу.

Милан Пироћанац се женио два пута, први пут 1878. године, Јеленом, кћерком доктора Младена Јанковића, која је убрзо 1879. умрла. Други пут се оженио 1881. године Амалијом, кћерком Николе Миловановића, трговца из Новог Сада. Милан и Амалија имали су кћер Анђелију и синове Стевана, Николу и Милоша. Милан Пироћанац није желео да уђе у државну службу, али је по наговору свог пријатеља Илије Гарашанина ушао у Министарство спољних послова, што је сматрао својом највећом грешком у животу.

Пироћанац је догађаје и своје сусрете са људима у дневник бележио истог дана или непосредно по дешавању, и због тога их треба сматрати веродостојним, уз ограду од субјективности, која је карактеристична за свако мемоарско дело. Кроз *Белешке* се могу пратити и политичке интриге, афере које су потресале политичку сцену младе српске државе, као и оштру политичку борбу између три странке. Пироћанчеви мемоари почињу са 1878. годином када је Јован Ристић покушавао да га доведе у везу са Аћимом чумићем, оптуженим за организовање Тополске буне.

Период Пироћанчеве владе 1880-1883. штуро је описан, можда због заузетости аутора државним пословима. Пироћанац иступа као убеђени Обреновићевац и са нескривеним антипатијама према супарничкој династији Карађорђевића. Петра Карађорђевића сматра опасним авантуристом, а у појединим деловима дневника се може наслутити да је, по његовом мишљењу, кнез Петар аморалан човек, или чак криминалац. О црногорском кнезу Николи Петровићу нема повољно мишљење, поготово од времена склапања брака кнеза Петра Карађорђевића и Зорке кћерке кнеза Николе Петровића. Овај брак Пироћанац представља као заверу коју су Петровићи и Карађорђевићи склопили уз покровитељство Русије, како би у Србији извели преврат.

Посебно питање је однос Пироћанца и краља Милана. Као Обреновићевац, Пироћанац је био одан династији, али су се на мети његових критика нашли и краљ Милан, а доцније и краљ Александар. Краљу Милану замера много због неморалног живота, али и његових погрешних потеза у унутрашњој и спољној политици. У својим мемоарима Пироћанац иде толико

далеко да краља Милана отворено назива неурачунљивим човеком. Миланову неспособност посебно потенцира након пораза српске војске од Бугара на Сливници 1885. године, и тврди да је краљ Милан тај рат започео због унутрашњих политичких проблема. Ништа мање критичан Пироћанац није ни према престолонаследнику Александру, чак сугерише какво би требало да буде његово васпитање, како би се од њега формирао добар будући владар. Помно прати и прве политичке иступе младог краља Александра и излаже их оштрој критици. Са краљицом Наталијом је у добрим односима, па је и заступа као адвокат приликом њеног развода од краља Милана. Када му је она отказала пуномоћје и њу критикује приказујући је као лакомислену жену.

Унутрашња политика је преокупација Милана Пироћанца. За време док је био председник владе 1880-1883. донешено је доста слободоумних и напредних закона, који су, можда, дошли преурањено. Пироћанац се нарочито залаже за доношење новог устава, али не успева да постигне политички консензус. Он се углавном сматра за конзервативца, али његова залагања за дводомни систем, судску независност и политичке слободе, доводе га у ред либералних политичара. Пироћанац се залаже за модерну либералну парламентарну монархију, што га доводи у процеп између монарха, који тежи аутократији, и радикала који се залажу за народну демократију. По избијању Тимочке буне 1883, Пироћанац нема дилеме да иза ње стоје радикали. За радикале Пироћанац нема лепе речи, сматра их демагозима и наивно верује да је њихов нестанак са политичке сцене само питање тренутка. Ни према либералима не поступа другачије, кад год може напада њиховог лидера Јована Ристића, иако понекад, када политичке прилике то захтевају, са њим и разговара и преговара. У својим *Белешкама* оштро напада и своје партијске другове, а највише Милутина Гарашанина, са којима се разилази 1886. године. Оштру политичку борбу и међупартијски обрачун Пироћанац је осетио и на сопственој кожи 1887, када су напредњаци изгубили власт. Организоване су демонстрације пред његовом кућом, на којој су демонстранти поразбијали прозоре, а сам Пироћанац морао је да се склања пред разбеснелим политичким неистомишљеницима.

Спољнополитичке погледе Пироћанац углавном излаже трезвено, али понекад пада у ватру и са полемичким тоном се обраћа својим политичким неистомишљеницима, замерајући им на јаловом вођењу спољне политике. За своје спољнополитичке погледе Пироћанац је добио признање од краља Милана, који је изјавио да је Пироћанац један од ретких људи у Србији који се разуме у високу политику. Историографија је неоправдано Милана Пироћанца окарактелисала као аустрофила, што он у суштини није био. Он

је био свестан да се око Балкана води дивовска борба између Русије и Аустро-Угарске, и желео је да за Србију осигура такав положај који би јој донео користи. Његови планови на пољу спољне политике стајали су у опреци са аустрофилством краља Милана, русофилством радикала и Јована Ристића, који је кокетирао и са Аустро-Угарском. Пироћанац је био склон да осуђује снисходљивост државних чиновника према аустроугарским посланицима, у првом реду Кевенхилеру. За Пироћанца се не може рећи да је антируски расположен, он је вероватно био подлегао разочарењу у Русију, које је српски народ осећао после Сан Стефана. Занимљиво је размишљање Пироћанца из фебруара 1885. у коме он сматра да је анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске готова ствар, као и њено даље продирање ка Солуну, где би се неизбежно сударила са Русијом; Србија у том случају треба чвршће да се повеже са Грчком и Румунијом, и да тражи ослонац на западу, у првом реду у Енглеској. Питање је колико је такав план било могуће остварити у ондашњем односу снага између великих сила. У својим *Белешкама* Пироћанац износи податке о страдању становништва у Старој Србији, ипак он се не залаже за рат са Турском, јер је свестан да Србија нема снаге, што се и видело у српско-бугарском рату 1885. године. Он мисли да је требало искористити уједињење Бугарске и Источне Румелије за исправке српске границе на југу.

Остаје неразјашњено учешће Пироћанца у тзв „Бантуовој афери" говорило се да је он примио мито од Генералне уније приликом закључења зајма. После пада владе Милана Пироћанца 1883, он је постао правни заступник железничког друштва са платом од 20.000 динара годишње. Године 1889. појавила се брошура „Бомбе", коју је написао Таса \ Ивковић, железнички чиновник. Он у брошури тешко оптужује Пироћанца, тврдећи да је при склапању уговора о изградњу железница 1881. примио мито од 800.000 франака. Луксузан живот који су водили Пироћанчеви пробудио је сумњу код многих. Милан Пироћанац је енергично демантовао све оптужбе и желео је да се сва оклеветана лица из брошуре споразумеју о заједничком наступу у одбрани своје части и да се управа Генералне уније тужи за клевету.

Белешке Милана Пироћанца потпуније објашњавају политичке односе и политички живот у Србији у првим годинама после стицања независности. Његов дневник баца ново светло на неке људе и догађаје, помаже нам да донекле ревидирамо своје ставове о неким личностима и политичким догађајима до којих смо дошли читајући старију литературу.

Горан Васин
Нови Сад

Владан Гавриловић, *Земљишна књиīа села Воīањ(1758-1840)*, Историјски архив Срем, Сремска Митровица 2004.

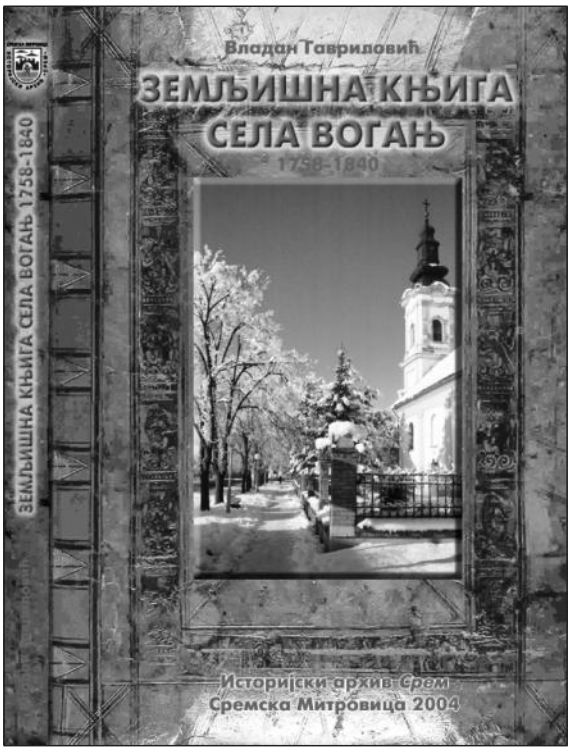

Срем, као гранична област Хабзбуршке монархије, ушао је у њен састав после аустријско--турског рата 1716-1718. године. Посматрајући Срем као микроцелину у царству, долазимо до сазнања да је до 1728. у Срему била коморска управа, а да је од 1728. год. био подељен на три спахилука. Године 1745. створена је Сремска војна граница, у коју су укључена некадашња Коморска насеља.

Село Вогањ, које је у центру пажње књиге др Владана Гавриловића, остало је изван Сремске војне границе. Оно је било у саставу митровачког (касније румског) спахилука, који је обухватао још тринаест села. Племићка породица Пејачевић 1751. год. добија даровницу на румски спахилук. Године 1756. царица Марија Терезија издаје Славонски урбар за Срем и Славонију, који ће регулисати односе сељака и спахија. Урбаром је било обухваћено и село Вогањ, тако да су у новцу израчунате обавезе сељака према породици Пејачевић. Др Владан Гавриловић прегледно је по годинама представио податке везане за исплату обавеза житеља Вогња, на српском и латинском језику (рукопис у оригиналу је на латинском језику). У складу са структуралистичким погледом на историју, микроцелине као што је село Вогањ

дају нам слику повећавања пореза и дажбина, девалвацију новца, али уједно и схватамо да су револуционарни ратови који су потресали Европу имали одјека и у периферним деловима царства.

За период 1758-1818. год. Вогањ је плаћао суму за 39 ¾ сесија, а та сума новца је износила 437 форинти и 15 крајцара, односно 11 форинти по сесији. За читаоце може бити интересантно повремено економско јачање села, у навратима када је узимало у закуп пустару Марђелош, или само њен део. Први пут је то забележено 1768. године, када је закуп плаћен 90 форинти годишње. Закуп Марђелоша 1796. ће достићи суму од 600 форинти (односно укупно 1297 форинти), што ће бити превише за село, јер ће дуговања бити исплаћена до марта 1797. год. У периоду 1775-1796, када село није узимало Марђелош у закуп, исплате су вршене тромесечно или полугодишње преко сеоских општина. Од година 1806-1840. Марђелош је стално узиман у закуп, а цена се усталила на 1000 форинти 1809, односно 1200 форинти 1815. год. Потребно је напоменути да се у Вогњу јављају категорије инквила (сељаци са кућом и окућницом) и субинквила (без куће). Као значајна станица на повањима трговаца свињама за Шопрон, Вогањ је имао јавне оборе за свиње (први пут се јављају 1783. год.)

С обзиром на банкрот државне касе 1811, долази до употребе папирног новца, тако да изоси варирају од нпр. 1346 до 1353 форинте у периоду 1817-1823. год. Од 1831 до 1835. вредност закупа је 1600 форинти, а од 1835. пада на 800 форинти у Бечкој валути. Године 1818. извршена је регулација поседа у селу па је број сесија био 43 ¾, а 1827. год 44 $^{6}/_{18}$.

Књига др Владана Гавриловића визуелно оставља добар утисак, текст на српском и латинском је по годинама складно распоређен за период 1758-1840, обухваћен књигом, а обогаћена је сликама оригиналних страница земљишне књиге села Вогањ, која нам илиструје тешкоће са којима се данас сусрећу научници читајући и презентујући рукописе те врсте.

На крају књиге налази се белешка о писцу и списак сеоских кнежева, ешкута, касира и нотара села Вогањ у периоду 1758-1840. год. Књигом др Владана Гавриловића намеће се закључак да у периоду 1758-1840. село Вогањ доживљава економски напредак и просперитет, и даје нам јаснију слику историје Срема у другој половини XVIII и првој половини XIX века.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива "Срем" / одговорни уредник Ђорђе Ђурић. - 2002, 1- . - Сремска Митровица : Историјски Архив "Срем", 2002-. - 24 cm.

Тираж 500.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511

